Василь Боєчко
Оксана Ганжа
Борис Захарчук

КОРДОНИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНИЙ СТАН

ОСНОВИ

Василь Боєчко
Оксана Ганжа
Борис Захарчук

КОРДОНИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Canadian Institute of Ukrainian Studies
University of Alberta

Vasyl' Boiechko
Oksana Hanzha
Borys Zakharchuk

THE BOUNDARIES OF UKRAINE: HISTORICAL RETROSPECT AND CURRENT STATUS

Kyiv
Osnovy Publishers
Institute of Public Administration
and Local Government,
Cabinet of Ministers, Ukraine
1994

Канадський інститут українських студій
Альбертського університету

Василь Боєчко
Оксана Ганжа
Борис Захарчук

КОРДОНИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Київ
"Основи"
Інститут державного управління
та місцевого самоврядуваня
при Кабінеті Міністрів України
1994

ББК 63.3(4Укр)6
Б 75

Canadian Cataloguing in Publication Data
Boiechko, Vasyl' Dmytrovych.
Kordony Ukrainy
Includes bibliographical references.
1. Ukraine - Boundaries - History - 20th century.
I. Hanzha, Oksana Ivanivna.
II. Zakharchuk, Borys Ivanovych.
III. Title.

PRINTED IN UKRAINE

Б $\frac{0501000000-44}{94}$ Без оголош. ББК 63.3(4Укр)6

ISBN 5-7707-6486-4
ISBN 1-895571-00-6

Оригінал-макет підготовлений
малим підприємством "РТ".
290601, м. Львів, пр. Шевченка, 23.

Видавництво"Основи".
252133, Київ, бульвар Лихачова, 5.

Зам. 4-234.

Київське акціонерне товариство «Книга».
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Видання цієї книжки частково фінансується Департаментом допомоги країнам Центральної і Східної Європи Міністерства закордонних справ та зовнішньої торгівлі Канади за програмою Канадського Бюро міжнародної освіти.

The publication of this book was made possible, in part, through a grant provided by the Bureau of Assistance for Central and Eastern Europe, External Affairs and International Trade, Government of Canada under a programme managed by the Canadian Bureau for International Education.

La publication de ce livre est rendu possible grâce à une subvention partielle donneé par la Direction générale d'assistance à l'Europe centrale et l'Europe de l'est, Affaires exterieures et Commerce extérieur de Canada, dans le cadre d'un programme confié au Bureau canadien de l'education internationale.

Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.
Б 75 Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К.: Основи, 1994. - 168 с.
ISBN 5-7707-6486-4
ISBN 1-897751-00-6

У книжці розглядаються питання формування державних кордонів України в XX столітті, подаються маловідомі історичні документи часів Української Народної Республіки, Гетьманату та радянського періоду.

Б $\frac{0501000000-44}{94}$ Без оголош. ББК 63.3(4Укр)6

ЗМІСТ

Додатки

Карти

Вступ

Постання на теренах колишнього СРСР низки незалежних держав стало закономірним етапом історичного розвитку національно–державних утворень, що входили до його складу. Закономірним є також те, що в процесі творення незалежних держав помітно зростає інтерес до проблем пов'язаних з формуванням територій, які вони посідають. Інтерес цей полягає не тільки і не стільки в пізнавальній, як у практичній площині. Кордони – невід'ємна ознака суверенітету будь–якої держави. Вони є обов'язковим елементом, що сприяє формуванню єдиного державно–територіального організму. Без чітко визначених і добре захищених кордонів держава не може забезпечити своє суверенне право на організацію власної соціально–економічної системи. Поряд з цим переведення цього інтересу в площину практичної політики безперечно таїть у собі загрозу конфліктів. Але попри все це, не варто відмовлятися від постановки і дослідження територіальних проблем. Таке ігнорування, як свідчить досвід деяких республік колишнього Союзу РСР і інших країн, може вибухнути кривавими збройними конфліктами.

До останнього часу проблема міжреспубліканських кордонів практично не досліджувалась радянськими істориками. Переважала ленінська вказівка про те, що кордони між радянськими республіками "є питання не основне, не важливе, другорядне"[1]. У той же час процеси, що відбуваються в стосунках між колишніми радянськими республіками переконливо свідчать, що ця проблема поступово набуває дедалі більшої політичної і практичної ваги. Тому лише виважена позиція, оперта на результати грунтовних наукових досліджень, матиме вагу в очах світового співтовариства.

Історія формування державних кордонів України тісно пов'язана, з одного боку, з етнічним розселенням українців, а з іншого – з народженням і становленням української державності. Першою з них була Київська Русь. Вона охоплювала території від Вислока до Дінця замешкані

українцями. Тривалий процес її формування закінчився за часів князювання Володимира Великого (980-1015 рр.). Кордони Київської Русі сягали на сході верхів'я річок Оки і Волги, на південному сході – Сули, Північного Донця, Росі і Південного Бугу, на заході – Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німана, західної Двіни, на півночі – Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького і Онезького озер. Площа заселених українських земель, у цій найбільшій у Європі країні в XI-XIII ст., сягала близько 500 тис. $км^2$.[2]

Феодальна роздробленість, татаро–монгольська навала, захоплення польсько–литовськими феодалами західної частини українських земель на тривалий час зупинили процес розвитку української державності. Лише в другій половині XVII ст. частина етнічних земель заселених українцями була об'єднана в державу під проводом Б.Хмельницького. Не дивлячись на те, що українські гетьмани зазначали її кордони по Галич, Львів, Хотин і, навіть, Віслу, насправді ж вона обіймала ледве 300 тис. $км^2$.[3] За умов війни з Польщею і постійної загрози з боку кримців відроджена державність не мала змоги самостійно забезпечити цілісність своїх меж, перетворити їх у надійно захищені державні кордони. Щоб вижити, вона змушена була укласти військово–політичний союз з Росією. Статті Переяславської угоди (1654 р.) де–юре зберігали за Україною широкі територіально–автономні права. Проте де–факто царизм досить швидко зігнорував їх, як такі, що не мали міцних міжнародно–правових гарантій і не грунтувалися на спільних державних зобов'язаннях. Створивши малоросійську колегію, Петро І грубо порушив автономію України. Його спадкоємці остаточно позбавили Україну навіть тих жалюгідних решток державної самостійності, які вона ще мала, перетворивши її в "малоросійську провінцію". Завершила розпочату справу Катерина II, зліквідувавши Січ і відібравши гетьманську символіку державної влади. В наступні роки російський царизм зробив усе, щоб поняття "Україна" зникло не лише з географічних карт, а й з пам'яті народної.

Третій поділ Польщі 1795 р. став приводом до нового перерозподілу етнічних українських земель між двома імперіями – Австрійською і Російською. В складі Росії опинилось біля 80%, а в Австрії – 20 процентів українських земель. Проводячи адміністративні реформи, царський уряд турбувався про те, щоб кордони малоросійських адміністративних одиниць не збігалися з українськими етнічними межами. Тому значна частина компактно розселених українців опинилась поза "малоросійськими" губерніями в Курщині, Воронежчині, Кубані, Дону. В той же час багато росіян мешкали в Донбасі, Харківщині, Катеринославщині. Тут природні міграційні процеси стимулювалися відповідними імперськими заходами.

Така ситуація, на думку великодержавників, повинна була стати нездоланною перепоною на шляху відродження української державності. В 1913 р. українські землі в складі Російської імперії входили до дев'яти губерній: Київської, Волинської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської і Чернігівської. Однак події доби національно–визвольних змагань 1917-1920 рр. переконливо засвідчили прагнення українського народу до національної консолідації, до створення власної державності.

Чи не вперше з часів Київської Русі на значній частині українських етнічних земель була встановлена українська влада. За Брестським миром до УНР відійшли на заході Холмщина і Підляшшя. Лемківщина, Закарпаття, Буковина, Хотинщина хоч і на короткий час увійшли до складу Західноукраїнської Народної Республіки. 22 січня 1919 р. було проголошено акт про злуку УНР і ЗУНР, який попри всю його декларативність має історичне значення в житті українського народу. На півночі до України було прилучено північні повіти Чернігівщини та весь Гомельський повіт. Відповідно до української етнографічної межі було проведено кордон з Росією в районі Курщини, хоча на Воронежчині та з Донським Військом переважна частина замешканих українцями земель залишилася поза межами української держави. Помилкою Центральної Ради була і відмова від Криму. Її намагався виправити уряд гетьмана П.Скоропадського, але виступ Директорії в листопаді 1919 р. звів нанівець ці зусилля. В цілому ж українська держава в добу визвольних змагань обіймала територію загальною площею 630 тис. км^2, а разом з Кримом, частиною Воронежчини, Лемківщиною, Закарпаттям і Буковиною вона сягала 690 тис. км^2.[4]

Остаточно територіальні межі України сформувались в умовах існування УРСР, як складової частини Союзу РСР. Відповідно до міжнародного принципу правонаступництва вони перетворились в кордони незалежної держави. Їх непорушність гарантується міжнародним правом і зокрема, положенням заключного акту Хельсинкської наради з безпеки в Європі. Спроба їх переглянути несе загрозу не лише стабільності розбудови державності незалежної України, але й усьому мирному процесу на Європейському континенті.

[1] *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.40. – С.41-42.

[2] *Кубійович В.* Територія України і суміжних земель. Видання 2. – Краків – Львів, 1943. – С.18.

[3] Там же.

[4] *Кубійович В.* Географія України і суміжних земель. Видання 2. – Краків – Львів, 1943. – С. 20.

Розділ І

Визначення кордонів Української Народної Республіки і Української Держави доби гетьманату

§ 1. Формування територіальних меж Української Народної Республіки. Брестська угода

Перемога Лютневої демократичної революції дала могутній імпульс національно–визвольному рухові на окраїнах Російської імперії. Чи не вперше питання про національно-державне самовизначення України було підняте наприкінці березня 1917 р. на Київському губернському кооперативному з'їзді. В його резолюції зазначалося, що "тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України, з забезпеченням прав національних меншин, забезпечить права нашому народові"[1]. Ця вимога була підтримана і на багатотисячному віче, що відбулося 29 березня на Софійському майдані. В прийнятому зверненні його учасники висували вимогу – проголошення Тимчасовим урядом декларації про визнання національно-територіальної автономії України.

Відродження української державності стало в центрі діяльності переважної більшості громадсько-політичних організацій, що діяли в Україні. Так, в резолюції конференції українських соціал-демократів, що відбулась на початку квітня 1917 р. в Києві, надання Україні автономії визначалось "як перше, невідкладне, пекуче завдання сучасного моменту'[2].

Осторонь цих вимог стояли лише загальноросійські політичні партії, що діяли в Україні, зокрема більшовики. Своїм головним завданням вони вважали боротьбу за перемогу світової соціалістичної революції та злиття існуючих державних формувань в єдину світову пролетарську комуну. Тому, підтримуючи на словах прагнення українського народу до самовизначення, вони виходили з своїх суто тактичних міркувань – заручитися його підтримкою у боротьбі за владу.

Керівництво практичною роботою за здобуття автономії перебрала на себе створена 4 березня 1917 р. Центральна Рада. З невеликої організації української інтелігенції вона швидко перетворилася у своєрідний парламент, який складався з представників діючих в Україні політичних партій, більшості громадських організацій та всіх прошарків українського суспільства.

На її голову було обрано М.Грушевського – видатного діяча українського національного руху. З вимогою автономії України і визнання Центральної Ради, як організуючого центру виступив Український Національний Конгрес, який зібрався у квітні 1917 р. в Києві. Понад 900 його делегатів репрезентували різні політичні партії та українські організації. Його рішення про якнайшвидше запровадження в Україні автономного ладу було підтримано і на І Українському військовому з'їзді в травні 1917 р. він зазначив, що вважає Центральну Раду єдиним компетентним органом, який має право вирішувати всі питання, що стосуються України[3].

Для розв'язання комплексу питань, що назріли у відносинах між Україною і Росією 13 травня 1917 р. до Петрограду виїхала делегація Центральної Ради на чолі з В.Винниченком. 16 травня вона подала Тимчасовому уряду та виконкому Петроградської ради доповідну записку, в якій було зроблено аналіз суспільно–політичного становища в Україні. Наведені факти свідчили, що в краї розгорнувся широкий національно–визвольний рух, який тільки підсилювався негативним ставленням уряду до законних вимог українського народу щодо автономії. В доповідній висувалася вимога, щоб Тимчасовий уряд "в тому чи іншому акті висловив принципіально своє прихильне відношення до сього постулату"[4] – тобто до автономії України. Однак уряд, що в своїй діяльності проводив виразну великодержавну політику, різко негативно поставився до вимог України. Для переговорів з українською делегацією була створена спеціальна комісія, завданням якої було поховати питання шляхом нескінченних балачок. Особливо гострі суперечки точилися навколо території майбутньої автономії. На думку української делегації автономна Україна мала постати на землях, де українське населення становило більшість: це були дев'ять губерній, а також Хотинський і частина Аккерманського повітів Бессарабії, східні частини Холмської губернії і західні – Області війська Донського, Чорноморської, Ставропольської та Курської губерній. Згодившись так–сяк визнати за Україною Київщину, Полтавщину, Поділля, Волинь і навіть Чернігівщину, комісія стала дибки, коли справа торкнулася південних губерній і Харківщини. Одна тільки думка про те, що донецьке вугілля, катеринославське залізо, харківська індустрія,

херсонський хліб перестануть бути власністю Росії, обумовлювала для них неможливість визнати українськими ці багаті території.

Після довгих і безплідних дебатів уряд одноголосно відхилив вимоги української делегації під приводом того, що всі питання пов'язані з проблемою автономності правосильні вирішувати лише Всеросійські Установчі збори.

Не дійшовши згоди з Тимчасовим урядом, Центральна Рада оприлюднила текст декларації, де зазначалося, що відкинувши її вимоги, уряд свідомо пішов проти інтересів трудового народу України та проти принципу самовизначення націй, проголошеного ним самим[5]. 10 червня Центральна Рада видала І Універсал, в якому фактично проголошувала автономію України. В ньому зокрема зазначалось: "хай буде Україна вільною. Не відділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям"[6].

Такими діями Центральної Ради Тимчасовий уряд був поставлений перед дилемою: або санкціонувати самочинні дії Ради, надавши їм, таким чином, законності, або заборонити їх. Перше означало визнання автономії України де–факто і неминуче вело до конфлікту в самому уряді, переважна більшість членів якого стояла на великодержавницьких позиціях. Друге – ставило уряд перед необхідністю придушити рух українців за автономію збройною силою, що в умовах, які склалися на той час, було нереальним.

Маневруючи, Тимчасовий уряд змушений був видати відозву "До українського народу"; в якій фактично погоджувався виконати вимоги, висунуті Центральною Радою. Але за час від приїзду української делегації в Петроград і до опублікування відозви ситуація значно змінилася на користь української сторони. Тому визнання цих попередніх вимог вже не влаштовувало українців. Для порозуміння з Центральною Радою та подолання кризи у стосунках між Україною і Росією наприкінці червня до Києва прибула делегація Тимчасового уряду у складі О.Керенського, М.Терещенка та І.Церетелі. Під час переговорів російські міністри намагалися звести нанівець досягнення українського національно–визвольного руху, заперечуючи законність існування його органів. Лише пізно вночі 26 червня після надзвичайно напружених переговорів було досягнуто порозуміння. Тимчасовий уряд змушений був визнати Генеральний Секретаріат (вищий виконавчий орган Центральної Ради) органом крайового управління. В свою чергу Центральна Рада зобов'язувалася не робити самочинних кроків для здійснення автономії України. Генеральний Секретаріат мав затверджуватися у Петрограді.

Проте досягнуті домовленості мали певні організаційні вади, найбільшою з яких була відсутність згоди у питанні про межі компетенції українського уряду та адміністративні кордони України.

Навіть такий поміркований компроміс викликав бурхливу реакцію у Петрограді. І, на жаль, не тільки в урядових колах, де п'ять міністрів–кадетів проголосували проти угоди і на знак протесту вийшли зі складу уряду. Проти угоди виступила й так звана "загальноросійська демократія", яка звинуватила український національний рух у сепаратизмі, твердила про його небезпеку для справи революції.

Слід зауважити, що укладена угода не влаштовувала повністю жодну з сторін. Для петроградського уряду вона була вимушеним актом, на який він пішов з важким серцем. Центральна Рада, як писав пізніше В.Винниченко, пішла на цю угоду тому, що вважала ситуацію, яка склалася в краї, непридатною для відкритої боротьби.

Отримавши таким чином офіційне визнання з боку Тимчасового уряду, Центральна Рада приступила до практичного вирішення низки питань, пов'язаних з державотворенням. 10 липня, після кількох засідань було вироблено проект автономного устрою України під назвою "Статут вищого управління України". На жаль, це був багато в чому декларативний акт, в якому не передбачався механізм його практичної реалізації.

Тимчасовий уряд відмовився визнати "Статут" і затвердив замість нього на початку червня "Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні". Нею фактично перекреслювалась переважна більшість липневих домовленостей. Це торкалося перш за все території, на яку мала розповсюджуватися компетенція Центральної Ради. Вона обмежувалася п'ятьма губерніями: Волинською, Подільською, Київською, Полтавською та Чернігівською (за винятком Мглинського, Суражського, Стародубського та Новозибківського повітів)[7]. Тобто від України відривалися найбільш розвинуті в економічному відношенні райони. Не бажаючи відкритої конфронтації з урядом Росії, прагнучи досягти своєї мети шляхом порозуміння, українська влада намагалася використати навіть цю куцу автономію для розбудови державності. Тому, хоча Тимчасова інструкція і викликала негативну реакцію серед громадськості України, все ж вона була схвалена незначною більшістю Генерального Секретаріату. Центральна Рада теж формально прийняла цю інструкцію. Виразно ця позиція була окреслена В.Винниченком. На запитання одного з членів Центральної Ради: "Як же зрозуміти наше відношення до інструкції з огляду на те, що в резолюції нічого не говориться про прийняття інструкції?", – він відповів, – "Приймається до відома"[8].

Майже відразу як тільки стало відомо, що межі автономії обмежуються п'ятьма губерніями, в інших землях заселених українцями розпочався рух за приєднання до України.

Падіння Тимчасового уряду в жовтні 1917 р. створило для Центральної Ради сприятливу можливість поширити владу на решту українських територій, а також проголосити свої права на ті повіти сусідніх губерній, де українці становили більшість населення: Грайворонський, Путивльський, Новооскольський Курської, Валуйський та Богучарський Воронезької, а також на частину Холмської, Гродненської та Мінської губерній[9].

Центральна Рада не підтримала Жовтневого повстання. Вона визнала Раду Народних Комісарів лише як уряд Центральної Росії. Разом з тим, як і раніше Центральна Рада вбачала майбутнє України в тісному федеративному зв'язку з Росією. Тому Генеральний Секретаріат болісно реагував на чутки про сепаратистські тенденції в Україні. У відозві 22 жовтня (2 листопада) він ще раз підтвердив, що "Україна має бути у складі Федеративної Республіки Російської як рівноправне тіло"[10]. Усім обласним урядам Кубані, Дону та Сибіру Центральна Рада направила офіційне запрошення до переговорів з метою конституювання нового державного утворення. Ще раз необхідність федеративного зв'язку з Росією була підтверджена у III Універсалі, проголошеному в листопаді 1917 р.

На жаль, прагнучи зберегти федеративну Росію, Центральна Рада не взяла до уваги дуже важливі для держави, що виникає, питання. І перш за все це визначення її меж. Декларовані III Універсалом вони були занадто загальними.

Подальший розвиток подій призвів до посилення протистояння між Україною і Росією. Більшовики, які розглядали РНК як центральний уряд всієї Росії, вороже поставилися до процесу державотворення в Україні. Вони вбачали в ньому реальну загрозу утвердженню і збереженню своєї влади. Для переважної частини з них було проблематичним навіть існування самого українського народу. Про поширеність таких поглядів свідчить зізнання одного з небагатьох видатних більшовиків–українців М.Скрипника: "Для більшості членів нашої партії Україна не існувала як національна одиниця". Один з лідерів українських більшовиків Г.П'ятаков відверто закликав "боротися з шовіністичними стремліннями українців"[11]. Нігілістичний підхід до національної державності з боку більшовиків проявлявся в утворенні на території України ряду радянських республік – Донецько–Криворізької, Одеської, Тавріди.

Приводом для відкритої конфронтації між Центральною Радою і Радою

Народних Комісарів стало роззброєння деяких більшовицьки настроєних військових частин в Україні та підтримка з боку УНР Донського уряду генерала Каледіна. Раднарком, який самочинно привласнив собі право оцінювати "революційність" та "контрреволюційність" інших урядів на території колишньої імперії, визначив цю політику Центральної Ради як контрреволюційну. У відповідь на ультиматум Раднаркому від 4 грудня 1917 р. Центральна Рада звинуватила його у продовженні великодержавницької політики та у втручанні у внутрішні справи України. Збройний конфлікт між обома владами став неминучим і його початок був лише питанням часу.

І Всеукраїнський з'їзд Рад, якій відбувся в Харкові у грудні 1917 р., оголосив Центральну Раду поза законом та заявив про перехід влади до Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. На з'їзді був створений уряд, який оголосив себе у стані війни з Центральною Радою. Такий перебіг подій дозволив Раднаркому зображувати цю війну як внутрішню справу українського народу. В той же час це не завадило йому послати на допомогу українським більшовикам частини балтійських матросів та російських червоногвардійців. Під їх тиском територія, яку контролювала Центральна Рада, почала катастрофічно скорочуватися.

Розвиток подій змусив Центральну Раду шукати підтримки за кордоном. Деяку надію на порятунок давали переговори, які розпочалися в Бресті. Йдучи на переговори з Німеччиною та її союзниками, український уряд розраховував не тільки поліпшити своє становище, а й спробувати приєднати українські землі, що знаходилися поза межами УНР. Напередодні від'їзду до Бресту члени делегації мали зустріч з М.Грушевським. Визначаючи перелік питань, які мала вирішити делегація, особливу увагу він звернув на необхідність спробувати добитися згоди Австро–Угорщини та Німеччини на включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Холмщини та Підляшшя. Коли ж цього не вдасться зробити, домагатися від Австро–Угорщини об'єднання приналежних її українських земель в окремий коронний край з якнайширшою автономією.

Перша проблема, яку мала вирішити в Бресті українська сторона – домогтися свого визнання як самостійної делегації, а отже і права вести окремі від російської делегації переговори. Вирішення її було значно полегшене позицією, яку зайняла радянська делегація. Вона змушена була враховувати підняте більшовиками на щогли гасло про право націй на самовизначення аж до відокремлення. Тому на пленарному засіданні 10 січня 1918 р. голова російської делегації Л.Троцький офіційно визнав повноваження делегації УНР, заявивши, що "не бачить жодної перешкоди

для участі української делегації у переговорах"[12]. 13 січня делегації країн Четверного блоку визнали Україну незалежною державою, правоспроможною вступати в міжнародні відносини.

Тепер, після визнання незалежності України, на порядок денний постало питання про укладення мирного договору. Одним з пекучих завдань, які стояли перед українською делегацією, було визначення кордонів республіки. Ще на засіданні 6 січня українська делегація підняла питання про об'єднання всіх українських земель у складі УНР. На це домагання австро-угорська делегація заявила, що визнає незалежність України тільки за умови визнання нею старих кордонів між Австро-Угорщиною і Росією. 13 січня, коли українська делегація знову порушила питання про належність Холмщини та Підляшшя до України та про необхідність проведення плебісциту у Східній Галичині, Північній Буковині та на Угорській Русі, граф Чернін, голова австрійської делегації, знову в категоричній формі заявив про недоторканість території Австро-Угорщини. В той же час австрійська сторона змушена була силою обставин враховувати вимоги делегації України. 3 лютого між Україною та Австро-Угорщиною було укладено окрему таємну угоду, за якою австро-угорський уряд зобов'язувався не пізніше 20 липня 1918 р. провести поділ Галичини на українську та польську частини, та, об'єднавши першу з Буковиною, створити окремий коронний край. За це Україна зобов'язувалася поставити в Австро-Угорщину до 1 липня 1 млн. тонн збіжжя. Німеччина, яка не мала спірних територіальних проблем з Україною, підтримала її прагнення до об'єднання всіх українських земель.

Напружена внутрішньополітична ситуація в країнах Четверного блоку, загроза голодних бунтів і воєнного розгрому змушувала їх квапитися з укладенням миру. На нараді, яка відбулася в Берліні 5-6 лютого 1918 р. Німеччина настояла на тому, щоб мир з Україною був підписаний за будь-яку ціну. За її вимогою Австро-Угорщина згодилася на поступку Холмщини Україні і на виділення Східної Галичини та Буковини в окремий коронний край[13].

Незалежна позиція української делегації та її явний успіх у справі укладення мирного договору викликали невдоволення російської сторони. Скориставшись тим, що більшовики спромоглися здобути контроль майже над усією територією України, вона поставила під сумнів повноваження делегації Української Народної Республіки. На пленарному засіданні Л.Троцький заявив, що тільки такі умови миру з Україною можуть бути визнані, які формально будуть підтверджені урядом федеративної Росії, тобто Раднаркомом[14]. Не дивлячись на його заяву, 9 лютого 1918 р. між Українською Народною Республікою з одного боку та Німеччиною,

Австро–Угорщиною, Болгарією і Туреччиною – з іншого, було підписано Брестську угоду. Її підписанням німецька сторона намагалася також справити тиск на позицію радянської делегації на переговорах.

Згідно угоди кордони України мали проходити з Австро–Угорщиною по старому кордону Російської імперії. З нововідродженою Польщею – по лінії Тарноград – Білограй – Шебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Мельник – Високо–Литовськ – Кам'янець–Литовський – Пружани – Виговівське озеро[15]. Ця лінія в цілому відповідала західним етнографічним межам розселення українців. Для її практичного втілення в угоді передбачалося створення спеціальної мішаної комісії. Кордон між Українською Народною Республікою та Радянською Росією мала визначити спеціальна угода між ними.

Проти зазначеної лінії західного кордону України виступили польські кола. Вони домагалися, щоб польсько-український кордон був встановлений по річці Буг, тобто, щоб Холмщина залишилася за Польщею. Більш того, деякі експансіоністські політичні сили заявляли про претензії Польщі на Волинь та Поділля. Під їх тиском 4 березня був підписаний окремий протокол, в якому вказувалось, що "передбачена у другім уступі договірної постанови комісія не зв'язана класти граничну лінію через місцевості Білограй – Шебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки, лише має право на підставі ... цього мирного договору поправити границю, що виходить з етнографічних відносин і бажань населення також на схід від лінії Білограй – Шебрешин – Красностав – Пугачів – Межиріччя – Сарнаки. Згадана мішана комісія утвориться із заступників сторін, що заключать договір, і заступників Польщі"[16]. Таким чином, приєднання Підляшшя і Холмщини до України ставилися під запитання. Але навіть за цих умов голова Регентської Ради генерал Радзивілл заявив, що поляки не визнають Берестейського миру[17].

Після підписання миру українська делегація розпочала переговори про збройну допомогу у боротьбі з радянською Росією. Вона прохала сформувати військові частини з полонених українців, але німці вирішили по-іншому. Генерал Гофман заявив М.Любинському, який очолював українську делегацію на переговорах, що Німеччина вирішила надіслати на Україну своє військо, примусивши його підписати заздалегідь підготовлену відозву до німецького народу про допомогу. Ціна, яку Центральна Рада заплатила за недовге продовження свого існування, виявилася надто великою для українського народу.

[1] *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1918. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Т.1. – С.46.

[2] *Винниченко В.* Відродження нації. – К. – Відень, 1920. – ч.1. – С.79.
[3] Нова Рада. – 1917. – 9, 10 травня.
[4] *Винниченко В.* Відродження нації. – К. – Відень, 1920. – Т.1. – С.164.
[5] Там же. – С.194.
[6] Конституційні акти України 1917–1920 рр. Невідомі конституції України. – К., Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.58.
[7] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), ф.1115, оп.1, спр.1, арк.33.
[8] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.1. – С.132.
[9] ЦДАВО України, ф.1115, оп.1, спр.5, арк.18.
[10] Цит. за: *Павловський О.Д., Устименко В.М.* Центральна Рада: сторінки історії // До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917-1918 рр.: Препринт Інституту історії АН УРСР. – К., 1988. – №1. – С.9.
[11] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.1. – С.93.
[12] Мирные переговоры в Брест–Литовске. – М., 1920. – Т.1. – С.52.
[13] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.1. – С.315.
[14] ЦДАВО України, ф.2592, оп.1, спр.78, арк.60.
[15] Там же, ф.1115, оп.1, спр.9, арк.2-3.
[16] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.2. – С.223-224.
[17] Відродження. – 1918. – 24 квітня.

§ 2. Російсько–українські переговори. Визначення кордонів на північному сході

Одним з основних питань у діяльності українських урядів в 1918 р. була боротьба за оформлення державних кордонів. Найбільш складним було визначення російсько–українського кордону. Складність полягала в тому, що з одного боку на півдні Брянщини, заході Орловської, Курської і Воронезької губерній мешкала значна кількість українців, в той же час багато росіян проживало в Донбасі, на Харківщині та Катеринославщині. З іншого боку, більшовики, що прийшли до влади, не уявляли собі будівництво соціалізму в Росії без українського хліба, вугілля та індустрії Донбасу. Це було однією з головних причин наступу, який розпочала радянська Росія проти України в січні 1918 р. Втручання країн Четверного блоку в цей конфлікт призвело до того, що радянські частини швидко зазнали поразки, а разом з тим впала і радянська влада в Україні.

Згідно статті шостої Брестського миру уряд радянської Росії зобов'язувався вивести з території України свої війська, визнати Українську Народну Республіку і розпочати переговори з нею про підписання мирного договору і встановлення державних кордонів. Проте першою запропонувала розпочати їх Україна. Ще у Бресті українська

делегація поставила питання про негайне проведення таких переговорів. Але Г.Сокольников, який очолював після Л.Троцького російську делегацію, відмовився їх розпочати, мотивуючи це відсутністю необхідних повноважень[1].

Спроби більшовиків зберегти контроль хоча б над частиною України зазнали невдачі*, а загроза перенесення бойових дій на територію самої Росії змусила радянський уряд дати позитивну відповідь на телеграму Ради Народних Міністрів УНР від 30 березня 1918 р., в якій пропонувалося "припинити стан війни між двома державами і визначити окремою угодою наші кордони і наші правові відносини"[2].

Після попередніх контактів переговори розпочалися 23 травня 1918 р. у Києві. Російську делегацію очолювали Х.Раковський та Д.Мануїльський, українську – Генеральний суддя (а згодом сенатор) С.Шелухін. Вже їх початок показав різне ставлення сторін до цих переговорів. Якщо українська делегація віднеслась до них з усією відповідальністю, то для російської делегації вони були вимушеним заходом, до якого їх зобов'язував Брестський мир. Їх основним завданням, як показали подальші події, було не встановлення добросусідських відносин з Україною, а тільки заключення перемир'я з Україною для зупинення німецького наступу, наявність формального підтвердження виконання умов Брестського миру, та, по можливості, проведення роботи щодо прискорення нового більшовицького наступу на Україну. Ця позиція яскраво простежується в поведінці російських делегатів з перших днів їх перебування у Києві.

В одній з перших публічних заяв напередодні переговорів Х.Раковський стверджував, що радянський уряд рахується з фактом самовизначення українського народу і тому російська делегація приїхала до Києва з метою встановлення добросусідських відносин між двома країнами[3]. Але вже 28 травня, під час обговорення тексту протоколу про визнання повноважень сторін, він заявив, що Україна не може вважатися самостійною державою, "... поки ми не винесемо наше визнання того, що та частина, яка відійшла від Росії – Україна є самостійною державою"[4]. В численних виступах у перші дні переговорів Х.Раковський намагався юридично обгрунтувати це. Оскільки радянська Росія є спадкоємницею колишньої Російської імперії, стверджував він, то відповідно вона має права і на всі території, що входили до її складу[5].

---

* Мається на увазі створення на початку лютого 1918 р. Донецько-Криворізької Республіки, яка оголосила себе автономною частиною Російської Федерації. До її складу входили Харківська і Катеринославська губернії та прилеглі до них промислові райони Області Війська Донського.

Після довгої і гострої дискусії російська делегація змушена була зняти свої заперечення. Але це ще раз свідчить з яким завданням вона прибула для ведення переговорів. Завдяки наполегливості української делегації наприкінці травня сторони перейшли до вироблення тексту договору про умови перемир'я. 12 червня 1918 р. він був підписаний. В першій статті зазначалось, що "по згоді обох сторін бойові операції припиняються на всьому фронті на весь час ведення мирних переговорів між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Совітською республікою"[6]. Договором також регламентувались економічні стосунки та становище громадян кожної з країн на території іншої та між ними. Лише після цього 14 червня сторони перейшли до обговорення питання про кордони.

Це була принципова проблема, яка мала визначити подальше співіснування і добросусідські стосунки між обома країнами. Ще на першому етапі переговорів, під час укладення перемир'я, відбулося розмежування між військовими силами обох сторін. Демаркаційна лінія була визначена на переговорах між українсько–німецькою і російською військовими делегаціями, що відбулися в травні 1918 р. в Курську. Вона проходила через Сураж – Унечу – Стародуб – Новгород–Сіверський – Глухів – Рильськ – Колонтаївку – Суджу – Беленіхіно – Куп'янськ[7]. Але українська сторона не вважала цю лінію своїм кордоном.

Безпосереднє обговорення територіальних проблем розпочалося з викладу керівниками обох делегацій принципів які, на їх думку, повинні бути покладені в основу при визначенні меж. Спираючись на міжнародноусталені норми С.Шелухін запропонував як загальний застосовувати етнографічний принцип і лише в окремих випадках враховувати стратегічну та економічну доцільність. Х.Раковський – принцип самовизначення населення тих чи інших територій. Після тривалої дискусії сторони дійшли компромісу і 22 червня погодили текст резолюції. В ній зазначалось, що при вирішенні питання про межі делегації будуть "...спиратися на етнографічний принцип, виходячи з нього, згодні встановити державний кордон договором про мир, причому в окремих зазначених в тому договорі спірних місцевостях... розпочати організоване і вільне запитання населення задля остаточного установлення державного кордону в тих місцевостях"[8].

За проектом української делегації кордон мав проходити від Вигонівського озера прямою лінією на Жлобин, далі до м.Болсуни, потім по губерніальній межі Чернігівщини до м.Почеп, звідси по р.Судость знову губерніальною межею до Мосходочної, відтак до Трубчевська, звідси по річках Нерусь і Сев попри Сева до Свапи напрямком на Пересвітву, далі

річками Свапа і Сейм попри Курськ до Орлика, потім повітовою межею попри Репівку до Коротояка. З Коротояка Доном до м.Можайського, а звідти до устя Іскорця і рікою Березівкою до того місця, де течія Березівки близько підходить до ріки Битюг. Рікою Битюг попри Стару Чиглу і Верхоштанку губерніальною межею до Підгорного (на р.Єлані). З Підгорного до Троїцького, а далі ріками Савалі, Єлань, Хопра до його устя на Дону. Доном на Н.-Крівського, звідти по рікам Кріуті і Чир до хутора Артемова, далі на ріку Гнилу, нею до хутора Обривського, а звідти до устя Калитви річкою Дінцем. Рікою Білою Мокрою по східній адміністративній межі Таганрізького повіту до Верх.Кріпинського. Рікою Кріпкою до Генерального мосту. Від Генерального мосту на м.Нахичевань і до Азовського моря Доном[9]. Тобто, за попереднім задумом, до України мали відійти 10 повітів Воронезької, Курської та Орловської губерній, чотири північні повіти Чернігівської губернії, що знаходились на той час у складі Росії, та третина Донської області.

Російська делегація не погодилась не лише з цією пропозицією представників України, а й поставилася негативно взагалі до спроб визначення лінії кордонів на початковій стадії переговорів. Вона заявила, що тимчасове розмежування повинно проходити й надалі по демаркаційній лінії, та запропонувала передати це питання на розгляд спільної політичної комісії. Впродовж восьми засідань експертам обох сторін все ж далося погодити лінію проходження кордону на окремих ділянках і скласти відповідну карту. Але коли потрібно було підписати загальний протокол, російська сторона навідріз відмовилась це зробити.

Етнографічний принцип раптово, за словами Х.Раковського, став являти собою велику незручність. На перший план знову почало висуватись право "окремих індивидів на політичне самовизначення", в тому розумінні, що "до якої держави бажає належати окрема людина чи населений пункт до тієї він і повинен належати"[10]. Як аргумент на користь цього, голова російської делегації на повному серйозі наводив постанову сходус. Баламутівки Київської губернії про відокремлення від України і приєднання до Росії[11].

На підтримку своєї позиції Х.Раковський послався також на III Універсал, який передбачав, що "остаточне визначення кордонів УНР відносно приєднаних частин Курської, Холмської, Воронезької та суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, буде встановлено по згоді організованої волі населення". На підставі цього він пропонував провести на спірних територіях плебісцит з питання їх приналежності, причому кордони цих територій в бік України ним не обумовлювалися.

Звісно, що українська сторона не могла погодитися з такою

інтерпретацією тези III Універсалу. Проте, не бажаючи заводити переговори в глухий кут, вона пішла на певні поступки, запропонувала провести лінію кордону, починаючи від Вигонівського озера на схід, в такому напрямку: в межах Мінської губернії: по річці Шара, далі на Любашево – Круговичі – Локтиші – Чепель – Погост – Пасика – Слуцьк – Борова – Новий Степ. В межах Могилівської губернії: Дніпро, чотирма верстами вище Жлобина, далі на Рачин, Шпетовичі по річці Сож до річки Бесіди і далі на Святське. Звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рога, далі на Семенець–Трубчевський по річці Нерусь, по річці Сева до річки Тари на Олешковичі – Орля. В межах Курської губернії: на схід по лінії Амон – Сафронівка – ріка Свапа, далі по Свапі і Сейму до Глушкова. Далі на південь по природній межі на Касторную – Медвінку і на схід по річці Сейм на Гущино – Лук'янівку – Ст. Оскол – Обухівку. В межах Воронезької губернії на Шаталівку – Репівку – Колбіно – Дон (поверх Коротояку). Далі Доном на Лиски – Маслівку, потім на Шестаково – Нижню Кислю – Козловку – Бутурлинівку – Васильєвку (Водяне) і до східнього кордону Воронезької губернії (Новохоперськ)[12]. Звідсіля на південь починався кордон України з державою Великого Війська Донського, встановлення якого український уряд мав намір обговорювати окремо і вже не з російською делегацією.

Радянська делегація гостро відреагувала і на запропоновану лінію кордону і наміри української сторони вести переговори з донським урядом. Х.Раковський навіть офіційно поставив у пряму залежність продовження російсько–українських переговорів від припинення українсько–донських переговорів.

У той же час, відчуваючи рішуче прагнення української сторони добитися повернення територій з переважаючим українським населенням, більшовицький уряд сповна використовував знаходження там своїх військ. У цих районах активно провадилась продрозверстка, інтенсивно вивозилась худоба, сільськогосподарська техніка, обладнання фабрик і заводів, сировина. Крім того в спірні території посилались загони червоноармійців, які шляхом терору, часто під загрозою зброї домагалися від населення прийняття резолюцій про приєднання до Росії. Так, у Мглині місцева радянська влада посадила до в'язниці 150 українців тільки за те, що вони виявили бажання бути в складі України[13]. Від з'їзду делегатів усіх волостей Острозького повіту червоноармійці, підкріплюючи свої докази кулеметами, також вимагали приєднання до Росії. Під тиском кінного загону матросів при двох кулеметах аналогічну постанову змушений був прийняти Россошанський сільський схід. На станції Євстратівка Південно–західної залізниці група озброєних матросів погрожувала мешканцям

"Варфоломієвською ніччю", якщо вони відмовляться приєднатися до Росії[14].

Використовуючи ці "свідчення" Х.Раковський довго ще відмовлявся визнати етнографічний принцип як основоположний при визначенні кордонів.

З метою затягти переговори російська делегація запропонувала свою межу, але таку, на яку не могла згодитись українська сторона. За проектом російської делегації кордон мав пройти значно західніше української етнографічної межі. В деяких місцях ця різниця доходила до 125-200 верст. Згідно з ним у складі Росії залишалися не лише українські частини Курщини і Воронежчини, а й мали відійти від України значні території на Чернігівщині, Харківщині і Катеринославщині. Наприклад на Катеринославщині кордон мав проходити по лінії: Вовчанськ – ст.Тополя – далі по межі Куп'янського повіту до Нижньої Серебрянки. Потім по річці Айдар до Старобєльська. Звідти на Ново–Айдар – Калинівські хутори (біля Бахмута) – Государів Байрак – ст.Ясиновата. Потім по річці Кальміус до Маріуполя[15]. За цим проектом від України відрізалося біля 85% покладів вугілля і весь антрацит, що робило проблематичним подальший розвиток металургійної промисловості. Причину пристрасних дебатів навколо Донецького басейну досить відверто пояснив Д.Мануїльський. В інтерв'ю кореспондентові "Известий ВЦИК" він підкреслив, що "виключити Донбас з господарського тіла Росії значить викликати її економічну катастрофу"[16], оскільки тут була зосереджена практично вся загальноросійська металургійна промисловість. Ще одним аргументом російської делегації було те, що вся донецька промисловість, з їх точки зору, нібито була створена виключно працею великоруських робітників центральних губерній.

Затягування переговорів і висунення неприйнятних вимог переконливо свідчило про те, що більшовики вели переговори з Україною не для того щоб укласти мир, а лише з метою забезпечити собі певний перепочинок. Про це неодноразово заявляв і голова російської делегації Х.Раковський. В одному з інтерв'ю він досить відверто зізнався, що радянській владі необхідно будь–що втриматися до повстання пролетаріата на заході, "а до того моменту необхідно вести переговори, укладати мирні угоди як тимчасові етапи в цій необхідності протриматися"[17]. З цієї точки зору цілком логічним було те, що члени російської мирної делегації встановили тісні зв'язки з антиурядовими колами. Невдовзі після приїзду до Києва Х.Раковський та Д.Мануїльський зав'язали контакти з представниками Національного Союзу (попередник Директорії). Один з його лідерів, В.Винниченко, пізніше дав цьому таку оцінку: "Вони (тобто

більшовики – авт.) згоджувалися підтримувати нас не активно, а посиленням своєї агітації на фронтах, щоб тим притягнути увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувалися визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатися у справи Української Самостійної Народної Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію Комуністичної партії на Україні"[18]. Одночасно радянська делегація вела пропаганду ідей більшовизму і допомагала у створенні підпільних організацій. У жовтні міністерство внутрішніх справ Української Держави викрило дві великі більшовицькі підпільні організації у Києві й Одесі, які мали прямий зв'язок з Х.Раковським[19].

Не спромігшись досягти успіхів безпосередньо на переговорах російська сторона намагалась використати тяжке міжнародне і внутрішнє становище в Німеччині для тиску на позицію українського уряду. 27 липня 1918 р. член російської фінансово-політичної комісії в Берліні Ю.Ларін дав інтерв'ю, в якому обумовив виконання економічних зобов'язань Росією за Брестським договором "відмовою з боку Німеччини в підтримці всіляких домагань уряду П.Скоропадського на чотири північних повіти Чернігівської, Курської, Воронезької губерній, Донську область та Крим, на певну частину Катеринославської та Харківської губерній", а також "неперешкодженням федеративного зближення Росії з Україною"[20].

Військові поразки, втрата надії одержати з України достатню кількість хліба обумовили хиткість позиції Німеччини в українському питанні. 26 вересня Х.Раковський заявив, що визначити кордони України можна тільки в рамках меж, визначених III Універсалом. Уся інша територія, за його твердженням, є російською, окупованою Українською Державою і тому остання повинна її звільнити[21].

Ця неприйнятна вимога відкрито показала, що радянська Росія не зацікавлена в укладанні мирного договору. "Неможливі вимоги, – вказував у своїй доповідній записці до Ради Міністрів голова української делегації С.Шелухін, – ставляться з очевидним наміром затягти переговори і установлення меж, щоб таким способом діждатися часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під більшовицьку владу"[22]. Особливо виразно ця тенденція російської політики проявилась під час всеукраїнського страйку залізничників. Відомості про ці події в Україні йшли в російських газетах під рубрикою "В окупованих областях". Більшовицький уряд майже відкрито підтримував страйкарів. Практично щоденно всі центральні газети повідомляли про кількість зібраних для страйкарів коштів. Так, наприклад, 14 серпня "Правда" надрукувала повідомлення про те, що робітничими колективами Москви було зібрано 314.781 крб. з

метою “добитися нової перемоги Радянської влади над монархічними молодчиками, які усілися на український трон”. Вікжель (профспілка залізничників в Росії) асигнувава в фонд страйкуючих 15 тис. крб.[23]

Ця пропагандистська кампанія маскувала підготовку до збройного конфлікту з Україною. Декретом Раднаркому про фінансові видатки на другу половину 1918 р. передбачався особливий кредит на витрати, пов'язані з “веденням бойових дій на Україні”[24]. А в середині листопада 1918 р. була створена група військ Курського напрямку, яка мала завданням ведення бойових дій на території України.

Намагаючись не допустити припинення переговорів, до чого відверто прагнула російська сторона, 19 жовтня українська делегація знову запропонувала певні територіальні поступки. Україна відмовлялась від західної і південно-західної частини Орловської губернії (в районі Трубчевська і Севська), Курського району на південь від ріки Сейм і широкої смуги Воронежчини на північ від Коротояка, в районі Боброва та в Новохоперському районі[25].

Проте це не зарадило становище. Більшовицький уряд дійшов висновку, що настав час кардинально вирішувати українське питання в цілому і іншими засобами. Тому, скориставшись фактом визнання Україною Держави Всевеликого Війська Донського та проведенням переговорів про встановлення україно–донського кордону, Х.Раковський спочатку тимчасово припинив участь російських представників в роботі комісій “до вирішення принципового питання про визнання Донецької республіки”, а 3 жовтня від імені делегації РСФРР оголосив перерву, яка фактично означала кінець переговорам.

Революція в Німеччині, падіння режиму гетьмана П.Скоропадського поставили крапку на спробі встановлення російсько-українських кордонів. Подальші події лише підтвердили припущення голови української делегації на переговорах С.Шелухіна про те, що Росія і не збиралась укладати мир і визнавати незалежність України. 24 грудня 1918 р. “Известия ВЦИК” надрукували постанову народного комісаріату закордонних справ, в якій говорилось, що “з анулюванням Брестської мирної угоди Україна більш не визнається радянським урядом Російської республіки незалежною державою”.

Цей факт наочно показав ставлення більшовиків до незалежності України. Заявляючи про те, що радянська Росія не зазіхає на її самостійність і Раднарком готовий дотримуватися всіх домовленостей, які були досягнуті між Х.Раковським, Д.Мануїльським та представниками Директорії, він одночасно провадив збройний наступ на Україну.

[1] ЦДАВО України, ф.2592, оп.1, спр.56, арк.2.
[2] ЦДАВО України, ф.2607, оп.2, спр.1, арк.16–17.
[3] Киевская мысль. – 1918. – 23 травня.
[4] ЦДАВО України, ф.2607, оп.1, спр.1, арк.77.
[5] ЦДАВО України, ф.2607, оп.1, спр.2, арк.10.
[6] ЦДАВО України, ф.2607, оп.1, спр.1, арк.160.
[7] Гражданская война на Украине. Сб. документов. – К., 1967. – Т.1. – Кн.1. – С.344.
[8] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.16, арк.290.
[9] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.190, арк.29-30.
[10] Там же, ф.2607, оп.2, спр.1, арк.182 зв.
[11] Там же, спр.2, арк.20.
[12] Там же, ф.2607, оп.1, спр.2, арк.91.
[13] Там же, спр.14, арк.8.
[14] Там же, ф.3766, оп.1, спр.186, арк.71.
[15] Там же, ф.2607, оп.1, спр.2, арк.24 зв.
[16] Известия ЦИК (Москва). – 1918. – 18 июля.
[17] Робітнича газета. – 1918. – 18 августа.
[18] *Деникин А.И.* Гетманство и Директория на Украине //Революция на Украине по мемуарам белых. – М.–Л., 1930. – С.145.
[19] *Винниченко В.* Відродження нації. – Т.3. – С.158.
[20] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.315, арк.11.
[21] Там же, ф.2706, оп.1, спр.2, арк.16-18.
[22] Там же, ф.3766, оп.1, спр.315, арк.11зв.
[23] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.1. – С.174.
[24] СУ РСФСР. – 1918. – Ст.521; ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.87, арк.46–а зв.
[25] ЦДАВО України, ф.2607, оп.1, спр.2, арк.91.

§ 3. Визначення кордонів з Білорусією, Всевеликим Військом Донським. Українсько–кримські стосунки

Розпад Російської імперії супроводжувався появою на її теренах низки нових державно-територіальних утворень. Деякі з них, як наприклад Білоруська Народна Республіка, Всевелике Військо Донське, Крим безпосередньо межували з Україною. Тому перед Українською Державою, що взяла курс на незалежність, постало завдання визначення кордонів з ними.

За Брестською угодою до України відійшли Пінський, Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії, де переважну більшість складали українці. Ці території увійшли до Волинської губернії. Пізніше, в часи гетьмана П.Скоропадського, до Української Держави з стратегічних

причин були приєднані Брест-Литовський та Гомельський повіти Гродненської губернії. Попередньо Пінський і Брест-Литовський повіти мали увійти до Волинської, Мозирський і Річицький до Київської, а Гомельський до Чернігівської губерній[1]. Але 7 червня 1918 р. Рада Міністрів прийняла рішення про виділення цих територій в окрему адміністративну одиницю – Поліське староство.

Такі дії українського уряду, а особливо приєднання Гомельського повіту, де переважали білоруси, викликало протест з білоруського боку.

Для врегулювання цих протиріч у квітні 1918 р. до Києва прибула делегація Білоруської Народної Республіки у складі О.Цвікевича (голова), М.Довнар-Запольського та С.Рак-Михайловського[2]. 13 квітня розпочалися її переговори з комісією міністерства закордонних справ, яку очолював А.Ліхнякевич. В центрі їх знаходились питання взаємного визнання та врегулювання кордонів. Переговори ускладнювалися тим, що Білоруська Народна Республіка, проголошена у березні 1918 р. на зборах Білоруської Національної Ради у Мінську, не була визнана жодною країною. Навіть Німеччина, війська якої окупували на той час значну частину Білорусії, розглядала Національну Раду тільки як національно-громадську організацію.

В основу переговорів було покладено визнання того факту, що лінія кордону має визначатися за етнографічним принципом, який лише у випадку необхідності міг доповнитися економічною доцільністю. Мішаний склад населення прикордонних територій та етнічна близькість двох народів ускладнювали вирішення проблеми. Переговори були дуже напружені. З самого початку білоруська сторона заявила, що не визнає північні кордони України, які були визначені Брестською угодою, на підставі того, що делегація БНР не брала в них участі. В зв'язку з цим нею було запропоновано визначити ці кордони наново, за взаємною домовленістю сторін. Крім того, білоруси заявили різкий протест проти введення української адміністрації на спірних територіях: у частині Новгород-Сіверського та Гродненського повітів Чернігівської губернії, південних волостях Мозирського, Кобринського та Брест-Литовського повітів Гродненської губернії, розцінивши це як "анексіоністські плани у відношенні білоруських земель"[3]. Сторони довго не могли дійти згоди навіть у визначенні вихідних точок кордону. Так, білоруська сторона відмовлялася визнати Вигонівське озеро як вихідну західну точку кордону, мотивуючи це тим, що вона була визначена без участі представників Білорусії. На цьому наполягала українська делегація, позиція якої була обумовлена Брестськими домовленостями. За вихідну точку кордону на сході вона пропонувала вважати м.Мглин, білоруська делегація в свою

чергу пропонувала такою точкою вважати злиття ріки Судость з Десною біля м.Гремяч. Оскільки район Мглина, на думку представників Білорусії, був чисто білоруський, його не можна вважати вихідною точкою[4]. Своє бачення розмежування вона виклала в стислій формі на пленарному засіданні 20 квітня. В запропонованому проекті, зокрема, зазначалось: "Можна було б ще говорити про те, що північно-східна частина території Чернігівщини була б відпущена Білорусією Україні, коли б Україна з свого боку відступила без виїму всю територію Прип'яті від її витоку з Дніпром по річці Уж і далі, по прямій лінії, на Влодаву"[5]. Таким чином, суперечки точилися в основному за район басейну ріки Прип'ять. Запропонована білоруською стороною межа мала проходити по Десні. Українська сторона відстоювала свої північні кордони так, як вони були визначені в Бресті. Користуючись невизначеністю політичної обстановки в Білорусії, вона намагалася приєднати до України навіть ті території, де більшість українського населення була спірною. За згодою німецького командування український уряд розповсюдив свою владу фактично на всі території, на які претендував. Це зумовило посилення напруженості у відносинах між двома країнами та завело переговори у безвихідь, і вони були припинені.

Суперечки виникли і під час визначення південно-східних кордонів. Спочатку питання їх встановлення розглядалося на російсько-українських переговорах. Українська делегація пропонувала провести межу від Старого Осколу до Коротояку, а далі по лінії Бутурлинівка – Васильєво – Круглий – Абазів – Казанська – Красноярський – Макеєвка – Степанівська (на Калитві) – Усть-Білокалитвинська – Камінська – Ростов-на-Дону. Далі на південь у 10 верстах від залізниці до станції Кошонської, а від неї до Єйська[6]. Російська делегація запропонувала свою межу на 150–200 верст західніше.

Новий етап у визначенні південно-східних кордонів України розпочався у травні, коли на території Області Війська Донського виникла держава Всевеликого Війська Донського. Майже відразу між Україною і Доном розпочалися переговори про взаємне визнання та встановлення кордону. Україна повторила свої претензії перш за все на Таганрізьку округу та на західні волості колишньої Області Війська Донського понад річкою Калитва. Це мотивувалося тим, що ці території до 1887 р. входили до складу Катеринославської губернії. Крім того, переважну частину їх населення складали українці.

В свою чергу донський уряд не тільки бажав залишити за собою Таганрізьку округу, а ще й претендував на Старобільський повіт Харківської губернії і Луганськ, де були зосереджені кінні заводи та

виробництво військового спорядження, так необхідного для воєнізованої структури Дону. Переговори затяглися майже на два місяці. З боку Дону їх очолили міністри торгівлі В.Лебєдєв та посол в Україні генерал А.Черачукін, а з української міністр закордонних справ Д.Дорошенко. Жодна з сторін не бажала відмовлятися від своїх вимог. Однак політичні обставини змушували обидва уряди квапитися з укладенням договору. З'ясування донсько-українського кордону та заключення договору дозволяли отаману П.Краснову вивільнити частину сил для відкритої боротьби з більшовиками, а також, і це головне, отримати необхідну матеріальну допомогу від Української Держави. Зі свого боку український уряд самим фактом з'ясування південно-східного кордону намагався вплинути на хід переговорів з радянською делегацією. Були й інші причини, в тому числі й економічного характеру, які робили дуже потрібним договір з Доном. Виходячи з цього, після довгих дебатів було вирішено, що державний кордон буде визначатися "колишньою адміністративною межею, яка ділила Україну від прежньої Області Війська Донського, цеб-то межею цієї області й Катеринославської, Харківської і Воронезької губерній", з невеликим відхиленням у районі Маріуполя, де сторони визнали "за потрібне прилучення до України певної площі на Схід, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарського управління міста й порта з їх околицями"[7].

Згідно договору в тимчасовому користуванні донського уряду залишались пункти залізниць Чертково – Ліски і Ліски – Поварино. Окремий пункт стосовувався становища українського населення на території Всевеликого Війська Донського. В договорі зазначалось, що воно "...дістає всі права щодо своєї мови, школи й культури, як і всі інші громадяни, які належать до козацького стану"[8]. 18 вересня між двома урядами була укладена окрема угода стосовно господарського життя Таганрізького промислового району. Керівництво ним мала здійснювати центральна донсько-українська комісія, яка знаходилась в Харкові. Партнери мали в ній паритет голосів. Розкриваючи причини поступки з боку українського уряду, активний учасник цих подій, міністр закордонних справ Д.Дорошенко пізніше писав, що "українське правительство вважало, що краще мати на Дону українську іриденту і тим самим розбудовувати національну самосвідомість серед українського населення Дону, ніж мати в себе донську і тим самим російську іриденту"[9].

Гостро стояла для України і проблема стосунків з Кримом. Згідно III Універсалу він не входив до земель, які, на думку Центральної Ради, повинні були належати Україні. В умовах, коли УНР розраховувала на можливу федерацію з демократичною Росією, кримське питання не було

надто пекучим. Але з початком відкритого протистояння з радянською Росією воно набуло особливої актуальності.

Після повалення Тимчасового уряду у грудні 1917 р. владу на півострові перебрала створена з представників міських дум, земств, громадських та інших політичних організацій Рада народних представників. На курултаї, який відбувся в Бахчисараї, була проголошена Кримська республіка, яку визнала Центральна Рада. Радою народних представників та татарською націоналістичною партією "Міллі-фірки" був сформований уряд – Директорія. Однак в умовах, коли переважну більшість населення складали представники українського і російського населення, яке до того ж швидко зростало за рахунок утікачів з материкових частин, Директорія не могла розраховувати на широку соціальну опору. І в другій половині грудня 1917 р. – січні 1918 р. влада в Криму перейшла до більшовиків.

У березні 1918 р. вони створили Радянську Соціалістичну Республіку Тавріди. Головою її раднаркому було призначено присланого з Петрограда члена ЦК РСДРП(б) Н.Слуцького. Республіка Тавріда проіснувала ледве більше місяця. Її представники виступали проти існуючої на той час на Україні влади Центральної Ради, дотримуючись проросійської орієнтації. Витісняючи більшовицькі загони з території України, українські і німецькі війська перейшли Перекоп і заглибились в Крим. Наприкінці квітня 1918 р. вони повністю оволоділи півостровом[10]. Але німецьке командування, переслідуючи власні цілі, наказало українським підрозділам покинути Крим. Для управління ним було створено крайовий уряд на чолі з вихідцем з литовських татар генералом Сулькевичем. В його склад увійшли колишні урядовці царської Росії сенатор А.Ахматович, Н.Чариков, граф Татіщев, Л.Фріман та ін.[11] У випущеній в червні 1918 р. декларації зазначалось, що уряд ставить собі за мету розбудову самостійного Криму. Відновлювалась дія усіх законів колишньої Російської імперії. Але переважна більшість населення Криму виступала за злуку з Україною. Російські ж політики, що перебрали владу на півострові, зовсім намагались зігнорувати Українську Державу. Розпочалося переслідування української громади та українофільських газет. Заборонялось навіть приймати урядові телеграми з Києва українською мовою.

З огляду на низку причин стратегічного, політичного, економічного і етнографічного характеру Українську Державу не могла не хвилювати доля Криму. Він був природним продовженням території України, і без Криму вона була б відтята від Чорного моря. На це звернув увагу німецького уряду у своїй ноті від 10 травня 1918 р., направленій послу фон Мумму, гетьман П.Скоропадський. "Таким чином, – писав він, –

Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом"[12]. Проте в плани німців не входило створення на сході Європи молодої, економічно міцної держави. Тому, використовуючи як формальний привід положення III Універсалу, де Крим не був включений до України, вони продовжували курс на підтримку маріонеткового уряду Сулькевича. Це змусило міністерство закордонних справ Української держави ще раз роз'яснити німецькій стороні ставлення свого уряду до кримської проблеми, і положень III Універсалу зокрема. В ноті, направленій 30 травня 1918 р. підкреслювалось, що "перш усього Універсал взагалі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості приєднаються пізніше. ...Такий спосіб установки кордону, спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді Українська Народна Республіка розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само і Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав би бути також федеративною одиницею Росії й таким чином...зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, українська держава не губить. Нині ж коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом, як федеративною одиницею може увірватися цілком"[13]. Щоб запобігти цьому, український уряд пропонував приєднання Криму на автономних засадах. Але підтримуваний німцями уряд Сулькевича не бажав ніякої залежності від України і продовжував розкручувати маховик антиукраїнської кампанії. За цих умов український уряд оголосив у середині серпня економічну блокаду Криму. Було припинено залізничний і морський рух та торгівлю. Миттєво економічне становище на півострові значно погіршилось. Це змусило кримський уряд реально поглянути на стан речей. На межі зриву опинились і поставки з Криму в Німеччину продуктів харчування. Це змусило німецьку сторону взяти на себе посередницькі функції у врегулюванні проблеми україно-кримських стосунків. 6 вересня 1918 р. начальник Генерального штабу Оберкомандо* генерал-лейтенант Гренер звернувся до голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба з телеграмою, в якій зазначив, що "внаслідок ходу розвитку справ стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до

---

* Оберкомандо – німецьке військове угрупування, яке діяло на території України.

того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів, що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму"[14]. Гренер запропонував провести з цього приводу переговори в Києві за участю всіх зацікавлених сторін. У відповіді Ф.Лизогуб сповіщав, що "Український уряд згоден вести переговори з представниками Криму, якщо ті звернуться до Українського уряду безпосередньо, або через Оберкомандо"[15]. Уже в середині вересня до Києва прибула кримська делегація. Але, як свідчить хід переговорів, вона мала на меті лише добиватися поновлення економічних зв'язків з Україною, не вирішуючи питання про територіальну приналежність Криму. У зв'язку з цим українська сторона відмовилась від подальших переговорів і запропонувала прислати іншу – з представників головних національних груп. Під час переговорів з нею вдалося виробити прелімінарні умови входження півострова до складу України. В першому пункті цього документу наголошувалось, що "Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю..."[16]. В компетенцію українського уряду передавалась зовнішня та митна політика, керівництво армією і флотом. Спільною була фінансова система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу.

Кримський край одержував свій краєвий уряд, народні збори, які розробляли місцеве законодавство, а також територіальне військо, адміністрацію, і статс-секретаря в справах Криму при Раді Міністрів Української Держави. Передбачалось, що півострів матиме і свій власний бюджет.

Ці умови мали бути розглянуті і затверджені курултаєм та з'їздами національних і громадських організацій Криму. Однак повстання Директорії проти гетьмана П.Скоропадського, що розпочалось у половині листопада 1918 р., поклало край намірам приєднання Криму до України. Директорія, що прийшла до влади, змушена була вести жорстку боротьбу з радянською Росією, та всередині України із збройними повстанськими загонами, і не мала можливості приділяти достатньо уваги питанню приєднання Криму.

У квітні 1919 р. в Криму, за винятком Керченського півострова, відновлюється радянська влада. 22 квітня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б) приймає рішення про створення Кримської Радянської Республіки у складі РСФРР. Права, що їх одержав уряд Кримської СРР, лише за формою нагадували крайову автономію. В постанові ЦК РКП(б) про статус Кримського уряду і обкому РКП(б), яка була опрацьована за участю В.І.Леніна, зазначалось, що він діє на правах губвиконкому, підпорядковуючись ВЦВК РСФРР та відповідним наркоматам. Обласний

партійний комітет прирівнювався до губкому і безпосередньо підлягав ЦК РКП(б).

Саме на прикладі ставлення центрального проводу російських більшовиків до кримської партійної організації яскраво видно, як вони відносилися до стосунків України і Криму. У 1919–1920 рр. за рішенням ЦК РКП(б) кримські більшовики шість разів перепорядковувалися ЦК КП(б)У і поверталась назад під руку ЦК РКП(б). Як тільки в ході війни насувались скрутні часи, так кримські більшовики підпорядковувались українському ЦК. Ситуація поліпшувалась – і все відбувалось навпаки.

[1] ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.186, арк.16.
[2] Там же, ф.2592, оп.1, спр.62, арк.20, 25.
[3] Там же, арк.28.
[4] Там же, ф.2592, оп.1, спр.62, арк.27.
[5] Там же, спр.68, арк.2, 2 зв.
[6] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.2. – С.174.
[7] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.2. – С.174. ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.126, арк.3–3зв.
[8] Там же, арк.3–3 зв.
[9] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.2. – С.193.
[10] Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. – Симферополь, 1957. – Т.1. – С.233.
[11] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.2. – С.209.
[12] Там же. – С.211.
[13] ЦДАВО України, ф.2592, оп.1, спр.78, арк.60.
[14] Там же.
[15] Там же, ф.1064, оп.3, спр.1, арк.36.
[16] Там же, спр.17, арк.90.

§ 4. Розмежування з Молдавією. Бесарабське питання

Складність встановлення кордонів України за умов неодноразових змін політичних режимів і державних структур знайшли яскравий вияв на південному заході. Тут українські землі межували з молдавськими. Останні понад століття входили до складу адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії – Бесарабської губернії*. Революційні події

* Бесарабія – територія між Дністром і Прутом – була спокон віків землею, на якій спільно проживали предки українців і молдаван – східні слов'яни і валахи. У 106 р. до н.е. Бесарабія увійшла до складу римської провінції Дакії. У IX–XIII ст. ці землі входили до Київської Русі, згодом – до Галицько-

лютого-жовтня 1917 р. спричинили утворення там у листопаді того ж року державного органу парламентського типу під назвою “Сфатул Церій” (Крайова Рада), діяльність якого на першому етапі підтримувала Центральна Рада.

15 грудня 1917 р. “Сфатул Церій” проголосив Бесарабію Молдавською Народною Республікою (МНР) у складі Російської Федеративної демократичної республіки. Утворення МНР вітала Центральна Рада. Свої міждержавні стосунки МНР і УНР здійснювали насамперед на грунті “спільної боротьби з більшовицькою анархією на фронті і в тилу”. Вони навіть відклали до кращих часів вирішення спірного питання про майбутнє Придунайських земель, Лівобережжя Дністра і Хотинщини, заморозивши “питання територіальних претензій один до одного до установчих зборів”[1].

Про тісне співробітництво Центральної Ради і “Сфатул Церій” у листопаді-грудні 1917 р. свідчив і той факт, що перше засідання молдавського парламенту проходило 21 листопада 1917 р. в Кишиневі під охороною національних молдавських і українських військ[2]. Однак їх союзницькі стосунки виявилися нетривкими. Молдавський парламент, точніше його керівництво (значна група депутатів-немолдаван не взяла участі у голосуванні), прийняв рішення запросити румунські війська для забезпечення “належного порядку” в Бесарабії. Фактично з утворенням МНР було розіграно політичний фарс, щоб замаскувати плани приєднання Бесарабії до “Великого королівства”. Такі дії молдавських націоналістів були своєрідними маневром з метою створити видимість законного і добровільного входження Бесарабії до Румунії, а також розраховані блокувати претензії УНР щодо Придунав'я і Хотинщини, які етнографічно тяжіли до України. Крім цього, румунські і молдавські політичні кола змушені були враховувати такий фактор, як присутність на румунському фронті значної кількості українізованих частин, що підпорядковувалися

Волинського князівства. У XII–XIII ст. слов'янські поселення у Буджаклу (південь Бесарабії) і Придунайських землях були знищені половецькими дружинами, які заснували Придунайську куманію, що перебувала під протекторатом Туреччини. В середині XIV ст. значна частина земель Дністровсько-Прутського межиріччя увійшла до новоутвореного Молдавського князівства. У XVI–XVII ст. йшла тривала військова боротьба між Російською імперією і Туреччиною за Дністровсько-Прутське межиріччя. Військове змагання між цими імперіями завершилося у 1812 р. Територія між Дністром і Прутом увійшла до складу Росії під назвою Бесарабії. Як окрема губернія вона існувала у складі Росії до кінця 1917 р., тобто до проголошення на цій території Молдавської Народної Республіки.

Центральній Раді. Румунський сценарій приєднання Бесарабії за допомогою "Сфатул Церій" повинен був також продемонструвати світові цілковиту законність військової акції у Бесарабії. Румунія, яка давно претендувала на землі Бесарабії і вважала молдаван румунами, негайно скористалася "запрошенням" керівництва "Сфатул Церій". За два с половиною місяці (кінець грудня 1917 р. – лютий 1918 р.) Бесарабія була зайнята румунськими військами.

У відповідь на це 3 березня 1918 р. голова Ради Народних Міністрів УНР і міністр закордонних справ В.Голубович надіслав ноту протесту урядам Німеччини, Австро–Угорщини, Болгарії та Румунії. В ній, зокрема, зазначалось: "Українське Правительство вважає, що всяка зміна бувшої румунсько-російської границі, особливо в її північній і полудневій частинах, глибоко порушує політичні і економічні інтереси УНР... З огляду на те, що тепер значна частина Бесарабії зайнята румунськими військами, і питання про дальшу державну приналежність Бесарабії могло бути предметом нарад на Бухарестській мировій конференції, Правительство УНР вважає обговорення і вирішення цього питання за можливе лише при участі і за згодою Українського Правительства"[3].

Наприкінці березня 1918 р. Центральною Радою поспіхом було сформовано "мирову місію" УНР на чолі з О.Севрюком для участі в переговорах з Румунією. О.Севрюк, який до цього брав участь в переговорах з Центральними державами в Бресті, 24 березня 1918 р. відбув до Бухареста. А тим часом голова румунського уряду Маргіломан, поінформований, що в Брестській угоді від 9 лютого 1918 р., яку підписала Центральна Рада, ніде не згадувалася Бесарабія, як край, що знаходиться під суверенітетом УНР, готувався до поїздки у Кишинів. Його присутність на засіданні "Сфатул Церій" повинна була сприяти "швидкому і безболісному" вирішенню питання приєднання Бесарабії до Румунії[4].

Перед від'їздом Маргіломан, даючи інтерв'ю одній із румунських газет, заявив, що його місія до Кишинева викликана необхідністю ознайомитися з політичною ситуацією в краї, а також тим, що "на Бесарабію пред'являють свої претензії Україна та інші держави, а це гальмує роботу щодо створення державності". Однак у кінці свого інтерв'ю він обмовився, розкриваючи головну мету візиту до Кишинева. "Якщо населення Бесарабії побажає возз'єднатися з "матір'ю-Румунією", – заявив Маргіломан, – то остання буде дуже рада прийняти братній народ"[5]. Отже, голова уряду їхав, щоб схилити депутатів "Сфатул Церій" до приєднання. 5 квітня 1918 р. Рада міністрів Румунії затвердила своєрідний порядок приєднання Бесарабії із збереженням на нетривалий час деякої автономії краю. Так поступальними кроками планувалося остаточно перетворити Бесарабію

на провінцію Румунії. 9 квітня під "охороною" 250 румунських солдат "Сфатул Церій" проголосував за "умовне приєднання" Бесарабії до "матері-Румунії".

Слід зазначити, що серед депутатів "Сфатул Церій" не було єдності щодо злуки Бесарабії з Румунією. Про це, зокрема, повідомлялося в телеграмі, надісланій 10 квітня з Кишинева на ім'я В.Голубовича комісаром Центральної Ради Ямковим. У ній говорилося: "Вчора о 8-й годині вечора молдавський парламент "Сфатул Церій" в присутності румунського голови Ради міністрів Маргіломана виніс постанову про приєднання до Румунії Бесарабії як автономної провінції. Голосували за приєднання – 86, утримались – 36, проти – 3, не було на засіданні 13. З меншостей українська, німецька та болгарська фракції зробили заяву, що їх "не уповноважили рішати такі важливі питання, а що таке питання може вирішити референдум"[6].

Лише на третій день після проголошення акту "умовної злуки" Бесарабії з королівською Румунією у Києві була розповсюджена офіційна інформація про переломні події у Кишиневі. Керівники Центральної Ради, які сподівалися на добросусідські і навіть союзницькі стосунки з Румунією і Молдавією, відчули себе ошуканими. 12 квітня 1918 р. на засідання Малої Ради було винесене питання про державні кордони УНР з Молдавією[7]. М.Грушевський, добре обізнаний з проблемами етнічного розселення українців у Бесарабії, переконливо довів депутатам, що УНР має повне право не визнавати ухвали "Сфатул Церій" і Румунії про злуку "за акт виявлення волі всіх народів, які населяють Бесарабію"[8]. Змальовуючи ці події депутат-молдаванин від Лівобережжя Дністра* І.Думітрашку, пізніше, хоча і з певною часткою упередженості писав, що М.Грушевський на даному засіданні був надто схвильований подібною зміною ситуації у Кишиневі і договорився до того, що "Бесарабія на протязі всієї історії ніколи не належала Молдавії, а молдавани у Бесарабії є нічим іншим, як етнічною меншістю". Цю фразу скоріше за все І.Думітрашку приписав М.Грушевському, щоб показати власну "сміливість", яку він виявив на засіданні Центральної Ради, виступивши з протестом проти претензій України на Бесарабію"[9].

13 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради після обговорення, яке тривало майже добу, було прийнято "Заяву румунському урядові". В ній засуджувалась анексія Бесарабії, а рішення "Сфатул Церій" про

---

* Лівобережжя Дністра входило тоді до УНР як одна з її 30 земель й іменувалося Подністров'ям з центром у Тирасполі.

приєднання всього краю до королівства кваліфікувалося як неправомірне. В заяві також містився заклик до румунського уряду переглянути свою позицію і дати можливість вільно самовизначитися "всьому бесарабському населенню". Уряд УНР висловив сподівання, що румунський уряд найде певний грунт для згоди, котра могла задовольнити обидві сторони[10]. Заяву підписали голова Ради Народних Міністрів В.Голубович і міністр закордонних справ М.Любинський. В цілому її текст свідчив про те, що Центральна Рада не втрачала надії на можливість перегляду бесарабського питання, зокрема, перерозподілу території Бесарабії між УНР і Румунією за "етнографічною ознакою".

"Робітнича газета" – орган українських соціал-демократів, редагована В.Винниченком, виступила з досить різкою критикою дій власного уряду стосовно анексії Румунії Бесарабії, а також позиції "дружніх" Німеччини і Австро-Угорщини за їх підтримку уряду Маргіломана. У своїй передовиці вона писала: "Українська демократія і наш уряд сеї анексії не може визнати, не має права їй коритися... А наш уряд, котрий виявив досить недбальства в українсько-румунській справі, не пославши свого уповноваженого до Бухаресту під час мирових переговорів Румунії з Центральними державами, мусить негайно, коли не хоче рискувати своєю долею, розвинути відповідну міжнародну акцію, мусить рішуче протестувати перед Центральними державами проти сього акту міжнародного грабіжництва і насильства Маргіломана... Маргіломан є ставленик Центральних держав. Вони, якщо не юридично, то морально несуть відповідальність за діла румунського уряду, нині їм прихильного. Ми не можемо визнати можливим, щоб Центральні держави, котрі замирили з Україною, котрі дістають від неї колосальну харчову допомогу, могли дати свою згоду допустити до здійснення сей акт, явно ворожий УНР"[11].

Уряд П.Скоропадського, що прийшов до влади в кінці квітня 1918 р., зайняв більш жорстку позицію з питання про анексію Румунією Бесарабії. Не останню роль у цьому відіграла позиція Д.Дорошенка, який очолив міністерство закордонних справ. Він вважав, що потрібно "настоювати на приналежності політично-автономній Бесарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права і чого бажає величезна більшість Бесарабії"[12]. 11 травня 1918 р. було видано наказ "Про заборону вивозу товарів до Румунії і Бесарабії". "Зважаючи на те, – підклреслюється у цьому документі, – що Бесарабія анексована Румунією і, що умови політично-господарських відносин ще не встановлені, вивіз...всяких товарів в Румунію та Бесарабію, безумовно, забороняється"[13], поки не буде "врегульоване питання про долю Бесарабії, правомочність її приєднання"[14].

У ноті гетьманського уряду від 5 червня і ноті-відповіді королівського уряду від 19 червня 1918 р. були чітко окреслені позиції обох сторін. Українська Держава не визнавала анексії і прав Румунії на Бесарабію. В свою чергу, королівський уряд намагався всіляко обгрунтовувати правомірність приєднання Бесарабії. Не зумівши досягти дипломатичним шляхом згоди румунської сторони на перегляд бесарабського питання, уряд гетьмана П.Скоропадського перейшов до економічних санкцій. Однак "митна війна", оголошена королівській Румунії, тривала недовго. Наприкінці літа 1918 р. до Києва приїхала румунська місія, яка обговорила з представником гетьманського уряду питання про кордони між Українською Державою і Румунією[15].

Листопадова революція в Німеччині і повстання в самій Україні спричинили падіння гетьманського режиму. Тим часом Румунія зосередила на правому березі Дністра прикордонні війська і створила там ряд митних пунктів, що свідчило про фактичне перенесення нею сюди свого державного кордону. Крім того, після виведення в листопаді 1918 р. австро-німецьких військ з північної частини Хотинщини і Північної Буковини, румуни захопили і ці території, тобто і суто українські землі. 10 грудня 1918 р. румунський король ліквідував "Сфатул Церій", а Бесарабію оголосив провінцією.

Директорія, що прийшла на зміну гетьманському режиму, вирішила не ускладнювати стосунків з Румунією. Її керівники не ставили питання про Бесарабію.

Позиція радянських урядів Росії і України стосовно анексії Бесарабії була недвозначною. Вони неодноразово висловлювали різкі протести проти загарбницьких дій королівської Румунії. Відразу після того як Румунія ще в грудні 1917 р. – на початку 1918 р. почала вводити свої війська на територію Бесарабії, більшовицький уряд Леніна досить чітко оцінив для себе дану ситуацію, як відрив від Росії її далекої провінції. Тому він негайно перейшов до активних дій на міжнародному рівні, щоб повернути Бесарабію до складу Росії. Румунському посланнику у Петрограді Діаманді 16 (29) грудня 1917 р. було вручено ноту протесту у зв'язку з незаконним введенням військ на територію Росії[16]. Водночас було накладено арешт на румунський золотий запас, евакуйований до Москви. 13 січня 1918 р. радянська Росія односторонньо перервала дипломатичні відносини з Румунією. 24 січня 1918 р. Раднарком РСФРР створив "Верховну автономну колегію РНК з російсько-румунських справ". Її очолив Х.Раковський. Головним завданням цієї колегії було домогтися у переговорах з румунами виведення їх військ з Бесарабії.

Спочатку румуни досить скептично віднеслися до цієї колегії, яка не змогла прибути до Кишинева і зупинилася в Одесі. Однак вміле керівництво її діяльністю з боку Х.Раковського змусило румунських дипломатів більш серйозно поставитися до проблеми російсько-румунських відносин у зв'язку з введенням королівських військ у Бесарабію. Цьому сприяв і успішний похід більшовицьких військ під командуванням М.Муравйова проти Центральної Ради на Київ.

14 лютого 1918 р. Ленін телеграфував головнокомандуючому південною групою військ М.Муравйову: "Дійте як енергійніше на Румунському фронті, погодивши дії з Раковським та його комісією"[17]. У черговій телеграмі Леніна від 17 лютого уточнювалися плани військових дій проти Румунії. Загони Муравйова повинні були об'єднатися з більшовицькими частинами VIII армії, що знаходилися на Поділлі. Для цього вони передавалися у розпорядження Верховної колегії. Телеграма закінчувалась словами: "Ми ні на хвилину не маємо сумніву, що доблесні герої визволення Києва виконають свій революційний обов'язок"[18].

22 лютого 1918 р. Х.Раковський зустрівся з військовими представниками Великобританії й Франції, які від імені послів Антанти і США запропонували створити мішану комісію для врегулювання російсько-румунського конфлікту. Ці пропозиції наступного дня обговорювалися на засіданні Верховної колегії. В пункті 5 зазначалось, що "румунський уряд" зобов'язується вивести війська з території Бесарабії".

Далі події розвивалися так. Верховна колегія від імені РНК обмінялася кількома телеграмами з румунським урядом Авереску щодо негайного укладення угоди про виведення військ з Бесарабії. Генерал Авереску, оцінюючи військові успіхи М.Муравйова на Україні, а також нестабільну політичну ситуацію у Бесарабії, вирішив піти на підписання угоди з більшовиками. 5-9 березня за наслідками переговорів у Ясах та Одесі був підписаний текст мирного договору. В ньому наголошувалось, що "Румунія зобов'язується очистити Бесарабію протягом двох місяців"[19]. Однак, погоджуючись на ці умови, румунська сторона одночасно проводила переговори з німецько-австрійськими урядовими представниками про перемир'я і дала згоду на перехід через Молдавію і Бесарабію австро-німецьких військ, які передислокувалися за згодою Центральної Ради в Україну. В день підписання в Ясах радянсько-румунського договору у Буфті був укладений прелімінарний мир з Центральними державами, а 9 березня було вироблено остаточний варіант миру між Румунією та Німеччиною і Австро-Угорщиною[20].

Зміна ситуації викликана введенням на переважну частину території

України німецько-австрійських військ та негласна підтримка Центральними державами позиції Румунії в бесарабському питанні дозволила королю Фердинанду відмовитися від виконання умов радянсько-румунської угоди. Водночас він відправив у відставку прем'єр-міністра генерала Авереску і призначив на його місце Маргіломана, який користувався досить сильною підтримкою Німеччини і Австро-Угорщини.

Після виведення австро-німецьких військ з території України в листопаді 1918 р. російсько-українські радянські війська, потіснивши роздріблені сили Директорії на Поділлі і війська Антанти на півдні, вийшли навесні 1919 р. на береги Дністра. На Лівобережжі була проголошена Бесарабська СРР. Був створений навіть Тимчасовий робітничо-селянський уряд, який очолив І.Криворуков. В обозі більшовицьких військ він повинен був увійти в Кишинев і створити на всій території Бесарабії радянську республіку. Водночас на початку травня 1919 р. радянська Росія спробувала дипломатичним шляхом вирішити "бесарабське питання". Щоб надати цій акції відповідного міжнародного резонансу, до неї було залучено українське більшовицьке керівництво. Таким чином, радянські Росія і Україна виступили разом проти Румунії в Бесарабії і Північній Буковині як на дипломатичному, так і на військовому фронтах. Однак чергова зміна ситуації на внутрішніх фронтах Росії, зокрема наступ А.Денікіна на Україну і Москву, не дозволив здійснити ці наміри.

Отже, на кінець громадянської війни, жоден з урядів України і Росії не домігся позитивного розв'язання "бесарабського питання". Росія втратила колишню свою губернію, що залишалася у складі Румунії до 1940 р. Україна не змогла здобути незалежну державність і тим більше зібрати воєдино свої землі, в тому числі Придунав'я, Хотинщину і Північну Буковину.

[1] Одесский листок. – 1917. – 4 ноября.
[2] Там же. – 24 ноября.
[3] Робітнича газета. – 1918. – 10 березня.
[4] *Лазарев А.М.* Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. – Кишинев, 1974. – С.123.
[5] Одесский листок. – 1918. – 11 апреля.
[6] Нова Рада. – 1918. – 13 квітня.
[7] Там же.
[8] Одесский листок. – 1918. – 11 апреля.
[9] Там же, 23 квітня.
[10] Робітнича газета. – 1918. – 21 квітня.
[11] Там же.

[12] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.II. – С.205.
[13] Державний вісник. – 1918. – № 2. – 11 травня.
[14] Одесский листок. – 1918. – 27 июня.
[15] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.II. – С.206.
[16] Документи внешней политики СССР. – М., 1957. – Т.1. – С.66–67.
[17] *Ленін В.І.* Телеграма М.А.Муравйову // Повне зібрання творів. – Т.50. – С.41.
[18] Там же. – С.44.
[19] Документы внешней политики СССР. – Т.1. – С.111-112, 209-211.
[20] *Нотович Ф.Я.* Бухарестский мир 1918 г. – М., 1959. – С.158.

Розділ II

Динаміка кордонів України в радянський період

§ 1. Кордон з Польщею. Ризький мирний договір

Особливе місце у становленні кордонів України займали взаємовідносини з Польщею. Ще у 1918 р. польські політичні кола прикладали максимум зусиль для зриву таємної угоди УНР з Австро-Угорщиною про поділ Галичини та об'єднання всіх українських земель в складі імперії в окрему адміністративну одиницю – коронний край. Скориставшись тим фактом, що Україна не змогла до кінця виконати свої зобов'язання надати 1 млн. тонн збіжжя, австро-угорський уряд під їх тиском анулював цю угоду. 7 серпня 1918 р. гетьман П.Скоропадський заявив, що він мусить уступити в цьому питанні, "оскільки Україна не має оружної сили, щоб добитися виконання статті договору"[1].

Але ці події не зупинили національно-визвольного руху, який розгорнувся на всьому терені західноукраїнських земель. Поразка Австро-Угорщини у світовій війні призвела до виникнення на її території низки національних держав. Поява більшості з них була прихильно зустрінута країнами-переможницями. Але це не стосувалося України. Союзники продовжували стояти на точці зору необхідності існування, за деякими виключеннями (Фінляндія, Польща), єдиної Росії. Така позиція значною мірою і обумовлювала нестійкість існування української державності.

1 листопада 1918 р. у Львові було проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки. З часу виникнення вона стала об'єктом зазіхань з боку сусідів: королівської Румунії (на Буковину) та тільки що відродженої Польщі (на Східну Галичину). Вже 4 листопада 1918 р. розпочався наступ регулярних частин польської армії, який був підтриманий польськими легіонерами, що знаходились у Львові, та військ королівської Румунії. Уряд ЗУНР не мав достатньої кількості боєздатних частин, щоб стримати його. До того ж обороноздатність республіки була підірвана виступами пробільшовицьки настроєних робітників у

Дрогобичі та Станиславові. Під тиском ворога уряд ЗУНР уже в грудні змушений був переїхати до Тернополя.

В цей важкий для обох українських держав час було прийнято рішення про їх об'єднання. 22 січня 1919 р. був проголошений акт злуки УНР і ЗУНР. Хоча він був чисто символічний, оскільки до кінця липня всі західноукраїнскі землі були окуповані, його прийняття мало величезне значення, демонструючи прагнення українського народу до створення єдиної, незалежної, соборної України.

Польські правлячі кола не задовольнилися загарбанням лише Галичини. З самого початку свого існування Польща відмовилася визнати свої східні кордони, які були визначені у грудні 1919 р. на міжнародній конференції країн-переможниць і закріплені у "Декларації про тимчасові східні кордони Польщі". Лінія кордону була розроблена міжнародною комісією експертів за принципом: національна держава на національній території.

Однак екстремістські елементи у керівництві країни намагалися відновити Польщу в межах 1772 р., за рахунок українських та білоруських земель. Для здійснення своїх замірів вони використали громадянську війну, яка точилася в Україні. Поляки домоглися згоди Антанти на тимчасову окупацію Галичини. У травні 1919 р. прем'єр-міністр Польщі І.Падеревський уклав прелімінарну угоду з представниками Директорії, згідно якої Україна зобов'язувалася відмовитися від будь-яких прав на Східну Галичину та деякі інші західні райони, які включалися у межі Польської держави[2]. Спираючись на цю угоду, та використовуючи невдачі Червоної армії на сході Росії й на Україні, польські війська у квітні-серпні 1919 р. захопили майже всю Білорусію (по лінії річок Західна Двина та Березина) та частину України.

Намагаючись уникнути ще однієї війни (на цей раз з Польщею), уряд радянської Росії докладав максимум зусиль для її попередження. В 1919 р. радянська сторона здійснила біля 13 спроб встановити добросусідські відносини з Польщею. З цією метою вона навіть готова була піти на значні територіальні поступки Польщі, тим паче, що здійснювалися вони за рахунок України. В січні 1920 р. Раднарком РСФРР виступив з заявою в якій, підтверджуючи своє доброзичливе ставлення до Польщі, запевняв останню, що радянські частини на Україні "не будуть здійснювати ніяких воєнних дій на захід від лінії, яку вони нині займають, і яка проходить біля містечка Чуднова, Пиляви, Дерафні та міста Бар"[3]. Тобто, по суті, він намагався визначити тим самим їх як лінію майбутнього кордону.

Проте польські лідери, сподіваючись отримати значно більше,

відхилили цю пропозицію. Умовою, на якій вони погоджувалися розпочати мирні переговори з радянською Росією була відмова останньої "від усіх територіальних прав здійснених проти Польської республіки, починаючи з 1772 р. і анулювання усіх наслідків поділів Польщі". Реально польські лідери надали перевагу підтримці Директорії, як буферної держави між Польщею та радянською Росією.

В квітні 1920 р. на підтвердження угоди від 29 травня 1919 р. між С.Петлюрою та Ю.Пілсудським був підписаний договір, згідно з яким в обмін на визнання незалежної Української Народної Республіки на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою та військову допомогу останній згоджувався на визнання кордону по лінії від ріки Дністер повз ріку Збруч, потім по колишньому кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вижгрудки. Звідсіля на північ по Кременецьких пагорбах, потім по лінії, яка проходить на схід від Здолбунова повз східну адміністративну межу колишньої Мінської губернії до перетину її з рікою Прип'ять, і далі по Припяті до її гирла[4]. Тобто до Польщі мали відійти українскі землі, які раніше належали Австро-Угорщині. Петлюра визнавав питання "Східної Галичини внутрішньою справою Польської держави", чим фактично перекреслив січневу (1919 р.) угоду між УНР та ЗУНР про злуку.

Українська громадськість з обуренням сприйняла підписану угоду. Всі українські політичні партії виступили проти неї. Так, ЦК української партії соціалістів-революціонерів прийняв спеціальну постанову, в якій підкреслювалося, що "спроба С.Петлюри при допомозі Польщі відновити українську державність не відповідає інтересам українського трудового населення, веде за собою польську і російську контрреволюцію, порушує соборність українських земель..."[5]. Члени Директорії також відмежувалися від укладеної угоди, визнавши її незаконною.

Розраховуючи на обіцяну С.Петлюрою широку підтримку народних мас, 25 квітня 1920 р. Польща напала на радянську Україну. Скориставшись раптовістю наступу та значною матеріальною перевагою, польські війська протягом кількох тижнів захопили значну частину Правобережної України і 6 травня вступили в Київ. Однак їх подальше просування було зупинено.

Успішний контрнаступ Червоної армії змусив правлячі кола Польщі звернутися до країн Антанти з проханням про допомогу. Становище, що склалося на радянсько-польському фронті розглядала Верховна Рада союзників (Антанта) на конференції у Спа. З огляду на обставини, що склалися в їх країнах, західні діячі відмовилися навіть розмовляти про військову інтервенцію, обіцяючи матеріальну пітримку полякам,

але на певних умовах. Однією з основних було відведення польської армії за лінію, передбачену "Декларацією про тимчасові східні кордони Польщі". Польський уряд змушений був згодитися на ці умови і визнати постанову Верховної Ради Антанти про Східну Галичину від 21 листопада 1919 р., якою за українськими землями визнавалося право на самовизначення. Таким чином, Польща визнавала законність запропонованого кордону.

12 липня 1920 р. міністр закордонних справ Англії лорд Керзон надіслав до Москви телеграму, в якій пропонувалися умови перемир'я. Серед інших, у ній ішлося про кордон між Польщею та радянськими республіками. Він мав проходити по лінії Гродно – Ялівка – Немирів – Брест-Литовський – Дорогуск – Устилуг – Грубешів – Крилов, на захід від Рави-Руської та на схід від Перемишля до Карпат. Британський уряд, виступаючи від імені союзників, ще раз назвав цю лінію межею "законних етнографічних кордонів Польщі". Таким чином, був міжнародно підтверджений східний кордон Польщі по лінії, яка пізніше отримала назву "Лінії Керзона". Ця лінія в основному відповідала етнічному розселенню українців. Однак на польському боці залишалися Холмщина, Підляшшя, Сянщина – стародавні українскі землі, що входили ще до складу Галицько-Волинського князівства.

Переконаний у наступальній моці Червоної армії, радянський уряд відкинув посередництво Англії. Він заявив, що переговори з Польщею можливі лише за умови, коли остання сама звернеться з проханням про перемир'я. 22 липня, коли радянські частини вже підходили до визначеного в Декларації кордону Польщі, польський уряд змушений був звернутися безпосередньо з такою пропозицією.

Переговори про перемир'я та попередній мир між радянськими Росією та Україною, з одного боку, та Польщею – з другого розпочалися в Мінську 17 серпня. Користуючись сприятливими для себе обставинами, радянська сторона висунула умови, які істотно загрожували суверенітету Польщі. Так, чисельність її армії повинна була скоротитися до 50 тис. чоловік; надлишок зброї, що утворювався внаслідок демобілізації, передався радянській Росії; до Польщі мав бути заборонений ввіз військового спорядження, її військова промисловість підлягала конверсії, Росії передавалась залізниця Білосток – Граєво. Лінією перемир'я ставала б "лінія Керзона", однак польська армія повинна була відійти від неї на 50 кілометрів[6].

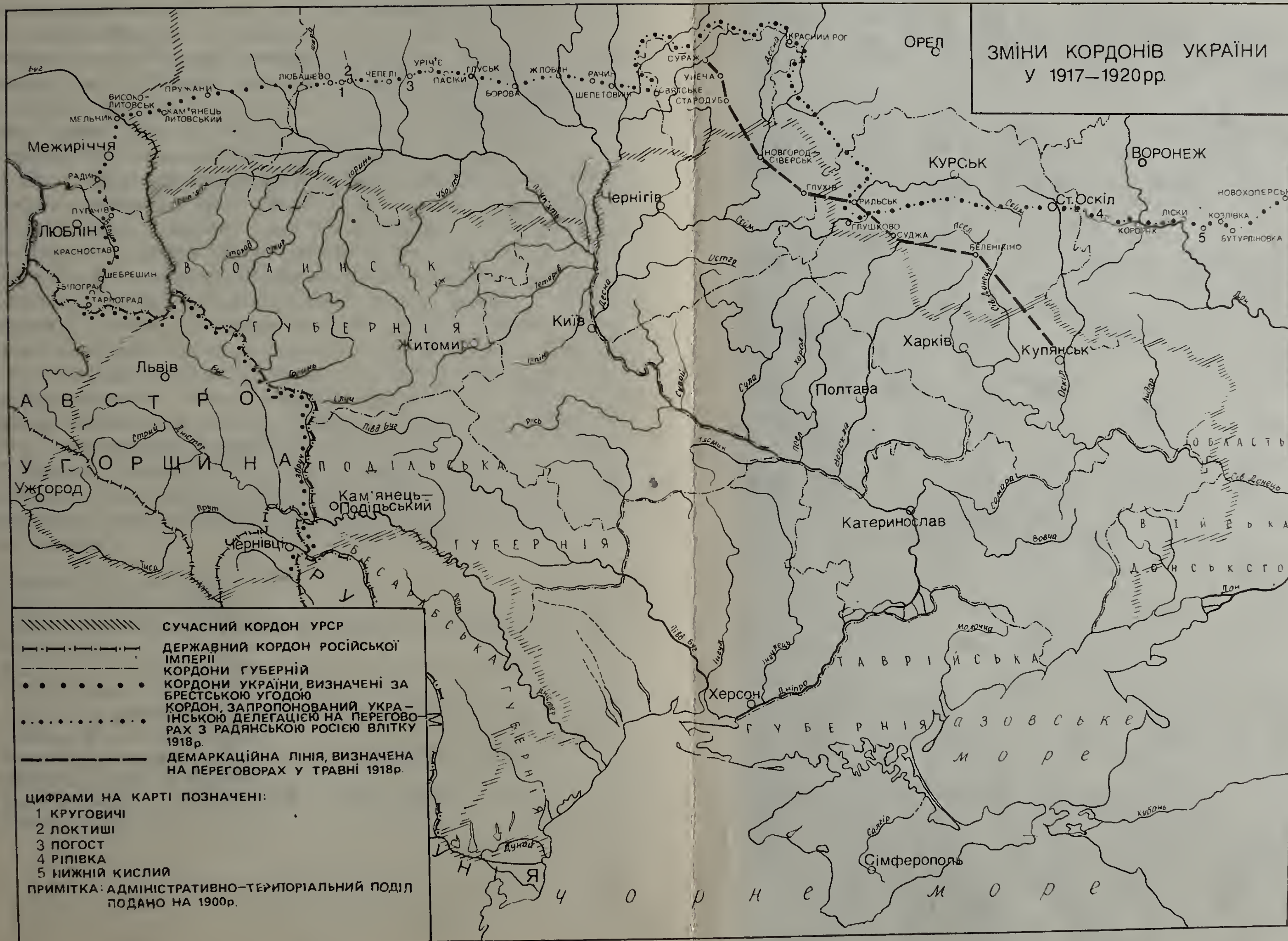
Не дивлячись на тяжке становище, польський уряд не згодився прийняти висунуті умови. Проведення переговорів ускладнювалося створенням, за рішенням Москви, 30 липня Тимчасового революційного

комітету Польщі, що польський уряд розцінив як втручання у внутрішні справи. Але надалі стратегічна обстановка на фронтах різко змінилася. Полякам вдалося перегрупувати свої сили і не тільки спинити наступ Червоної армії, а й завдати їй ряд нищівних ударів. Польська армія знову захопила Західну Україну і Західну Білорусію. За таких умов польська делегація заявила про неприйнятність вимог радянської сторони. Переговори були припинені.

Але міжнародна ситуація складалась не на користь продовження війни. Уряди Антанти підтвердили свою позицію про неможливість допомоги Польщі шляхом інтервенції в Росію, а у самої Польщі не було сил самостійно вести її далі. В Москві ж помилково вважали, що союзники мають намір виступити на боці Польщі й тому квапилися з укладенням миру.

21 вересня переговори відновилися у Ризі. З радянського боку їх вели дві формально незалежні держави – Росія та Україна. Але дійсний стан речей став ясним дуже швидко. 24 вересня на пленарному засіданні мирної конференції радянська делегація оголосила заяву ВЦВК РСФРР, в якій пропонувалося з метою найшвидшого укладення миру залишити осторонь дискусійні питання, наприклад, різні тлумачення принципу самовизначення народів і обмежити порядок денний лише встановленням східного кордону Польщі "на основі визнання кордоном між Польщею і Росією лінії, що проходить значно далі на схід від кордону встановленого Верховною Союзною Радою... з тим, щоб Східна Галичина залишалася на захід від цього кордону"[7]. Тобто вже попередньо Росія була готова для укладення миру, піти на значні територіальні поступки за рахунок... України. Одночасно ВЦВК РСФРР відмовлявся від вимог, які були висунуті в Мінську. В обмін радянська сторона вимагала від Польщі відмовитися від визнання і підтримки уряду С.Петлюри. Щоб не допустити існування небільшовицької української держави, Москва навіть згоджувалася віддати Польщі більше українських земель, ніж це пропонував С.Петлюра.

В останніх числах вересня голова польської делегації Домбський подав польський проект кордону, який мав бути ціною порозуміння. Він передбачав проведення польсько-українського кордону по лінії від ріки Ствіги, в тому місці де вона перетинає межу колишніх Мінської та Волинської губерній, по кордону цих губерній до межі Рівненського та Овруцького повітів, далі тим же кордоном до перетину залізниці на захід від залізничної станції Охотниково та містечка Ракитне; потім на південь до гирла Лева і звідти до впадіння річки Корич у річку Случ, далі вверх по річці Корчик, залишаючи місто Корець на боці Польщі,

ЗМІНИ КОРДОНІВ УКРАЇНИ
У 1917—1920 рр.
СУЧАСНИЙ КОРДОН УРСР
ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
КОРДОНИ ГУБЕРНІЙ
КОРДОНИ УКРАЇНИ, ВИЗНАЧЕНІ ЗА БРЕСТСЬКОЮ УГОДОЮ
КОРДОН, ЗАПРОПОНОВАНИЙ УКРАЇНСЬКОЮ ДЕЛЕГАЦІЄЮ НА ПЕРЕГОВОРАХ З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ ВЛІТКУ 1918р.
ДЕМАРКАЦІЙНА ЛІНІЯ, ВИЗНАЧЕНА НА ПЕРЕГОВОРАХ У ТРАВНІ 1918р.
ЦИФРАМИ НА КАРТІ ПОЗНАЧЕНІ:
1 КРУГОВИЧІ
2 ЛОКТИШІ
3 ПОГОСТ
4 РІПІВКА
5 НИЖНІЙ КИСЛИЙ
ПРИМІТКА: АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПОДАНО НА 1900р.
ОРЕЛ
КРАСНИЙ РОГ
СУРАЖ
УНЕЧА
СТАРОДУБ
НОВГОРОД-СІВЕРСЬК
ГЛУХІВ
РИЛЬСЬК
ГЛУШКОВО
СУДЖА
БЕЛЕНІХІНО
КУРСЬК
ВОРОНЕЖ
Ст. Оскіл
НОВОХОПЕРСЬК
ЛІСКИ
КОЗЛІВКА
КОРОТЯК
БУТУРЛІНОВКА
ВИСОКО-ЛИТОВСЬК
ПРУЖАНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ ЛИТОВСЬКИЙ
МЕЛЬНИК
ЛЮБАШЕВО
ЧЕПЕЛІ
УРІЧ'Є
ПАСІКИ
ГЛУСЬК
БОРОВА
ЖЛОБИН
РАЧИН
ШЕПЕТОВИЧІ
Межиріччя
РАДИН
ЛЮБЛІН
КРАСНОСТАВ
ШЕБРЕШИН
БІЛОГРАЙ
ТАРНОГРАД
Чернігів
ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ
Житомир
Київ
Львів
АВСТРО-УГОРЩИНА
Ужгород
ПОДІЛЬСЬКА ГУБЕРНІЯ
Кам'янець-Подільський
Чернівці
РУМУНІЯ
БЕССАРАБСЬКА ГУБЕРНІЯ
Харків
Купянськ
Полтава
Катеринослав
ОБЛАСТЬ ВІЙСЬКА ДОНСЬКОГО
Херсон
ТАВРІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ
Азовське море
Сімферополь
Чорне море
Десна
Сейм
Дон
Дніпро
Дунай
Дністер
Прут
Тиса
Сів. Донець
Оскіл
Рось
Буг
1 : 5 000 000

далі на південний захід, залишаючи Кілікієв на боці України до Милятина, що залишався на боці Польщі, потім на південь, перетинаючи залізницю Рівне–Шепетівка та р.Горинь до р.Вілія, при чому місто Острог залишалось на боці Польщі, далі вверх по р.Вілія до Нового Става, який залишався на боці України, звідти в загальному напрямку на південь, перетинаючи р.Горинь біля Лановця, залишаючи цей населений пункт на боці Польщі і далі по р.Збруч до її впадіння в Дністер[8]. Цей проект був прийнятий радянською стороною без будь-яких заперечень.

Польська делегація повною мірою використала подібну поступливість російсько-української сторони і заявила додаткові територіальні претензії. В статті 2 мирного договору, який був підписаний 18 березня 1921 р., лінія кордону в деяких місцях визначалась ще східніше. Загалом за умовами Ризького миру в межах Польщі залишалося понад 162 тис. км^2 українських земель з населенням понад 11 млн. чоловік. З деякими незначними змінами цей кордон фактично пройшов згідно умов Варшавської конвенції. Більшовики, як і С.Петлюра, зафіксували у договорі відмову "від будь-яких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного у статті 2 даного договору"[9]. Ця відмова була найбільш серйозною поступкою за рахунок України. Лише у вересні 1939 р., внаслідок наступу радянських військ, ці території було відібрано у Польщі. В листопаді 1939 р. Західна Україна увійшла до складу Української РСР. Новий кордон, але вже між Німеччиною, яка на той час розгромила Польщу, і СРСР, фактично було встановлено по так званій "лінії Керзона".

[1] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.II. – С.6.
[2] Известия. – 1920. – 30 января.
[3] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1974. – Т.II. – С.602-60.
[4] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1964. – Т.III. – С.656-658.
[5] Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), Ф.1, оп.6, спр.18, арк.63.
[6] Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т.III. – С.100–101.
[7] Известия. – 1920. – 25 сентября.
[8] Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т.III. – С.245–246.
[9] Там же. – С.632.

§ 2. Кордони з БСРР та РСФРР: спроби справедливого вирішення

Ставши при владі в Україні, більшовики не могли перекреслити всі здобутки національно-визвольних змагань українського народу. Це зумовило збереження, хоча й формальне, державності України. Те, що це було так, підтверджували вже перші акти нової влади. Ще 7 березня 1918 р. ЦВК України прийняв декларацію, в якій стверджувалося, що "1. Ми (тобто більшовики, радянська влада – авт.) ніколи не розглядали Українську Радянську республіку як національну республіку, але виключно як Радянську республіку на території України. 2. Ми ніколи не підтримували точки зору повної незалежності Української Народної республіки, розглядаючи її як більш-менш самостійне ціле, пов'язане з загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними зв'язками..."[1].

Коли на початку 1919 р. більшовики знову прийшли до влади в Україні, одним із перших їх декретів було рішення про об'єднання збройних сил та всіх матеріальних ресурсів. Наступним логічним кроком мало бути "об'єднання Української Радянської Республіки з радянською Росією на засадах соціалістичної федерації"[2]. Проте спротив народних мас змусив їх відкласти свої задуми, а щоб знайти підтримку, знову декларувати існування незалежної України. Відозва Всеукраїнського революційного комітету "До робітників і селян України", прийнята на початку січня 1920 р., проголошувала відродження "вільної та незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки". Далі в ній зазначалось, що "право розпоряджатися своєю українською державою належить виключно робітникам і селянам України"[3]. Але в дійсності все було інакше. Згідно постанови ВУЦВК та ВЦВК РСФРР "Про об'єднання діяльності обох республік" на території України набували чинність і підлягали негайному виконанню всі декрети РСФРР[4]. Тобто, проголошення незалежності України маскувало собою її підпорядкування владі Москви.

Однак економічні та етнографічні чинники спонукали партійно-державне керівництво обох республік до проведення територіального розмежування. Вперше це питання було розглянуто на міжвідомчій нараді при економічно-правовому відділі НКВС РСФРР 25 лютого 1919 р. За основу під час вирішення питання про приєднання тієї чи інщої території російська сторона запропонувала взяти не принцип етнічної приналежності населення і навіть не його волевиявлення, а міркування виключно "державного порядку". Що малося на увазі стало зрозумілим при вирішенні питання приналежності Грайворонського і Білгородського повітів.

Представник від України Іванов, обгрунтовуючи необхідність їх залишення у складі України, посилався на етнічну приналежність більшості населення та велике економічне і культурне тяжіння до Харкова. Але уповноважений РНК РСФРР по Білорусії і Литві, відома більшовичка С.Гопнер заявила, що ці райони, як хлібні центри, мають велике значення тільки для Великоросії, залишаючись незначними для України. В тактичному відношенні на випадок військових невдач України, Росія, відмовившись від цих повітів, тим самим раз і назавжди втратить можливість висувати на них претензії в майбутньому. Як аргумент нею була виголошена також телеграма голови РНК України Х.Раковського, в якій він повідомляв, що з боку українського уряду немає жодних заперечень щодо включення цих територій до Росії. Згідно цієї ж телеграми одностайно також було вирішено питання про передачу від Чернігівської до Гомельської губернії Суразького, Новозибківського, Мглинського і Стародубського повітів. Такою була плата радянського уряду України очолюваного болгарським революціонером-інтернаціоналістом Х.Раковським за збройну підтримку з боку Росії.

За пропозицією головуючої на нараді С.Гопнер встановлювався старий міжповітовий кордон за виключенням Новозибківського повіту, де він мав пройти від крайнього пункту західного адміністративного кордону Чернігівської губернії в східному напрямку від місця злиття річок Снови і Істриці біля міста Тарська (на українському боці) по річці Снов і її притоці Ревні до хутора Коссовича на південно-західній межі Стародубського повіту. Кордон з Доном встановлювався по старій міжгубернській межі, а з Кримом по Перекопському перешийку. Всі рішення були прийняті одностайно, а сама нарада тривала 4 години 10 хвилин[5] *. Вони лягли в основу затвердженого 10 березня 1919 р. РНК України "Договору про кордони з Російською Соціалістичною Радянською Республікою"[6].

Поза межами республіки залишалися місця компактного проживання українців прикордонних районів Гомельщини, Брянщини, Курщини, Воронежчини, а також Дону і Північного Кавказу. Реакція населення цих територій на прийняте рішення виявилась не тільки у численних заявах громадян про бажання жити в Україні, а й у відповідних рішеннях місцевих органів. Так, у 1920 р. за входження до складу України висловилися з'їзди Рад Коров'яківської та Кульбаківської волостей Рильського повіту Курської губернії, Ново-Вознесенської, Успенської, Грайворонської

* Слід зауважити, що тоді радянська влада ще не була встановлена ні на Дону, ні в Криму.

волостей Путивльського повіту та багатьох інших[7]. У спільній постанові Новооскольського, Корочанського та Білгородського повітових виконкомів, на території яких мешкало майже 650 тис. чоловік, зокрема, зазначалося, що "ще в 1917–1918 рр. місцеве населення одностайно висловилося на користь приєднання до Харківської губернії, і тільки німецька окупація України перервала подальше здійснення цього народного бажання"[8]. Але російські урядові органи не тільки не враховували у своїй діяльності подібні бажання населення, а, навпаки, розсилали погрозливі листи з вимогами розібратися "про причини руху на користь відходу волостей до УСРР" та з'ясувати "хто ті агітатори, що підбивають населення наполягати на відкремленні волостей"[9].

Ідучи назустріч цим численим побажанням населення, уряд України запропонував ЦВК Союзу РСР в 1924 р. проект "Про зовнішні кордони УСРР". У підготовці цього грунтовного документу взяли участь провідні вчені України – економісти, історики, етнографи, лінгвісти. В фондах ЦДАВО України збереглися довідкові матеріали підготовлені академіками М.Грушевським та Д.Багалієм. В проекті зазначалось, що "необхідність зміни існуючих державних кордонів продиктована цілою низкою причин, як адміністративного, економічного так і політичного характеру"[10]. Проект складався з двох частин. У першій обгрунтовувалась необхідність зміни кордонів у зв'язку з реформою адміністративного і територіального поділу, що розпочалась у 1923 р. і передбачала створення замість губерній, повітів і волостей, областей, округів і районів. В основу виділення нових адміністративно-територіальних одиниць було покладено принцип економічної доцільності. Зважаючи на це, український уряд запропонував передати Мінській губернії БСРР частину колишньої Словечанської і Юровської волостей Коростенської округи Волинської губернії, підкреслюючи, що ці території цілком відповідають природно-історичним і економічним умовам Білорусії. В свою чергу, враховуючи тяжіння до відповідних економічних центрів України та етнічний фактор, пропонувалося включити до складу Чернігівської губернії УСРР Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії (в той час вона входила до РСФРР) та частину волостей Севського повіту Брянської губернії[11].

Більш значні зміни передбачалися у другій частині. Спираючись на дані переписів населення 1897, 1920 та частково 1922 років, український уряд пропонував передати республіці від РСФРР ряд повітів Курської та Воронезької губерній, населених у переважній більшості українцями. Згідно даних за 1922 р. в цих губерніях мешкало понад 1704 тис. українців. Територіями їх суцільного розселення були Грузчанська, Глушецька,

Козачанська, Миколаївська, Нововоскресенська волості Путивльського, Глушанівська, Кобильська, Суханівська Рильського, Борисівська, Високівська, Іванова, Червоно-Ярузька Грайворонського повітів Курської губернії, де українці складали понад 90% населення[12]. На Воронежчині українське населення компактно мешкало в Бірюченському, Богучарському, Бобровському, Павлівському та в деяких інших повітах[13]. Виходячи з цього, уряд України запропонував провести новий кордон із заходу на схід від кордону Чернігівської губернії по річці Сейм дещо східніше Суджи, далі на південний схід до Бєлгороду, західніше Бєлгороду і на південний схід до зустрічі з існуючим кордоном УСРР. Починаючи від 8 меридіану в північно-східному напрямі кордон мав проходити дещо східніше Валуйок і далі північніше Корочі, змінюючи поступово напрям на північний схід та від лінії залізниці Новий Оскол – Єлець на південь до села Успенського, потім на північний схід, охоплюючи переважну частину Острогозького повіту до кордонів Калачевського повіту, звідси в напряму на південь, західніше Павловська до східного кордону Росошанського повіту, далі до ст.Лиски, потім на південний схід, північніше села Новий Мамон і до кордону Воронезької губернії[14]. Однак, така конфігурація кордону мала суттєвий недолік. Частини Бєлгородського, Корочанського і Валуйського повітів глибоко вклинювались в межі УСРР, створюючи незручності в здійсненні адміністративної реформи і порушуючи економічні зв'язки цих трьох повітів з Харківською губернію, до якої вони тяжіли. Тому уряд пропонував, з метою возз'єднання південно-західної частини Валуйського повіту Воронезької губернії з основним масивом повіту, що мав відійти до України, та випрямлення кордону в межах Корочанського повіту (Курської губернії), провести новий кордон дещо західніше Корочі в південно-західному напрямку по етнографічній лінії україно-російського розселення до кордону Бєлгородського повіту[15]. Крім етнографічного на користь такого проведення кордону переконливо свідчив і економічний фактор. Держплан України, який також брав участь у розробці цього проекту, наводив дані про те, що переважна частина вантажів на залізничних станціях Грайворонського і Бєлгородського повітів йшла з України, або в Україну. Цукрові заводи, що знаходились в південній смузі Курської губернії, більш як на 90% забезпечувались сировиною з Харківської, Полтавської і Чернігівської губерній України.

Таким чином, Україною було висунуто ряд вагомих аргументів на користь справедливого вирішення проблеми українсько-російського кордону.

Для розгляду запропонованого проекту Союзний ЦВК створив комісію

для врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР. До її складу ввійшли по два представники від кожної з зазначених сторін Комісію очолив голова ЦВК Білорусії О.Черв'яков. На своєму першому засіданні, яке відбулося 1 липня 1924 р., вона визначила етнографічний принцип, як головний при вирішенні питання проблеми кордонів між радянськими республіками. Поряд з цим підкреслювалось, що необхідно враховувати також і економічне тяжіння та зручність адміністративно-територіального поділу спірних територій. Представлений Україною проект було запропоновано розглянути Президіям ЦВК РСФРР та БСРР[16], відповідним наркоматам та губернським органам. Комісія також визнала за можливе участь представників зацікавлених сторін у зборі необхідних статистичних матеріалів на території іншої республіки, а також обговорення на місцях тих чи інших питань пов'язаних з визначенням кордону. Після численних консультацій та бурхливих обговорень комісія виробила компромісний варіант. Вона запропонувала включити до складу УСРР в Курській губернії Путивльський, Грайворонський (за винятком Бутовської волості) і Бєлгородський повіти, а також чотири волості Корочанського, три Новооскольського і одну Суджанського. Від Воронезької губернії – лише один Валуйський повіт.

У той же час, не зважаючи на переважно українське населення, лише з економічних і адміністративних мотивів запропоновано залишити у складі РСФРР Рильський, Суджанський (за винятком однієї волості), Корочанський (за винятком чотирьох волостей), Новооскольський (без трьох волостей) повіти Курської губернії та Острогозький, Росошанський, Богучарський, Павлівський, Калачевський повіти Воронезької губернії[17].

Таким чином запропонований Україною проект зазнав значних змін. Про це свідчить наведена нижче таблиця[18]:

Губернії	Загальна кількість населення	в т.ч. українців	% українців
	проект уряду УСРР		
Курська	807 200	484 750	60,0
Воронезька	1 243 756	930 852	74,9
	запропоновано приєднати до УСРР		
Курська	649 550	354 200	54,6
Воронезька	369 000	237 452	64,2
	відхилено		
В межах спірних територій	1 031 726	723 950	70,1

Цікаво зазирнути за лаштунки роботи самої Комісії. Всупереч декларованій сталінській дружбі народів, це був досить болісний для її учасників процес. У доповідній політбюро ЦК КП(б)У член Комісії від України, голова Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії ВУЦВК О.Буценко писав: "Загальну затримку у врегулюванні кордонів, і незакінченість проробки цього питання, необхідно пояснити виключно недоброзичливим, а почасти і ворожим ставленням (з боку представників РСФРР). Перш за все, це було помітно у поведінці представників РСФРР на засіданні Союзної Комісії, як то, явне небажання розглядати проект УСРР, зухвалий тон, демонстративне залишення представниками Курської і Воронезької губерній залу засідань, посилання на недостатню підготовку до розгляду проекту УСРР, в той час, як представники РСФРР мали на руках цілком опрацьовані Курським і Воронезьким губвиконкомами доповідні записки... посилання на те, що розмовна мова населення російська і, нарешті, вживання термінів "малорос" і "великорос"[19].

Досягти згоди між делегаціями не вдалося і О.Черв'яков передав це питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б), де проект постанови Союзної Комісії зазнав подальших змін. Відповідно рішення політбюро, до складу УСРР повинні були відійти лише Семенівська волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, с.Зноб Трубчевського повіту, ряд поселень Севського повіту, весь Путивльський повіт, Криничанська волость Суджанського повіту і південна частина Муромської волості Курської губернії, а також Троїцька волость і частина Уразівської волості Валуйського повіту Воронезької губернії[20]. Це рішення з доповненнями і уточненнями було покладено в основу прийнятої 16 жовтня 1925 р. постанови ЦВК СРСР "Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою"[21]. Кордон з РСФРР мав іти річкою Сіверський Донець, розділяючи Сорочинський район, аж до впадіння в неї р.В.Каменки. Станиця Гундорівська в визначених кордонах землекористування відходила до РСФРР. Далі кордон йшов по річці В.Каменці між землекористуваннями радгоспу "Червона могила" та хуторами Ковалево, Платово і Гуково. Звідси він продовжувався до Таганрізької округи і далі по старому окружному кордону Шахтинського і Таганрізького округів на протязі п'яти верст у напрямку р.Тузлов по районному кордону між Голодаївським і Дмитрівським районами аж до р.Міус. Потім річкою Міус по кордону землекористування між селами Маринівка, Григор'ївка і Голодаївка, так що села Маринівка і Григор'ївка залишалися в межах УСРР, звідси по кордонах землекористування німецьких колоній

Віщлерівка, Мариєнгейм та Густав Фельд і Амвросіївського району до р.Середній Єланчик. Тут кордон встановлювався по землекористуванню села Покрово-Киреївки, хуторів Катеринославського і Слюсарево до балки Грузький Єланчик і далі до кордону Маріупольської округи.

Один з розділів постанови ЦВК СРСР стосувався розмежування між УСРР та Північно-Кавказьким Краєм РСФРР*. Проблема ця загострилася наприкінці 1923 р., коли крайовий виконком та Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) почали наполягати на приєднанні Таганрізької і Шахтинської округ України. Визначити приналежність цих територій було доволі складно. Адже до 1883 р. вони входили до Катеринославської губернії. Згідно перепису населення 1897 р. 61,7% мешканців Таганрізького повіту складали українці[22]. Економічно район також був тісно пов'язаний з донецьким регіоном Катеринославщини. Але не дивлячись на це царський уряд передав ці території у склад Області Війська Донського. За договором від 8 серпня 1918 р. гетьманський уряд П.Скоропадського, керуючись політичними міркуваннями і бажаючи мати спільника у боротьбі проти більшовиків погодився, що кордоном між двома державами є колишня адміністративна межа Катеринославської, Харківської і Воронезької губерній. Таким чином, Таганріжчина залишалася поза межами України. В 1920 р., борючись проти донського козацтва, більшовики пішли на розчленування Донської області. До створюваної у складі Української СРР Донецької області були передані "...станиці Гундорівська, Кашинська, Калитвенська та Усть-Білокалитвенська і волость Карпово-Обривська, від Донецької округи; станиці Володимирська, Олександрівська, станція Козачі Лагери – Мало-Несвітайська – Нижнє-Кременецька і далі до межі з Таганрізькою округою від Черкаської округи, а також увесь Таганрізький повіт"[23].

Становище, що склалося у зв'язку з вимогами керівництва Південно-Кавказького Краю у квітні 1924 р. розглянуло політбюро ЦК КП(б)У. Для вивчення цього питання було вирішено створити комісію, до складу якої увійшли від України М.Полоз, О.Буценко та Черлюнчакевич, а також два представники Південсхідбюро ЦК РКП(б)[24]. Одночасно, з метою посилення тиску на Україну, Південсхідбюро звернулося до ЦК РКП(б) з проханням сприяти передачі означених територій Північно-Кавказькому Краю. Незважаючи на недостатню етнографічну і економічну обгрунтованість, політбюро ЦК РКП(б) 11 липня 1924 р. прийняло рішення про приєднання Таганрізького і Олександро-Грушевського (Шахтинського) округів до Північно-Кавказького Краю РСФРР[25]. Це викликало незгоду

---

* До 1924 р. цей регіон мав мазву Південно-Східний край.

політбюро ЦК КП(б)У. У прийнятому 18 липня 1924 р. рішенні політбюро ЦК КП(б)У зазначалось, що відторгнення цих районів від Донецької губернії може негативно вплинути на все вугільне господарство Донбасу. Сподіваючись змінити рішення політбюро ЦК РКП(б), політбюро ЦК КП(б)У просило винести це питання на розгляд пленуму ЦК РКП(б). Проти рішення політбюро ЦК РКП(б) висловилося і бюро Донецького губкому. В його постанові від 19 липня 1924 р. зазначалось: "В зв'язку з тим, що це рішення поставило під загрозу існування Донбасу... бюро губкому категорично вимагає перегляду цього питання, узгодивши з представниками Донбасу. На випадок негативного рішення настоює на перегляді такого принципового питання на пленумі ЦК РКП(б)"[26]. Але рішення про відокремлення цих територій від України вже було прийняте, і на найвищому рівні. Напередодні пленуму, в середині серпня за дорученням Сталіна помічник секретаря ЦК РКП(б) Л.Мехліс розіслав усім членам і кандидатам у члени ЦК та президії ЦКК доповідну записку членів Південсхідбюро ЦК РКП(б) А.Мікояна, М.Ейсмонта та Колотілова, в якій ті намагались довести доцільність вилучення Таганрізької і Шахтинської округ УСРР на користь РСФРР. Оскільки документ мав гриф "суворо таємно", то його автори досить відверто висловлювали свої погляди. Торкаючись історії розчленування Донської області в 1920 р., вони зазначали, що це було викликано "...тимчасовими політичними міркуваннями, які втратили своє значення в даний момент, а саме:

а) розкозачити Дон і тим ослабити гніздо білогвардійського опору;

б) об'єднати весь Донецький вугільний басейн в єдину "вугільну" губернію по виробничому, главкістському на той час принципу"[27]. Отже, ні про яке самовизначення націй, що так палко на словах декларували російські більшовики, мови не було. Лише "тимчасові політичні міркування" і бажання будь-що втриматися при владі. І ось, коли така загроза зникла, вони знову почали краяти кордони. Намагаючись довести, що Україна не має жодних прав на ці округи навіть за етнічними ознаками, керівники Північно-Кавказького краю зайнялися демографічною еквілібристикою. Для цього були застосовані дані часткового перепису населення проведеного в 1923 р. Не наводячи конкретних абсолютних цифр, автори доповідної зазначали, що в Олександро-Грушевському районі мешкало від 20% до 25% українців, а в Таганрізькій – українці складали одну третину[28]*. Далі вони проводили підрахунки спільно для обох округів і

---

* За даними опублікованого перепису населення 1926 р. в Таганрізькій окрузі мешкало 71,5% українців. Сумнівно, щоб за три роки відсоток українців так швидко зріс, приблизно з 30% до 71,5% (ЦДАВО України, ф.1, оп. 3, спр.2523, арк.13).

таким чином, у них виходило, що українці складали лише 30% населення, тобто явну меншість. Задля територіальних надбань виявилося можливим відступити і від принципу єдності і неподільності вугільного господарства Донбасу. При цьому автори доповідної посилалися на думку Ф.Дзержинського, яку той висловив під час обговорення цього питання в політбюро ЦК РКП(б), що збереження єдності Донбасу не є настільки вже необхідним – навпаки, створення двох вугільних районів може викликати посилення продуктивності і дасть можливість їх взаємної перевірки[29].

Торкаючись економічних проблем, пов'язаних з передачею цих територій Росії, члени Південсхідбюро цинічно заявляли: "Єдиний довід українців проти передачі Таганрігу, що він є хлібною базою Донбасу, настільки несерйозний, що на ньому не варто зупинятися"[30]. Як аргумент використовувалося і те, що в середині самого керівництва України не було єдності в поглядах з цього питання. "Кращим доказом зв'язку спірних районів з Південним Сходом і правоти нашої точки зору, – писали автори доповідної, – служать думки і рішення українських працівників: 1) Тов. Петровський і тов. Скрипник на засіданні політбюро заявляли: перший про те, що можна передати Південному Сходу Таганріг, але залишити Олександро-Грушевськ, а другий – віддати Олександро-Грушевськ, але залишити Таганріг. Мотиви: в першому випадку неподільність Донбасу, в другому – національні міркування"[31].

Згідно постанови від 16 жовтня 1925 р. до УСРР була приєднана територія, на якій мешкало 278 081 чоловік, у той час як від України було відторгнено територію з населенням 478 909 чоловік[32]. Поза межами республіки залишилась значна кількість українців. Для запровадження в життя постанови ЦВК СРСР була створена паритетна комісія, яку очолив С.Тер-Габріелян, а на місцях 8 приймально-здавальних комісій. Вони повинні були вирішувати майнові та фінансово-бюджетні питання[33]. До їх складу входили представники всіх зацікавлених сторін. Роботу щодо передачі території від однієї республіки іншій передбачалося закінчити до 1 березня. Але в намічений строк цього не вдалося провести. Однією з причин було те, що деякі органи місцевої влади Курської та Воронезької губерній, Північно-Кавказького Краю всіляко намагалися протидіяти цьому. Всупереч рішенням центральних органів вони вивозили майно, що повинно було залишитися на території УСРР, знімали працівників. У зв'язку з цим Голова ЦАТК ВУЦВК О.Буценко змушений був звернутися до секретаря ЦВК Союзу РСР А.Єнукідзе. Він зазначав, зокрема, що "1) Товариші з місцевих парторганів і повітових парткомів РСФРР відкликають кращі партійни сили з тієї території, що відходить до УСРР...

2) Знімають деякий науковий і технічний персонал, зокрема, землемірів, агрономів і т.д.

3) Часто доходить до повного абсурду, вивозять деякі матеріали, в тому числі і мідні дзвони, про що свідчить телеграма нашого уповноваженого"[34]. Розв'язання спірних питань затягувалося ще й тому, що з боку представників РСФРР і, зокрема, Північно-Кавказького Краю висувалися контрпретензії фінансово-майнового характеру, переважно необгрунтовані ніякими документами.

Іноді спостерігались навіть спроби дискредитувати саму ідею приєднання до УСРР. Член приймально-здавальної комісії Путивльського повіту О.Пашковський повідомляв ВУЦВК, що "партійні і радянські органи РСФРР цьому стремлінню населення (тобто приєднанню до України – авт.) перешкоджають, аж до заборони приймати постанови і зняття працівників, які проявляють в цьому ініціативу. Так, – писав він, – наприклад, під час прийомки території ми зустрілися з ненормальним відношенням до українізації населення і апарату. Повсюди була розпущена плітка, що буде проведена суцільна українізація населення, і що всі, хто не знає української мови будуть вислані за межі УСРР"[35].

Непродуманість окремих пунктів самої постанови ЦВК СРСР викликала нові територіальні суперечки. Особливо гострий конфлікт точився навколо залізничної станції Чортково Таганрізької округи. Кордон тут проходив по залізничній колії, розрізаючи навпіл не лише базар хутора Мілового, а й саму станцію таким чином, що станційний будинок знаходився на боці РСФРР, а всі пакгаузи на іншому, в УСРР[36]. Це створювало ненормальне становище, адже 90% вантажів, які відправлялись із Чорткова йшли за рахунок Старобільської округи України і лише 10% за рахунок Донецького району РСФРР. Крім того Донецький район на 90% був заселений українцями, які зберегли свою мову, побут[37]. Але попри всі аргументи російська сторона не бажала передавати цей залізничний вузол Україні, в свою чергу вимагаючи приєднати до РСФРР всю Старобільську округу. Іноді конфлікт зумисне загострювався представниками Північно-Кавказького Краю. Так, у листі до генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича секретар Старобільського окрпарткому Д.Казачков сповіщав, що в 1924 р. місцева влада намагалася поставити міліцейські застави, які не пропускали селян на базар в Україну. Це привело до зіткнень з міліцією і врешті-решт застави були зняті. Тоді, щоб завдати збитків українській стороні, були зменшені податки в тій частині базару, яка знаходилась на російському боці. Іноді дії місцевих властей Північно-Кавказького Краю межували з відвертою провокацією. Так, під час хлібозаготівельної кампанії

восени 1925 р. вони зумисне затримали подачу вагонів, в наслідок чого зіпсувалися сотні пудів українського хліба, який лежав під відкритим небом. Після цього хлібозаготівельникам довелось перевезти все збіжжя на станцію Заринівка[38].

Таким чином, постанова ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. не вирішила питання про справедливе територіальне розмежування, в основі якого лежав би етнографічний принцип та економічна доцільність. Це викликало масові звернення українського населення до ВУЦВК і ЦВК Союзу РСР, змушувало радянські і партійні органи знову звертатися до центру про врегулювання кордонів, враховуючи національні інтереси населення прикордонної смуги. З доповідною запискою з цього питання до ЦК ВКП(б) у травні 1927 р. звернувся ЦК КП(б)У. Спираючись на дані перепису населення 1926 р., ЦК КП(б)У зазначав, що "до цього часу на безпосередньо прилеглій до УСРР території РСФРР залишилося українського населення понад 2 млн., яке розташовано компактними масами в Курській і Воронезькій губерніях та Північно-Кавказькому Краї"[39]. В доповідній пропонувалося не тільки передати Україні відповідні райони Курщини і Воронежчини, заселені, переважно, українцями, але й повернути Шахтинську та Таганрізьку округи, передані РСФРР відповідно постанови ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. Це аргументувалося не тільки етнографічними даними, але й економічними розрахунками, спільністю природно-кліматичних умов. Підкреслювалось, наприклад, що залягання кам'яного вугілля в басейні річки Калитви робить Донецьку округу Північно-Кавказького Краю РСФРР ніби природним продовженням Донецького вугільного басейну. В той же час відторгнення Шахтинської округи від УСРР цілком штучно ділить господарську одиницю – Донбас між двома республіками, перешкоджуючи нормальній роботі вугільних підприємств і металургійних заводів цього регіону[40].

ЦК КП(б)У звертав також увагу ЦК ВКП(б) на порушення в національно-культурному будівництві, кваліфікуючи їх як грубі перекручення національної політики партії у відношенні до українського населення, що мешкало в РСФРР[41]. Хоча в доповідній і не наводяться конкретні дані, та це досить яскраво ілюструють інші архівні джерела. Так, з 56.033 школярів-українців, що навчались у 1924/25 н.р. в школах Курської губернії, освіту рідною мовою одержували лише 345 дітей, або 0,6%. На селі діяли лише 3 українські школи. Планами губвно на 1926/27 н.р. передбачалося відкрити лише 43 школи І ступеня, в яких мало навчатися 5.880 дітей, при чому викладання на українській мові було передбачено лише в перший рік навчання. Шкіл II ступеня лише 3, хат-читален – 22 і лікнепів – 51, у розрахунку на 3700 чоловік[42]. Та

навіть цього було недостатньо для того, щоб українські діти могли отримувати освіту рідною мовою.

Не дивлячись на неоднаразові звернення українського уряду, ЦК КП(б)У, українського населення прикордонних територій до центральних радянських і партійних органів, питання справедливого встановлення північно-східних кордонів України в той час так і не було вирішено.

[1] Гражданская война на Украине. 1918–1920.Сб. документов и материалов. В 3-х томах. – Т.1. – К., 1967. – С.202
[2] Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі – ЗУ України). – 1919. – № 14. – Ст.146.
[3] Коммунистическая партия – организатор и вдохновитель объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сб. документов и материалов. – К., 1972. – С.223.
[4] ЗУ України. – 1920. – №1. – Ст.7.
[5] ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.18, ч.1, арк.109.
[6] Там же, арк.70.
[7] Там же, ф.5, оп.1, спр.320, арк.39, спр.321, арк.13, 53.
[8] Там же спр.320, арк.39.
[9] Там же, ф.5677, оп.1, спр.168, арк.1.
[10] ЦДАВО України, ф.5, оп.2, спр.331, арк.2-6; ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.1813, арк.39-57.
[11] ЦДАВО України, ф.5, оп.2, спр.331, арк.2 зв.
[12] Там же, арк.4 зв.
[13] Там же, арк.3 зв, 4 зв.
[14] Там же, арк.6.
[15] Там же, арк.60.
[16] ЦДАГО України, ф.1, оп. 1, спр.54, арк.244-245.
[17] Там же, оп.20, спр.1813, арк.102-104.
[18] ЦДАВО України, ф.1, оп. 3, спр.2524, арк.11.
[19] Там же, арк.12 зв.
[20] Там же, арк.11.
[21] Известия. – 1925. – 16 октября.
[22] *Дорошенко Д.* Історія України. – Т.2. – С.183.
[23] ЗУ України. – 1920. – №7. – Ст.121.
[24] ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр.48, арк.64.
[25] Там же, спр.49, арк.5 зв.
[26] Там же, ф.1, оп. 20, спр.1813, арк.69.
[27] Там же, арк.71.
[28] Там же, арк.71 зв.
[29] Там же.
[30] Там же.
[31] Там же, арк.72.
[32] ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр.3144, арк.158.
[33] Там же, оп. 3, спр.2524, арк.11 зв.
[34] Там же, спр.620, арк.17.
[35] Там же, оп. 2, спр.3256, арк.5.
[36] Там же, ф.1, оп. 3, спр.604, арк.1.
[37] ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр.86, арк.71.

[38] ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.2228, арк.25.
[39] ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр.3144, арк.158.
[40] Там же, арк.162.
[41] Там же.
[42] Там же, оп. 2, спр.622, арк.17.

§ 3. Територіальне розмежування з Молдавською АСРР в 1924-1926 рр. та Молдавською РСР в 1940 р.

Процес територіального розмежування між Україною та сусідніми радянськими республіками, який розгорнувся в середині 20-х років, охопив і південно-західну частину УСРР. У жовтні 1924 р. тут було утворено Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку.

До останнього часу в радянській історичній літературі, присвяченій утворенню МАСРР, висвітлювалася головним чином діяльність лише так званої ініціативної комісії Г.Котовського. Більшість дослідників вбачали її пріоритетне місце в генеруванні і практичній реалізації ідеї створення молдавської автономії. Роль інших молдавських комуністів, зокрема одного з керівників більшовицького підпілля в Бесарабії, Г.Старого, а також діяльність "ініціативної групи" румунських комуністів-інтернаціоналістів, очолюваної І.Діку, залишалися поза увагою радянських істориків. Ті ж, хто аналізував дії "ініціативної групи" І.Діку, як правило, не йшли далі констатації політичних оцінок партійних органів, які звинувачували їх у "наклепах на чесних молдавських комуністів і безпартійних активістів", спробах вплинути на формування особового складу уряду майбутньої республіки, а також "в прагненні орієнтувати молдавський народ на румунську культуру"[1].

Загальне спрямування радянської історичної науки на висвітлення в основному позитивних фактів історії Радянського Союзу спричинило замовчування суперечливих моментів, які мали місце під час створення МАСРР. Це стосується, зокрема, відносин і взаємодії між "московською" ініціативною групою румунських комуністів-інтернаціоналістів І.Діку і "українською" ініціативною групою молдавських комуністів, очолюваною Г.Котовським. Кожна з них мала свою програму створення молдавської республіки на Лівобережжі Дністра, окремі пункти яких носили суперечливий характер. Одне з основних питань, навколо якого розгорнулася дискусія між комісією Г.Котовського та ініціативною групою І.Діку, стосувалось державного статусу майбутньої молдавської республіки та її меж. Прихильники ідеї Г.Котовського – О.Грінштейн, П.Ткаченко та інші

вважали, що необхідно створити Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку в складі УСРР, відносини між якими повинні здійснюватися на федеративних засадах. Група І.Діку в документах, надісланих до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, проводила думку про необхідність створення на Лівобережжі Дністра Молдавської СРР, яка б "приєдналася до Союзу як рівноправний член, щоб, таким чином, набути більш солідне міжнародне становище"[2]. І.Діку, А.Будулеску, А.Ніколау, обстоюючи необхідність створення саме союзної республіки, пропонували включити де-юре до її складу і Бесарабію, що перебувала на той час у складі Румунії. В цьому вони вбачали суттєвий фактор поширення соціалістичної революції на Бесарабію та Румунію. Необхідність прямого входження майбутньої Молдавської СРР до СРСР румунські комуністи-інтернаціоналісти пояснювали тим, що Україна буде "не в силах" надавати значну фінансово-економічну допомогу для задоволення першочергових потреб майбутньої молдавської республіки"[3].

Відстоюючи свою позицію, вони вказували, що питання відносно Молдавської Республіки є не лише політичним, а також економічним тому, що тільки економічна консолідація республіки змогла б перетворити її в здоровий центр притягання для селянських мас Румунії, особливо Бесарабії. Виходячи з тогочасного складного економічного становища, вони вважали, що радянська Україна буде не в змозі фінансувати відбудову новонародженої молдавської республіки. За їх підрахунками для цього було потрібно щонайменше 10 млн. крб., тоді як Україна могла виділяти лише 1 млн. крб. для погашення бюджетного дефіциту[4].

Таким чином, не зважаючи на різні підходи, обидві ініціативні групи вважали одним із основних аргументів на користь її створення можливість прискорити позитивне вирішення для СРСР "бесарабського питання".

Цього вимагала і більш як п'ятирічна практика дипломатичної боротьби СРСР за перегляд "бесарабського питання". Провал радянсько-румунської конференції 1924 р. у Відні спонукав радянську сторону висунути пропозицію про проведення в краї плебісциту. Уряд Румунії відмовився взагалі обговорювати "бесарабське питання", вважаючи його остаточно вирішеним. Результати Віденської конференції змусили радянське керівництво шукати нові підходи до вирішення "бесарабського питання". Один з них вбачався у створенні на Лівобережжі Дністра молдавської автономної державності в складі УСРР. Партійно-державне керівництво СРСР на цьому етапі вирішило поєднати "дипломатичну боротьбу за розв'язання "бесарабського питання" з внутрішньою національно-державною політикою щодо молдавського населення Лівобережжя Дністра.

До Віденської конференції, яка розпочалась у квітні 1924 р., ЦК РКП(б), державне керівництво СРСР практично не вникало в справу формування молдавської автономії, доручивши займатися нею відповідним партійним і державним органам України. 7 березня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про утворення молдавської автономії у складі УСРР. Велику активність під час підготовки даного рішення виявив М.Фрунзе – тоді член політбюро ЦК КП(б)У, заступник голови Раднаркому України, командуючий Збройними силами України і Криму. Про його чималу роль в цій справі свідчить той факт, що в зв'язку з перебуванням М.Фрунзе в Москві на II Всесоюзному з'їзді Рад, а також затримкою в Наркоматі військових справ, обговорення питання про МАСРР на політбюро ЦК КП(б)У було перенесено з 18 лютого на 7 березня. У протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 18 лютого 1924 р. зазначено: "Відкласти (питання про утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки – авт.) до повернення тов. Фрунзе з Москви"5. Нам невідомо чи зустрічався М.Фрунзе під час свого перебування у Москві з Й.Сталіним і тим більше чи обговорювали вони питання про утворення МАСРР, однак подальший перебіг подій свідчить, що саме йому ЦК РКП(б) доручив здійснювати нагляд "за швидким проведенням цього питання"[6]. Така велика прихильність М.Фрунзе до ідеї створення молдавської державності пояснюється, з одного боку, його бесарабським походженням та особистою дружбою з Г.Котовським та іншими молдавськими комуністами, а з іншого – ЦК РКП(б) вбачав у ньому саме того, кому можна доручити політичний нагляд за процесом формування молдавської автономії.

Однак, повертаючись до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 7 березня 1924 р., слід зазначити, що визначаючи "політично доцільним виділення в складі УСРР Молдавської автономної області", ЦК КП(б)У водночас звертався до ЦК РКП(б) з проханням не виносити остаточного рішення про утворення "Молдавської автономії у складі УСРР до повторного розгляду цього питання" на політбюро ЦК КП(б)У[7]. Це обгрунтовувалося необхідністю проведення великої підготовчої роботи для встановлення відповідного державного статусу майбутньої молдавської автономії, визначення її територіальних меж, розподілу державного майна в Одеській і Подільській губерніях, на територіях яких повинна була формуватися молдавська державність, необхідністю ретельного вивчення етнічного складу населення Лівобережжя Дністра.

Важливе місце в справі утворення молдавської автономії належало питанню про її державний статус. Керівництво України, не отримавши чітких інструкцій від ЦК РКП(б), тривалий час не могло визначитися в

цьому питанні. Насамперед потрібно було точно встановити кількість мешканців молдавської національності. До цієї роботи були залучені комісія Г.Котовського, Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія при ВУЦВК (ЦАТК), Комісія національних меншостей при ВУЦВК та Конституційна комісія при ВУЦВК. У зв'язку з різними даними стосовно кількості молдавського населення Лівобережжя Дністра, які надходили від вказаних вище органів, Конституційна комісія у своїй постанові від 13 квітня 1924 р. змушена була констатувати: "Рішення про організацію Молдавської республіки чи області, губернії, округи чи району відкласти до того часу, коли буде дано всі вичерпні матеріали по даному питанню"[8]. За таких умов підготовча робота щодо утворення молдавської автономії не проводилась і на місцях. Одеський губком партії та губвиконком чекали відповідних вказівок від ЦК КП(б)У та ВУЦВК і не робили спроб самим проявити ініціативу. На це звернув увагу ЦК РКП(б) М.Фрунзе у доповідній надісланій наприкінці липня 1924 р. ЦК РКП(б) досить швидко відреагував. 29 липня 1924 р. була прийнята постанова політбюро ЦК РКП(б) "Про Молдавську АСРР". У ній зокрема зазначалось:

"а) Вважати необхідним, насамперед з політичних міркувань, виділення молдавського населення у спеціальну Автономну Республіку в складі УСРР і запропонувати ЦК КПУ дати відповідні директиви українським радянським органам;

б) Запропонувати ЦК КПУ зробити доповідь в політбюро ЦК РКП через місяць про хід робіт по організації Молдавської Автономної Республіки;

в) Доручити тов. Фрунзе спостереження за якнайшвидшим проведенням цього питання"[9].

Після цього ЦК КП(б)У направив відповідну директиву Одеському губкому партії та губвиконкому. В ній вказувалося: "Від ЦК РКП нами отримані директиви про створення Молдавської Автономної Республіки, яка повинна знаходитися в автономному зв'язку з УСРР. Як вам відомо це питання давно вже розроблялося і населенню воно відоме. Тепер пора вже твердо приступити до обговорення наших національних завдань"[10]. Одеський губком був зобов'язаний через місяць доповісти про практичні наслідки проведеної роботи.

Таким чином, утворення Молдавської державності у складі УСРР все тісніше пов'язувалося з зовнішньою політикою СРСР, з його позицією у "бесарабському питанні". Перенесення акценту з завдань здійснення національно-державного будівництва на міжнародні відносини спричинило форсування темпів її створення. За короткий проміжок часу це питання

тричі обговорювалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У – 8, 12 серпня і 4 вересня 1924 р. Дбаючи насамперед виключно про політичний бік справи, ЦК РКП(б) звертав особливу увагу на визначення можливої на той час форми молдавської національної державності на Лівобережжі Дністра. Це питання політбюро ЦК РКП(б) чотири рази обговорювало на своїх засіданнях. У результаті було прийнято дві постанови з однаковою назвою, "Про Молдавську СРР". У другій – від 25 вересня 1924 р., політбюро ЦК РКП(б) затвердило пропозицію ЦК КП(б)У щодо утворення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки, викладені в його постанові від 19 вересня 1924 р. Для забезпечення державного статусу молдавської автономії керівництво України змушене було включити до складу МАСРР ті райони Лівобережжя Дністра, де молдавське населення не становило більшості.

За такої ситуації виникла проблема з визначенням столиці МАСРР. У містах і селищах міського типу проживали переважно українці і росіяни. На роль столиці МАСРР претендували Балта, Ананьїв, Тирасполь, Бірзула, Рибниця. Серед них виділявся Ананьїв, де молдавани становили 11% жителів[11]. У той час він був найбільшим містом на Лівобережжі Дністра. Його населення становило близько 18 тис. чол.[12]. Однак, за соціальним складом, Ананьїв не був пролетарським містом. Крім того, стратегічне розташування (надто близько до кордону) теж не дозволяло зупинити на ньому вибір партійно-державного керівництва України. Найбільше підходив з точки зору зручності можливого розміщення державних установ, наявності житлового фонду та комунальної інфраструктури Тирасполь. Але стратегічне розташування теж не дозволяло йому стати столицею МАСРР.

На початку вересня 1924 р. це питання обоговорювалося на засіданні спеціальної комісії політбюро ЦК КП(б)У. Її вибір зупинився на селищі міського типу Бірзула, як, насамперед, "пролетарському місті", де робітники становили 36% мешканців. Та рішення комісії політбюро ЦК КП(б)У не було втілено в життя. У зв'язку з приєднанням до МАСРР м.Балти, його окружні установи були розпущені, а їх приміщення зайняли державні органи майбутньої Молдавської АСРР[13]. Таким чином, після проголошення МАСРР Балта стала її столицею.

На складність і труднощі практичного оформлення молдавської автономії звертав увагу Ф.Корнюшин, секретар Одеського губкому партії. В доповідній ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, надісланій 22 серпня 1924 р., він підкреслював: "...вважаємо за необхідне довести до відома ЦК про ряд труднощів, пов'язаних з цією роботою. Труднощі такі: 1. Вузька стрічка, якою розтягнуто молдавське населення в Придністров'ї; 2. Пересічність

цієї стрічки російськими, українськими, болгарськими та німецькими селищами; 3. Наявність міст (Григоріополь, Тирасполь, Дубосари) з переважаючої кількістю єврейського міщанського населення; 4. Змішаність населення в окремих населених пунктах, наприклад, половина молдавського, в зв'зку з чим там весь час співіснують дві сільради; 5. Ізольованість окремих молдавських сіл у Балтському окрузі від Придністров'я значною смугою німецьких, українських і російських сіл; 6. Відсутність будь-якої промисловості, самостійного господарського організму; 7. Дані про кількість молдавського населення ослаблені його розпорошеністю і вкрапленістю окремих поселень в загальну масу сіл губернії; 8. Майже повна відсутність молдавських культурних сил; 9. Слабке знання ними мови, якою розмовляє молдавське населення. Але це ні в якій мірі не зменшує нашу увагу в розумінні виконання директиви ЦК"[14].

Названими вище труднощами Ф.Корнюшин пояснював низькі темпи практичного виконання на місцях завдань щодо якнайшвидшого оформлення МАСРР, які були викладені в директивах ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Однак, за умов суворої партійно-державної централізації, Одеський губком та губвиконком змушені були робити все можливе і неможливе, щоб виконати політичну волю ЦК РКП(б).

Керівництво ЦК РКП(б) дедалі все настійливіше вимагало від ЦК КП(б)У завершення створення Молдавської АСРР. Однак справа ускладнювалася тим, що група І.Діку, виявляючи надто "велику активність" в справі державного оформлення МАСРР, не погоджувалася діяти в межах, відведених їй партійно-державними ораганами УСРР, займаючись лише обстеженням молдавського населення Лівобережжя Дністра. Зокрема, І.Діку виступив проти призначення головою організаційної комісії утворення Молдавської АСРР О.Грінштейна, який був євреєм, пропонуючи на це місце молдаванина або румуна. На початку серпня 1924 р. дії групи І.Діку були обговорені на засіданні Одеського губкому партії. І.Діку був особисто попереджений, що "якщо він буде і надалі робити спроби вести розмови навколо комісії (малося на увазі оргбюро – авт.), то він і його група будуть негайно відряджені в розпорядження ЦК РКП(б)"[15]. 22 серпня 1924 р. рішення Одеського губкому було доведено до відома і підтримане ЦК КП(б)У. Це питання обговорювалося і на секретаріаті ЦК КП(б)У. Однак, конкретних висновків не було зроблено. На чергову записку румунсько-бесарабської ініціативної групи*, в якій містився список кандидатів на відповідальні

* Так стали з серпня 1924 р. підписувати свої документи І.Діку і представники його групи.

пости в МАСРР, секретар ЦК КП(б)У О.Медведєв наклав резолюцію: “Я дуже сумніваюсь у користі існування цієї ініціативної групи як би не вийшло свари”[16]. Дійсно, дальше загострення стосунків і виникнення нових суперечностей між групою І.Діку, з одного боку, і Одеським губкомом партії, оргбюро для утворення МАСРР, з іншого, мали негативний вплив на проведення заходів запланованих ЦК КП(б)У щодо якнайшвидшого оформлення молдавської державності.

За таких умов ЦК КП(б)У вирішив прискорити створення МАСРР. Час відведений ЦК РКП(б) партійно-державному керівництву України на підготовчу роботу швидко вичерпувався і ЦК КП(б)У вимагав від Одеського губкому партії реальних кроків. Заходами ЦК КП(б)У передбачалося “від імені Молдавської секції Одеського губкому, сільрад декількох сіл і районів з молдавським населенням і групи молдаван-бесарабців, які проживають на території УСРР, внести до Одеського губкому і губвиконкому письмові пропозиції про якнайшвидше виділення із Одеської губернії частини Придністров’я, населеної молдаванами і утворення на ній МАСРР”[17]. Було навіть визначено попередній зміст постанов, які належало прийняти Бюро Одеського губкому та Президії губвиконкому після розгляду цих заяв: “Приймаючи до уваги волю молдавського населення Придністровської стрічки Одеської губернії, враховуючи особливості його побуту і мови і керуючись загальними принципами національної політики Радянської влади стосовно національних меншостей, Одеський губвиконком постановляє внести до ВУЦВК питання про утворення Автономної Молдавської Радянської Республіки”[18].

Водночас, ЦК КП(б)У запланував розпочати спочатку в місцевій, а потім і в республіканській пресі кампанію за створння Молдавської АСРР. В одній із директив, надісланій до Одеського губкому партії, наголошувалось, що в цих виступах “всюди повинна проводитися та думка, що ініціатором організації МАСРР є насамперед саме населення”[19].

ЦК КП(б)У було розроблено також детальний сценарій самої процедури створення МАСРР. В ньому зазначалось, що

“1. Підготовчі заходи вважаються завершеними після того як буде проведена така робота: а) створений Партком; б) створений Ревком; в) визначені кордони; г) намічений адміністративний центр Республіки; д) виконані всі формальності, тобто проведені всі постанови сільрад, молдавської секції губвиконкому і т.п.; е) сформовано ядро первинного робочого апарата майбутнього уряду.

2. Після закінчення підготовчої роботи делегація у відповідному складі приїжджає до ВУЦВК з петицією про утворення Республіки: а) представники молдавського населення від однієї або двох сільрад

або Райвиконкомів; б) хто-небудь із майбутнього уряду від ініціативної групи; в) представники Одеського губвиконкому.

3. Після затведження ВУЦВК Ревкому останній приступає до своєї роботи і разом з тим розпускається організаційна комісія.

4. Разом з тим закінчується повноваження т.Грінштейна, який повинен повернутися на місце своєї постійної служби.

5. Звіт про витрачені суми т.Грінштейн представляє після завершення всієї дорученої йому роботи до ЦК КП(б)У.

6. Вся підготовча робота повинна бути завершена до вересневої (підкреслено нами – авт.) сесії ВУЦВК.

7. Всі матеріали після закінчення роботи передаються до ЦК'[20].

Документ, підписаний секретарем ЦК КП(б)У, головою ВУЦВК Г.І.Петровським, було надіслано до Одеського губкому партії та губвиконкому, які зобов'язувалися забезпечити його виконання.

Незважаючи на складність підготовчої роботи, на кінець вересня вона була в основному завершена. ЦК КП(б)У, провівши відповідні консультації з ЦК РКП(б), прийняв 19 вересня 1924 р. постанову про утворення Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки в складі УСРР. В ній були визначені територія і кордони, внутрішнє районування, структура майбутнього уряду, і також вказано, що "при проведенні національної політики в МАСРР тримати курс на розвиток народної молдавської мови". Про абетку було сказано коротко: "Шрифт ввести російський – "кирилицю". Водночас десятим пунктом постанови визначалось, що "молдавська, українська і російська мови повинні бути рівноправними по території МАСРР. Діловодство в усіх частинах республіки повинно вестися мовою більшості населення кожної її частини"[21]. Цією постановою ЦК КП(б)У, не без відома ЦК РКП(б), підтримав фактично лише одну з пропозицій групи І.Діку – включити юридично до складу МАСРР "територію Бесарабії, тимчасово окуповану румунськими військами". Рішення про включення де-юре було підтверджено і постановою ЦК РКП(б) від 26 вересня 1924 р., де підкреслювалося, що "в акті утворення Автономної Молдавської СРР повинно бути зазначено, що західним її кордоном є державний кордон СРСР..."[22]. Таким чином партійно-державне керівництво Радянського Союзу дало зрозуміти, що державний кордон МАСРР повинен проходити не по Дністру, а по Пруту і Дунаю, і це повинна зафіксувати сесія ВУЦВК. Отже, бесарабське питання і питання утворення Молдавської АСРР були остаточно вплетені як єдина проблема в загальну канву внутрішньої і зовнішньої державної політики СРСР того часу.

Стосовно руху "знизу" за утворення Молдавської СРР, то він був

започаткований діяльністю комісії Г.Котовського. Після відомого її звернення до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У в лютому 1924 р. політпрацівники кавалерійської бригади Г.Котовського взяли найактивнішу участь в агітації серед молдавського населення Лівобережжя Дністра. Крім цього, як уже зазначалось, в заходах ЦК КП(б)У щодо державного оформлення Молдавської АСРР була запланована агіткампанія в республіканській і місцевій пресі[23]. Відповідно до неї в містах і селах Лівобережжя Дністра проводились збори, приймались резолюції. Механізм їх дальшого проходження, зокрема надання цим документам більш вагомого суспільно-політичного значення, був детально відпрацьований. Так, 30 серпня 1924 р., тобто вже на завершальній стадії підготовчого періоду, розширений пленум Балтського оргвиконкому надіслав телеграму до ВУЦВК, в якій повідомлялося про прохання селян-молдаван округу розглянути на засіданні Президії ВУЦВК питання про створення молдавської автономії. З вересня 1924 р. з цієї нагоди відбулося закрите засідання Президії ВУЦВК, на якому розглядалося питання "про домагання молдавського населення утворення МАСРР". Від імені Президії ВУЦВК було вирішено надіслати в Балту телеграму, в якій підкреслювалося, що робітничо-селянський уряд України турбується про розквіт культури національних меншостей, в тому числі і молдавського народу[24]. Водночас згідно з постановою Президії ВУЦВК обидві телеграми були опубліковані в республіканській пресі.

Однак, бажаної активності з боку молдавського і тим більше українського населення Лівобережжя Дністра добитися не вдалося. У доповідній ЦК РКП(б) від 8 грудня 1924 р. секретар ЦК КП(б)У О.Медведєв писав: "Серед самого молдавського населення ідея створення республіки спочатку була зустрінута майже байдуже. Але останні відомості говорять про те, що прибувший Ревком зустрінутий з боку населення з захопленням і сама ідея починає користуватися симпатіями серед населення. Дещо скептично відноситься до утворення МАСРР місцеве українське населення"[25]. Таке ставлення українців до утворення на Лівобережжі Дністра молдавської автономної державності пояснюється, насамперед, включенням до її складу повітів з суто українським населенням.

Проте в республіканській та місцевій пресі протягом усього підготовчого періоду, а особливо на його завершувальному етапі, вміщувалася інформація лише про успішний хід підготовки до утворення МАСРР та повну підтримку з боку трудящих мас Лівобережжя Дністра. Публікації подібного змісту періодично друкувалися, зокрема, на шпальтах газети "Плугарул Рош" ("Червоний орач") – офіційного органу молдавської секції при Одеському губкомі КП(б)У. Підводячи підсумки даної

кампанії у пресі, газета "Правда" 26 серпня 1924 р. переможно відмічала, що "всенародний рух" за утворення Молдавської АСРР охопив "все Придністров'я".

Складна етнічна ситуація з молдавським населянням, що мала місце на Лівобережжі Дністра, змусила організаторів МАСРР поступитися загальноусталеними принципами.

Статус національно-державних утворень визначався, як правило, залежно від чисельності етнічного населення і території, на якій воно компактно проживало. Однак для позитивного розв'язання бесарабського питання необхідно було будь-що створити на Лівобережжі Дністра Молдавську автономну республіку. Обгрунтовуючи це, голова Раднаркому України В.Чубар на III сесії ВУЦВК у жовтні 1924 р. зазначав: "Нам довелося вирішувати питання про те, чи потрібно встановлювати границі нової області та, щоб в ці кордони не попали села й райони, де населення в більшості російське чи українське. І ми прийшли до висновку, що все ж ці райони повинні бути віднесені до новостворюваної автономної Молдавської Республіки, виходячи з тих міркувань, що необхідно молдавському народу, молдавським трудящим дати можливість встановити такі кордони своєї адміністративної одиниці, які б забезпечували нормальний економічний і культурний розвиток, щоб всі райони, які економічно зв'язані між собою, були цілком включені до меж цієї автономної республіки"[26].

12 жовтня сесія ВУЦВК прийняла постанову "Про утворення Автономної Молдавської СРР". До її складу увійшли частина Балтського округу (Рибницький, Бірзульський, Олексіївський, Ананьївський та Ставровський райони повністю і частини Крутянського, Балтського і Валегоцулівського районів) Подільської губернії та Одеського округу (Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський і Слободзейський райони) Одеської губернії і ряд населених пунктів Тульчинського округу Подільської губернії[27]. Таким чином, у МАСРР налічувалося 582 населені пункти, об'єднані в 126 сільрад, де мешкало 419 238 чол. Склад населення був багатонаціональним: молдавани – 183 285 чол. (48,7%), українці – 146 981 чол. (34, 2%), росіяни – 35 443 чол. (7,9%), євреї – 28 321 чол. (5,1%), німці – 10 867 чол. (2,1%), болгари – 6 494 чол. (1%), поляки – 0,3%, інші – 0,7%[28].

Отже, включення до складу МАСРР районів Лівобережжя Дністра, де молдавське населення не становило переважної більшості, дало можливість забезпечити відповідний державний статус нової автономної республіки і створило досить сприятливі умови для порівняно швидкого розвитку її економіки і культури. "Де-юре" до складу радянської Молдавії

включалася також територія Бесарабії, яка з 1918 р. перебувала в складі королівства Румунії.

Кордони новоствореного національно-державного формування були визначені 11 жовтня 1924 р. на засіданні Раднаркому України. Вони мали проходити згідно з лінією: "1. З південного заходу по північно-західному кордону сіл Грушки і Окниці Велико-Косницького району Тульчинського округу Подільської губернії, йдучи потім по кордонах Кам'янського району Тульчинського округу Подільської губернії, залишаючи в стороні село Болгани і містечко Загнитків, йдучі далі в напрямку сіл Пискарівки, Петрован Крутянського району Балтського округу Одеської губернії, йдучи далі в напрямку станції Борщі і сіл Педерим, Посецели, Йосипівки. 2. Зі сходу – по східному кордону села Михайлівки в напрямку м.Ананьївки, Валегоцулова, Антонівки, Оленівки, Новоолександрівки, слободи Плоської, Греденіци, м.Тирасполь, хутора Слободзейського, далі по Кучуганському лиману через озеро Плоське в напрямку на хутір с.Троїцьке"[29]. Цей кордон МАСРР з УСРР вважався тимчасовим.

Для остаточного розмежування III сесія ВУЦВК створила паритетні комісії, до яких увійшли представники губвиконкомів Одеської та Подільської губерній і Революційного комітету МАСРР. Останньому належала вся повнота влади в республіці до скликання І Всемолдавського з'їзду Рад.

Після уточнення кордонів, здійсненого паритетними комісіями, 21 листопада 1924 р. Президія ВУЦВК розглянула питання про включення м.Балти і частини Балтського району до складу МАСРР. Напередодні це питання обговорювалося Раднаркомом України. Було визнано принципово необхідним розформувати Балтський округ і приєднати окремі його райони до МАСРР, а питання про приєднання всього Балтського району і м.Балти розглянути пізніше – 22 листопада. За ці дні Укрдержплан і ЦАТК підготували відповідні документи, в яких обгрунтовувалося доцільність з етнографічної, політичної і господарської точок зору приєднання м.Балти і Балтського району до Молдавської АСРР[30]. 26 листопада 1924 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову "Про скасування Балтського округу Одеської губернії і про приєднання м.Балти і Балтського району до складу МАСРР і про районування деяких районів Балтського округу"[31].

Процес формування території МАСРР на Лівобережжі Дністра, уточнення її кордонів з Україною тривав майже до кінця 1926 р. У вересні 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову "Про врегулювання кордонів Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки", в якій визначалися населені пункти, що додатково мали відійти до

автономної республіки: "1. Передати село Болгани Піщанського району і село Нижню Слободку Велико-Косницького району Тульчинського округу до складу Кам'янського району АМСРР. 2. Передати Сербську, Кодимську, Французьку і Будейську сільські Ради Тульчинського округу до складу Крутянського району АМСРР. 3. Передати села Івано-Богословку, Шайки, Добролюбівку, Стару і Нову Андріянівку Одеського округу до складу АМСРР. 4. Село Грабарівку Піщанського району Тульчинського округу вважати в складі Кам'янського району АМСРР"[32]. Після ряду уточнень до складу МАСРР увійшли 11 районів Лівобережжя Дністра: Слободзейський, Тираспольський, Григоріопольський, Дубосарський, Рибницький, Кам'янський, Крутянський (Кодимський), Бірзульський (Котовський), Балтський, Ананьївський, Красноокнянський.

Це спричинило певні зміни національного складу. За даними О.Репіди, в 1926 р. молдавани становили 34,2% загальної чисельності населення республіки, українці – 50,4%, росіяни – 5,7%, євреї – 4,8%, інші національності, а їх було понад 40 – 4,9%. Всього на території МАСРР, яка становила 8,1 тис. км^2, мешкало 545 500 чол.[33]. У збірнику "Молдавия: Статистические материалы" наведено дещо інші дані. Там, зокрема, вказується, що у 1926 р. в МАСРР проживало 30,1% молдаван, 48,5% українців, 8,5% росіян, 8,5% євреїв, 4,4% представників інших національностей[34]. Таким чином, наприкінці 1926 р. в основному було завершено територіальне розмежування між МАСРР і УСРР.

Подальші зміни кордону між Україною і Молдавією були зроблені на початку другої світової війни. Нагадаємо, що з самого початку ця проблема була тісно пов'язана з позитивним вирішенням для СРСР бесарабського питання. В 20-ті – 30-ті роки воно було каменем спотикання у відносинах між Радянським Союзом та Румунією. На політичній карті СРСР Бесарабія зображувалася як його складова частина. Отже, Радянський Союз залишав за собою право остаточного вирішення бесарабського питання. У тогочасній напруженій обстановці, яка загострилася з початком другої світової війни, сталінському керівництву вдалося завдяки підписаному 23 серпня 1939 р. радянсько-німецькому договору про ненапад, а також "Договору про дружбу і кордон" від 28 вересня 1939 р., вирішити ряд питань щодо розширення кордонів СРСР. Зокрема, повернути територію колишньої Бесарабської губернії, а також змусити Румунію відмовитися від Північної Буковини і передати її до складу радянської України (фактично до СРСР).

Ця дипломатично-військова акція розпочалася тим, що 26 і 27 червня 1940 р. румунському уряду були направлені ультимативні ноти, в яких пропонувалося "негайно переглянути бесарабське питання з метою

мирного його розв'язання". 28 червня частини Південної групи радянських військ під командуванням генерала армії Г.К.Жукова вступили на територію Бесарабії і Північної Буковини, а 3 липня 1940 р. "закрили" новий державний кордон СРСР.

На території Бесарабії було вирішено створити союзну Молдавську республіку, а північну і південні частини цього регіону, а також Північну Буковину, передати Українській РСР. Отже, знову виникла проблема перегляду україно-молдавського кордону. Свої пропозиції щодо цього питання подали до Москви й державні органи УСРР і МАСРР.

За пропозицією молдавської сторони майже повністю (за винятком трьох районів – Кодимського, Балтського і Піщанського) територія МАСРР мала бути включена до складу Молдавської союзної республіки. Що ж до Бесарабії, то вся вона, окрім північної – Хотинщини та південної – Придунав'я також мала увійти до Молдавської РСР. При цьому і Придунайські землі не повністю відходили б до України: Ренійську, Болградську, Ізмаїльську волості (які нібито заселені у більшості молдаванами) та місто Ізмаїл (як "центр культурного й економічного тяжіння" вищезгаданих трьох волостей) пропонувалося теж віддати Молдавській РСР.

Іншої думки були керівники Української РСР. У поданій до Президії Верховної Ради СРСР "Довідці про проектування державного кордону Молдавської РСР в частині території, прилеглої до Української РСР", датованій 22 липня 1940 р. і підписаній Головою Президії Верховної Ради Українсьої РСР М.Гречухою, зазначалося:

"...1. Північна частина Буковини – 474 617 чоловік жителів – населена головним чином українцями, або як їх називають русинами і гуцулами, і незначною частиною народів інших національностей, яка нічого спільного не має з корінною частиною молдавського народу, і тому не викликає ніякого сумніву, що вся північна частина Буковини повинна входити до складу Української РСР.

2. Немає також потреби доводити доцільність приєднання і Хотинського повіту до Української РСР, де проживають головним чином українці (ті самі русини і навіть гуцули) за винятком незначної частини молдаван, розсіяних по всьому повіту...

3. Стосовно Акерманського повіту.

В Акерманському повіті налічується 368 252 чоловіка жителів, з них 39,1% – українців і росіян, 43% – болгар, німців, гагаузів і євреїв і тільки – 19,6% – молдаван. Виходячи з цього, я вважаю, що Акерманський повіт також повинен бути приєднаний повністю до Української РСР.

4. Стосовно Ізмаїльського повіту.

В Ізмаїльському повіті налічується 255 909 чоловік жителів. З них: 34,7% – українців і росіян, 32% – молдаван і 33,3% – болгар, гагаузів та інших національностей. А якщо взяти народонаселення окремо по кожній волості Ізмаїльського повіту, то стане очевидним, що в Кілійській та Ізмаїльській волостях проживає від 50 до 65% українців і росіян і тільки 25-30% – молдаван.

Я вважаю, що Ізмаїльський повіт повинен бути приєднаний до Української РСР, виходячи з таких міркувань:

а) саме місто Ізмаїл населене майже виключно українцями, частково росіянами;

б) що 33,3% болгар і гагаузів, які живуть у повіті, як слов'янські племена мають більше спільного і в звичаях, і в побуті з українцями, ніж з молдаванами...

5. І, нарешті, питання про територію Молдавської АРСР.

У Молдавській АРСР налічується 572 339 чоловік жителів, з них: 30,2% – молдаван, 12,8% – інших національностей і 57% – українців, які населяють суцільною масою Кодимський, Піщанський, Ананьївський, Валегоцулівський, Красноокнянський, Чернявський, Балтський і Котовський райони і окремими сільрадами в решті районів, прилеглих до Української РСР.

Я вважаю недоцільним залишення цих чисто українських районів у складі Молдавської РСР, маючи на увазі хоча б і те, що при створенні Молдавської РСР там не буде української мови, а навпаки, в усіх школах і установах повинна буде вводитися обов'язкова молдавська мова. А згадані мною райони впритул прилягають до районів Української РСР'[35].

Виходячи з того, що Москва вирішила провести державно-територіальне розмежування між УСРР і МРСР за принципом етнічного розселення українців і молдаван, позицію М.Гречухи слід визнати більш обгрунтованою, ніж позицію керівництва МАРСР.

Питання утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки на території розмежування МРСР з УРСР було винесено на розгляд VII сесії Верховної Ради СРСР (1-7 серпня 1940 р.). Поставала досить складна ситуація. З одного боку, Молдавська РСР створювалася на базі МАСРР, з іншого, територія приєднаної до СРСР Бесарабії включала повіти колишньої Бесарабської губернії, де компактно проживало значне за чисельністю українське населення, що тяжіло за своїми національно-культурними традиціями до України. На це змушений був звернути увагу і Голова Раднаркому МАРСР Т.Константинов, який 2 серпня 1940 р. виступив на спільному засіданні Ради Союзу і Ради Національностей. Він,

зокрема, підкреслив, що, вирішуючи питання "про новий державний устрій молдавського народу, не можна не враховувати інтереси значного за чисельністю українського населення, яке проживає компактними масами в деяких районах Бесарабії, що територіально прилягають до Української РСР... У північній частині Буковини і в Акерманському, Ізмаїльському й Хотинському повітах переважає українське населення, яке за своїми мовними та національно-побутовими особливостями нічим не відрізняється від населення Української РСР"[36]. Т.Константинов запропонував передати ці повіти до складу УРСР.

2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Однак він не містив детального опису кордонів між УРСР і МРСР, а лише зазначалися територіально-адміністративні одиниці, які мали увійти до складу нової союзної республіки. Зокрема, це Кишинівський, Кагульський, Оргіївський, Бельцький, Бендерський і Сороцький повіти Бесарабії; Тираспольський, Рибницький, Дубосарський, Григоріопольський, Слободзейський і Кам'янський райони Молдавської АРСР, загальна площа яких становила 34 тис. км2 з населенням 2 646 954 чол.[37]

Колишні райони МАРСР – Ананьївський, Балтський, Валегоцулівський, Кодимський, Красноокнянський, Піщанський і Чернянський, де переважало українське населення, поверталися Україні. До УРСР відійшли також Ізмаїльський, Акерманський і Хотинський повіти Бесарабії, переважну частину населення яких становили українці і росіяни[38]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. в складі УРСР було створено Чернівецьку й Акерманську області, до яких відповідно увійшли Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти. В грудні 1940 р. Акерманська область була перейменована в Ізмаїльську.

Визначення кордону між УРСР і МРСР тривало майже три місяці. На основі підготовлених представниками урядів України і Молдавії матеріалів Верхована Рада Союзу РСР 4 листопада 1940 р. прийняла Указ "Про встановлення кордону між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою". Згідно з ним кордон між УРСР і МРСР мав проходити від р.Прут по території Хотинського повіту між населеними пунктами Мамалига і Крива, причому с.Мамалига входило до складу МРСР, а с.Крива – до складу УРСР; далі у напрямку населених пунктів Липкани (МРСР) і Кишла Замжієва (УРСР); потім, огинаючи Кишлу Замжієву, між населеними пунктами Зелена (УРСР) і Медвежа (МРСР) до населеного пункту Ларга (МРСР), звідси між населеними пунктами Павлівка і Котюжани, з одного боку і Лукачени, – з другого, залишаючи останній у

складі УРСР, а перші два – в складі МРСР, далі між населеними пунктами Болбока (МРСР) і Мендиківці (УРСР), потім між населеними пунктами Гвоздовці і Клокушна (МРСР) і Секуряни (УРСР), далі по кордону Хотинського повіту до р.Дністер і далі по березі Дністра до колишнього кордону Вінницької області, до кордону Кам'янського району Молдавської РСР; далі по кордону Кам'янського району МРСР, перетнувши р.Вільшанка, і в напрямку населеного пункту Нижня Слободка (УРСР), далі населені пункти Кисельна і Болгани (УРСР) і по кордону того ж Кам'янського району в напрямку населеного пункту Олексіївка (УРСР), далі по кордону Рибницького району МРСР до населеного пункту Василівка (МРСР) на північ у напрямку населеного пункту Котовці (УРСР), далі між населеними пунктами Круті (УРСР) і Плоть (МРСР) до населених пунктів Мойна, Семенівка (УРСР), Бурштени (МРСР), Тимків, Домниця (УРСР) і Ковбасна (МРСР), далі до населених пунктів Кругляки, Station Станіславка, Семка (УРСР); далі по колишньому кордону Рибницького і Дубосарського районів МРСР до населених пунктів Нестерово (УРСР) і до населеного пункту Нова Маловата (УРСР), далі до населеного пункту Бурка (УРСР), далі по колишньому кордону Григоріопольського району до населеного пункту Ново-Олександрівка (УРСР), а далі в напрямку населеного пункту Сава і Ново-Бутори (УРСР) і по кордону Тираспольського району до населених пунктів Плоське, Слов'яно-Сербівка і Гребеники (УРСР), далі по кордону Тираспольського району до населеного пункту Миролюбівка, залишаючи його, а також населені пункти Ново-Красне, Івано-Бузинівка, Степанівка, Павлівка, Кучурган, Трудуголок і Івано-Миколаївка в складі УРСР; далі по кордону Тираспольського і Слободзейського районів МРСР до р.Дністер і по березі Дністра до населеного пункту Паланка (МРСР), далі на населений пункт Хан-Кишло (УРСР), далі на Каплани (МРСР) і далі на населений пункт Суюндук; далі в напрямку населених пунктів Степанівка і Волонтирівка (МРСР); далі між населеними пунктами Копчак (МРСР) і Олександрівка (УРСР) і в напрямку населеного пункту Стурзени (МРСР) і далі по річці Чага до населеного пункту Капріор (МРСР), далі до населеного пункту Петрівка (Чага) (УРСР), і далі до населених пунктів Петрешти, Куружика, Сабаніївка і Колачени (УРСР), далі по кордону Акерманського повіту до стику кордонів Акерманського, Бендерського і Кагульського повітів; далі до населених пунктів Тараклія, Татар-Копчак (МРСР) і до населеного пункту Кубей (УРСР), і далі згідно з існуючим кордоном Ізмаїльського повіту до кордону Ренійської волості; далі на населені пункти Куза-Вода (Хаджи-Абдул), Етулія, Чишмікіой і Джурджулешти (МРСР) до р.Прут[39].

У результаті подальшого уточнення кордонів між УРСР і МРСР до

складу останньої знову було передано Волонтирівський район, значну частину Олонештського та Вулканештського районів Акерманської області, Єдинецький, Бричанський, Липканський і частину Окницького районів Чернівецької області.

Наведений детальний опис лінії кордону між УРСР і МРСР, а також факт передачі до Молдавської РСР окремих районів Акерманської і Чернівецької областей, населених переважно молдаванами, свідчить про ретельність проведеної урядами обох республік роботи, їх взаєморозуміння при вирішенні питань державно-територіального розмежування. Затверджена указом від 4 листопада 1940 р. лінія кордону між Україною і Молдавією формувалася на основі максимального врахування ареалів етнічного розселення українців і молдаван. Цікаво, що при детальному вивченні кордонів УРСР з МРСР, проведених наприкінці 1940 р., можна помітити співпадання з лінією їх етнічного розмежування, яка позначена на етнографічній карті відомого російського етнографа Л.С.Берга, опублікованій ще у 1920 р.

[1] *Репида А.* Образование Молдавской АССР. – Кишинев, 1974. – С.98.
[2] ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.1821, арк.7.
[3] Там же.
[4] Там же, арк.8.
[5] Там же, оп. 6, спр.48, арк.24.
[6] Начало большого пути. – Кишинев, 1964. – С.33.
[7] ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр.48, арк.42-43.
[8] Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии: Сб. док. и материалов. – Кишинев, 1984. – С.45.
[9] Начало большого пути: Сб. док. и материалов. – Кишинев, 1964. – С.33.
[10] ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.1821, арк.1.
[11] Там же, оп. 6, спр.146, арк.54.
[12] Там же, арк.56.
[13] Там же.
[14] Там же, оп. 20, спр.1821, арк.3.
[15] Там же, арк. 9.
[16] Там же, арк. 17.
[17] Там же, ф.1, оп. 6, спр.54, арк.266.
[18] Там же.
[19] Там же, арк. 267.
[20] Там же.
[21] Там же, спр.1954, арк.87.
[22] *Репида А.* Образование Молдавской АСРР. – С.111.
[23] ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр.54, арк.266.
[24] ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр.1574, арк.4.

[25] ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр.1574, арк.4.
[26] III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання, 8-12 жовтня 1924 р. – Харків, 1925. – С.163-164.
[27] *Репида А.* Образование Молдавской АССР. – С.111.
[28] ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.1821, арк.32 зв.
[29] Там же.
[30] ЦДАВО України, ф.1, оп. 2, спр.1815, арк.20.
[31] Там же, ф.2, оп. 3, спр.255, арк.9,12.
[32] Там же ф.1, оп. 2, спр.1815, арк.41.
[33] Вісті ВУЦВК і ХГВК. – 1926. – 12 жовтня.
[34] *Репида А.* Образование Молдавской АССР. – С.111.
[35] Державний архів Російської Федерації, ф.7523, оп.11, спр.201, арк.58–59.
[36] Седьмая сессия Верховного Совета СССР. 1-7 августа 1940 г.: Стенограф. отчет. – М., 1940. – С.42-43.
[37] *Карлов А.А.* Молдавская ССР – суверенное советское государство в составе СССР. – Киев, 1968. – С.87.
[38] Сборник законов СССР (1938-1961). – М., 1961. – С.31.
[39] Відомості Верховної Ради СРСР. – 1940. – №45 (108). – 13 лист.

§ 4. Проблема кордону з Польщею у воєнні та повоєнні роки

Вступ Червоної армії на територію Східної Польщі 17 вересня 1939 р. мав великі наслідки для обох сторін. Згідно з умовами секретного протоколу до радянсько-німецького договору про дружбу і кордон, укладеного 28 вересня 1939 р., західний рубіж СРСР на ділянці України був пересунутий від річки Збруч на Сан[1]. Західна Україна була включена до складу СРСР. У постанові Верховної Ради УРСР від 15 листопада 1939 р. цей акт визначався, як возз'єднання[2]. За справедливе вирішення проблеми західноукраїнських земель сприйняла його і переважна більшість українського народу. Але не слід забувати, що ця подія сталася внаслідок таємної антипольської змови Й.Сталіна і А.Гітлера. Антипольська політика радянського уряду докорінно змінилася після нападу Гітлера на СРСР.

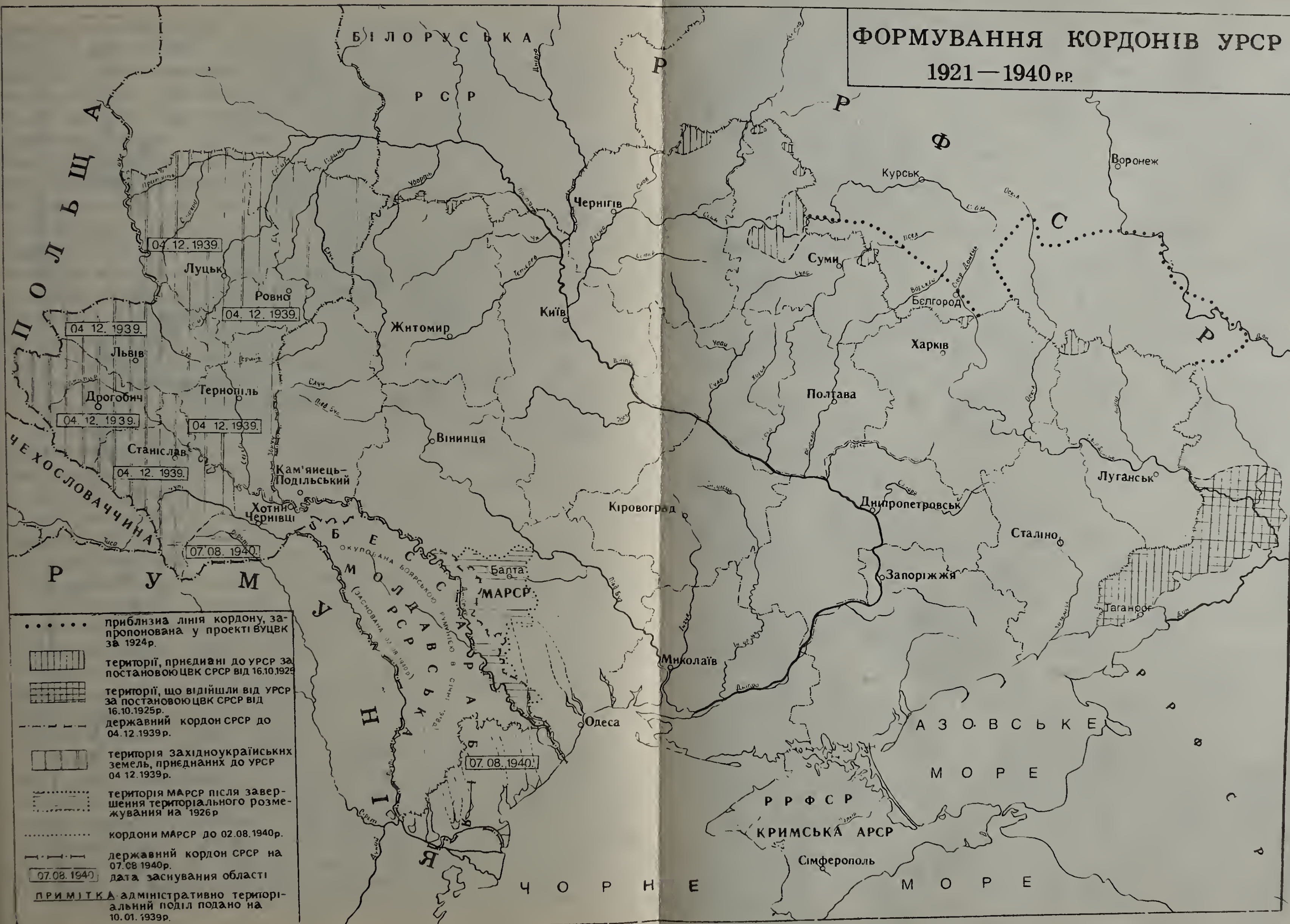
30 липня 1941 р. в Лондоні було підписано угоду між СРСР та урядом Польщі, яка передбачала відновлення дипломатичних відносин та допомогу у війні проти гітлерівської Німеччини. Угода відкривалась пунктом, в якому зазначалось, що "уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу"[3]. Це було рівнозначне визнанню радянською стороною того, що після перемоги над Німеччиною Польщі мають бути повернуті

всі східні території, які вона одержала за Ризьким миром. Хоча прямо про це в тексті угоди й не було мови, але кожна з сторін сподівалася знову заволодіти західноукраїнськими і західнобілоруськими землями.

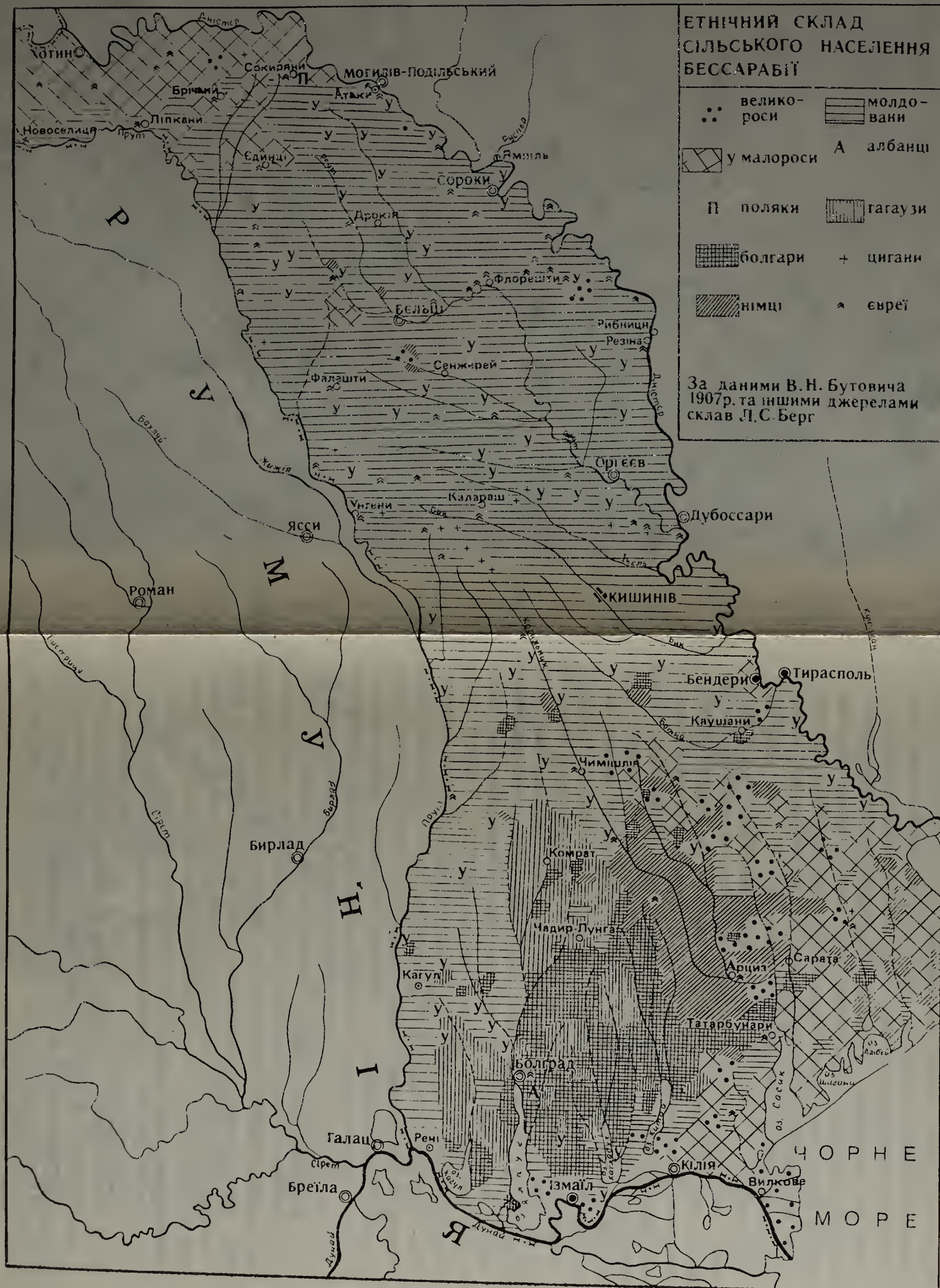
Це спричинило до гострої дипломатичної і політичної боротьби у питанні про майбутній польсько-радянський кордон, що точилась протягом всієї війни. Польський емігрантський уряд наполягав на тому, що Польща має повернутися до кордонів, які існували до вересня 1939 р. У свою чергу уряд СРСР відстоював той кордон, що утворився після возз'єднання Західної України та Західної Білорусії з УРСР та БРСР. Стосовно українських земель ці суперечки точилися головним чином лише за Галичину, як найбільш економічно розвинутий регіон і практично не торкалися Волині. Змушений піти під тиском військових невдач у початковий період війни на укладення такої невизначеної угоди з урядом Польщі, радянський уряд оговтався і після перших перемог зайняв тверду позицію в питанні щодо майбутнього польсько-радянського кордону на відтинку України. Щоб справити тиск на польський уряд у Лондоні, Сталін пішов на загострення стосунків і, врешті-решт, вирішив розірвати з ним дипломатичні стосунки. Своїми неврівноваженими діями польський уряд надав для цього гарний привід. Використовуючи заяву польських провідників від 23 лютого 1943 р., в якій вони висловили вже відомі погляди на східний кордон майбутньої Польщі, ТАРС розцінив їх як відмову "визнати історичні права українського і білоруського народів бути об'єднаними в своїх національних державах"[4]. В аргументації вперше з'явилось посилання на лорда Керзона, який, як підкреслювалось, розумів, що "Польща не може претендувати на українські і білоруські землі, а польські правлячі кола до цього часу не бажають виявити розуміння у цьому питанні"[5].

ТАРС також зробив недвозначний натяк на те, що оскільки емігрантський уряд не відображає точки зору всього польського народу, то радянський уряд буде шукати порозуміння з іншими політичними силами в Польщі. За цих умов 26 квітня 1943 р. радянський уряд розірвав дипломатичні відносини з польським емігрантським урядом[6]. Для цього було використано лицемірний привід. Польський уряд був звинувачений у тому, що він нібито з ворожих цілей підтримав зумисно інспіроване німцями розслідування про вбивства енкавеесівцями польських офіцерів у Катині.

Наближення радянських військ до державного рубежу СРСР знову загострило проблему польсько-радянського кордону. 3 січня 1944 р. частини Червоної армії перетнули кордон з Польщею, який існував до 17 вересня 1939 р[7]. В своїй заяві від 5 січня 1944 р. лондонський польський

ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ УРСР
1921—1940 р.р.
приблизна лінія кордону, запропонована у проекті ВУЦВК за 1924р.
території, приєднані до УРСР за постановою ЦВК СРСР від 16.10.1925
території, що відійшли від УРСР за постановою ЦВК СРСР від 16.10.1925р.
державний кордон СРСР до 04.12.1939р.
територія західноукраїнських земель, приєднаних до УРСР 04 12.1939р.
територія МАРСР після завершення територіального розмежування на 1926р
кордони МАРСР до 02.08.1940р.
державний кордон СРСР на 07.08 1940р.
07.08.1940 дата заснування області
ПРИМІТКА адміністративно територіальний поділ подано на 10.01.1939р.
БІЛОРУСЬКА РСР
РРФСР
ПОЛЬЩА
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
РУМУНІЯ
БЕССАРАБІЯ
окупована боярською Румунією
МОЛДАВСЬКА РСР
МАРСР
РРФСР
КРИМСЬКА АРСР
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Луцьк
Ровно
Львів
Дрогобич
Тернопіль
Станіслав
Чернівці
Хотин
Кам'янець-Подільський
Житомир
Вінниця
Київ
Чернігів
Суми
Курськ
Воронеж
Бєлгород
Харків
Полтава
Кіровоград
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Сталіно
Луганськ
Таганрог
Миколаїв
Одеса
Балта
Сімферополь
04.12.1939
07.08.1940

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БЕССАРАБІЇ
велико-роси
молдо-вани
у малороси
А албанці
П поляки
гагаузи
болгари
+ цигани
німці
євреї
За даними В. Н. Бутовича 1907р. та іншими джерелами склав Л. С. Берг
Хотин
Сокиряни
Могилів-Подільський
Брічани
Атаки
Ліпкани
Новоселиця
Прут
Єдинці
Ямпіль
Сороки
Дрокія
Флорешти
Бельці
Рибниця
Резіна
Сенжерей
Фалешти
Дністер
Оргєєв
Унгени
Калараш
Дубоссари
Ясси
Роман
Кишинів
Бендери
Тирасполь
Каушани
Чимішлія
Бирлад
Комрат
Чадир-Лунга
Арциз
Сарата
Кагул
Татарбунари
Болград
Галац
Рені
Кілія
Вилкове
Ізмаїл
Бреїла
Сірет
Дунай
ЧОРНЕ МОРЕ
Р У М У Н І Я

уряд ще раз твердо заявив, що він бачить Польщу лише в кордонах 1921 р. У заяві-відповіді 11 січня Москва теж не менш твердо висловилась про те, що західноукраїнські і західнобілоруські землі є складовою частиною СРСР. В той же час уряд СРСР вперше публічно визнав права Польщі на західні і північні землі Німеччини. "Західні кордони Польщі, – зазначалось в заяві, – повинні бути розширені шляхом приєднання до Польщі віковічних польських земель, раніше віднятих Німеччиною, без чого неможливо об'єднати весь польський народ у своїй державності, яка одержить тим самим потрібний вихід до Балтійського моря"[8]. Щоб зробити уряд С.Миколайчика більш поступливим, було заявлено, що "емігрантський польський уряд, відірваний від свого народу, виявився нездатним встановити дружніх стосунків з Радянським Союзом"[9]. Що це були не пусті погрози свідчить заява Президії Крайової ради Народової від 23 січня. В ній зокрема зазначалось: "Заяву уряду СРСР в якій пропонується врегулювати польсько-українсько-білоруський кордон шляхом угоди з Польщею, Крайова Рада Народова від імені польського народу приймає, як об'єктивно вірну і таку, що відповідає загальним інтересам основу для вирішення проблеми кордонів між зацікавленими народами"[10].

Відповідь польського емігрантського уряду була складена після консультації з міністром закордонних справ Великобританії А.Іденом. Не дивлячись на настійливі застереження А.Ідена та його співробітників піти на поступки і погодитись на лінію Керзона, польський уряд знову повторив у своїй декларації, що "він... не може визнати односторонніх рішень і доконаних фактів, що мали місце, або можуть мати місце на території Польської Республіки..."[11]. Спроба У.Черчілля і Ф.Рузвельта виступити посередниками між обома урядами в питанні про кордони не мала успіху.

20 січня 1944 р. У.Черчілль і А.Іден зустрілися з прем'єр-міністром С.Миколайчиком, якого супроводжував міністр закордонних справ Т.Ромер. Як свідчить один з учасників цієї зустрічі, посол Е.Рачинський, У.Черчілль запропонував полякам в обмін за землі на схід від лінії Керзона ряд німецьких територій аж до Одера. Британський прем'єр переконував польських керівників, що цього вимагають не лише інтереси Польщі, а й усіх Об'єднаних Націй[12]. З метою з'ясувати офіційну точку зору країн Заходу на цю проблему польський уряд направив відповідну ноту уряду Великобританії, а 26 січня – меморандум уряду США. У відповідях обидва уряди пропонували С.Миколайчику вирішувати всі спірні територіальні питання з СРСР шляхом переговорів. У той же час радянський уряд створював тиск на Великобританію і США. Викладаючи в своєму посланні У. Черчіллю точку зору на проблему кордонів з Польщею, та умови щодо відновлення стосунків з польським еміг-

рантським урядом, Сталін підкреслював, що погоджуючись на лінію Керзона Радянський Союз тим самим йде на великі поступки полякам. Він вимагав, щоб польський уряд офіційно заявив в своїй декларації, що встановлена Ризьким мирним договором лінія кордону повинна бути змінена, а новою є лінія Керзона. В той же час Сталін ще раз нагадав британському прем'єру про бажання одержати, як він висловився, "шматочок німецької території" у Східній Прусії з Кенігсбергом. Без задоволення цієї мінімальної претензії, погрожував Сталін, поступки Радянського Союзу, що знайшли свій відбиток у визнанні лінії Керзона – втрачають всякий сенс. У цьому ж посланні була висловлена вимога змін у польському емігрантському уряді[13]. Заява з аналогічними вимогами була передана і Президенту США Ф.Рузвельту.

Тиск вчинений радянським урядом справив враження на західних партнерів. 6 лютого 1944 р. в Челсі У.Черчілль і А.Іден знову зустрілись з С.Миколайчиком, Т.Ромером та Е.Рачинським. У.Черчілль в черговий раз домагався від С.Миколайчика згодитися на лінію Керзона, а також вилучити з урядового кабінету антирадянськи настроєних діячів. Він також підкреслював, що в зв'язку з непоступливістю виникає перспектива створення в Польщі уряду на базі КРН з прорадянських елементів, що знаходяться в країні[14]. В той же час британський прем'єр намагався своїми дипломатичними кроками не допустити остаточного розриву стосунків між радянським та польським урядом. З цією метою він намагався переконати радянський уряд, що нібито С.Миколайчик згоден з тим, що ризька лінія уже не відповідає стану речей, але поки польський уряд не повернеться на свою територію, до того часу він формально не зможе зректися будь-яких земель. В своєму посланні до Сталіна від 20 лютого У.Черчілль розповідає і про реакцію поляків на вимогу радянського уряду приєднати Кенігсберг. За його словами це повідомлення було для них ударом. У той же час він пише, що запевнив польський уряд, що зробить все можливе, щоб забезпечити приєднання до Польщі Данціга, Оппельна, Сілезії, Східної Прусії на захід від лінії, що йде від Кенігсбергу і також тієї частини території, яку польський уряд знайде доцільним прийняти[15]. В підтримку англійських пропозицій стосовно врегулювання радянсько-польських відносин висловився і Ф.Рузвельт.

Але спроба посередницьких кроків не дала очікуваних результатів. Сторони не бажали йти назустріч одна одній.

16 лютого 1944 р. під час чергової зустрічі С.Миколайчик, Т.Ромер та Е.Рачинський передали У.Черчіллю резолюцію, в якій ще раз заявили, що лінія Керзона не може бути східним кордоном Польщі. У.Черчіллю, не дивлячись на всі його спроби, так і не вдалося їх переконати[16]. Це

викликало роздратування британського прем'єра. 22 лютого під час обговорення наслідків Тегеранської конференції в палаті громад він заявив: "Уряд його величності ніколи не надавав Польщі гарантій щодо будь-якої прикордонної лінії. Ми не схвалювали захоплення Вільна Польщею в 1920 р. Англійська позиція знайшла свій вираз у так званій лінії Керзона, яка хоча б частково намагалася вирішити проблему... Я не можу не визнати, що російські вимоги в питанні забезпечення західних кордонів не виходять за межі розумного або законності. Маршал Сталін і я обговорювали ці питання і дійшли спільного висновку, що Польща повинна одержати компенсацію, як на півночі так і на заході за рахунок Німеччини"[17].

Роздратування проти непоступливості поляків у той же час не завадило У.Черчіллю вести власну політичну гру. Посилаючись на позицію польської сторони, він намагався ревізувати принципові домовленості досягнуті на зустрічі в Тегерані щодо строків вирішення всіх спірних територіальних питань.

Про це за дорученням У.Черчілля 19 лютого 1944 р. зробив заяву в Москві народному комісарові закордонних справ В.Молотову посол Кларк-Керр. У ній наголошувалось, що радянсько-польські відносини будуть відновлені при умові, що вирішення питання про радянсько-польський кордон буде відкладене до скликання після війни мирної конференції. У.Черчілль також застерігав, що відмова прийняти його умови може кинути тінь на всі англо-радянські стосунки[18]. Подальшому погіршенню взаємин між союзниками завадила позиція США. Під час зустрічей С.Миколайчика з Ф.Рузвельтом, у червні 1944 р. в Вашингтоні, останній заявив керівнику польського уряду, що вважає територіальні поступки невідворотними, рівно як і поступки пов'язані з реконструкцією уряду. Якщо поляки зроблять кроки в бік поліпшення стосунків з Радянським Союзом, Ф.Рузвельт обіцяв особисто сприяти тому, щоб прихилити Сталіна залишити за Польщею Львів та нафтові родовища Дрогобиччини. В той же час Ф.Рузвельт повідомив польського прем'єра, що йому відома думка Сталіна про те, щоб розширити на захід Польщу аж до Одри, включаючи Щецін. У свою чергу С.Миколайчик висловився проти всякої надмірної польської окупації на заході, тому що це створювало б непотрібні тертя з німецькою меншістю. Під час третьої зустрічі президент США запропонував польському прем'єру своє посередництво в організації особистої зустрічі зі Сталіним[19]. Виконуючи обіцянку, він звернувся до радянського керівника, але як і раніше Сталін висував дві головні вимоги – це офіційне визнання кордонів по лінії Керзона і зміни в польському уряді.

Події, що відбувалися на фронті, а також усередині самої Польщі, давали Сталіну можливість дотримуватися обраної позиції. 21 липня 1944 р. Крайова Рада Народова прийняла закон відповідно якого перебрала на себе керівництво польською армією в СРСР та проголосила про злиття Армії Людової та Польської армії в СРСР в єдине Військо Польське, а 22 липня в Хелмі було прийнято маніфест Польського Комітету Національного Визволення, який проголошував себе вищим тимчасовим органом виконавчої влади. Стосовно східних кордонів у цьому маніфесті зазначалось, що КРН і створений нею ПКНВ визнають, що східний кордон Польщі повинен бути врегульований відповідно принципу: польські землі – Польщі, українські, білоруські і литовські – радянським Україні, Білорусії і Литві[20].

Лицемірно відмежовуючись від ПКНВ, Сталін погодився на зустріч з С.Миколайчиком, але при цьому заявив, що краще б останній звернувся до ПКНВ у цій справі. Створивши ситуацію, коли в польських політичних колах розгорнулася гостра боротьба за владу і підтримуючи КРН і ПКНВ, Сталін сподівався, що польський емігрантський уряд стане поступливим у питанні про кордони. Він діяв за старим як світ методом розділяй і володарюй.

27 липня 1944 р. між радянським урядом і ПКНВ була підписана угода про радянсько-польський кордон. ПКНВ повністю погоджувався на радянські пропозиції. В статті першій зазначалось, що за основу сторони взяли лінію Керзона. Радянський Союз погоджувався на незначні територіальні поступки на користь Польщі в районі Західного Бугу, р.Солокія та на південь від Крилова, а також на відтинку Білорусії передати частину Біловезької Пущі на ділянці Немирів – Яловка з залишенням Немирова, Гайнівки, Біловежі і Яловки на боці Польщі.

Стаття третя визначала, що кордон на відтинку з Україною пройде по р.Сан, східніше населеного пункту Мичковці, далі східніше Перемишля, на захід від Рави-Руської до р.Солокія, звідси по р.Солокії і Західному Бугу далі на Немирів і Яловку. Угодою також визначались кордони Польщі на відтинку Литви і Білорусії, а також території, які повинні були відійти до Радянського Союзу на заході[21].

Маючи на руках такий вагомий козир як ця угода, Сталін погодився на зустріч із С.Миколайчиком. Проте як і раніше в питанні кордонів сторони не дійшли згоди. Але невдачі Варшавського повстання і подальше успішне просування радянських військ по території Польщі змусили емігрантський уряд змінити свою позицію. В меморандумі від 29 серпня 1944 р. він застосовує таке обтічне формулювання: "На сході в межах польських кордонів повинні залишитись головні центри польського

культурного життя і джерела сировини, які необхідні в економічному житті. Остаточне встановлення польсько-радянського кордону на основі цих принципів буде зроблене конституційним сеймом відповідно з демократичними принципами'[22].

Питання східного кордону Польщі стало каменем спотикання і під час переговорів між делегаціями КРН ПКНВ і польського емігрантського уряду, що відбулися в другій декаді жовтня в Москві. Б.Берут заявив, що КРН і ПКНВ прийняли лінію Керзона.

Новий тур суперечок за східний кордон спалахнув уже під час переговорів С.Миколайчика зі Сталіним. Сталін ще раз підкреслив, що лінія Керзона є основою для врегулювання кордону між СРСР та Польщею. Як зазначає сам С.Миколайчик, з дискусії з радянськими діячами стало зрозуміло, що питання про ставлення до лінії кордону вирішено остаточно.

Підтримала Радяський Союз і Великобританія, яка не бажала загострювати відносини з СРСР.

За цих умов, на Кримській конференції США і Англія підтримали СРСР у питанні його кордону з Польщею. Взамін цих втрат вони ухвалили, що Польща отримає як компенсацію землі на заході.

Рішення Кримської конференції лягли в основу укладеного 16 серпня 1945 р. в Москві договору між СРСР та Польською республікою про радянсько-польський державний кордон.

За цим договором, кордон між обома країнами встановлювався вздовж лінії Керзона з відступами від неї у деяких районах від п'яти до восьми кілометрів на користь Польщі. Крім того Радянський Союз передав Польщі додатково територію до р.Західний Буг і р.Солокія на південь від Крилова – з відхиленням від лінії Керзона на 30 км. у бік УРСР, а також частину Біловезької Пущі з відступом від лінії Керзона на 17 км. у бік БРСР[23].

Визначення кордону супроводжувалось значним переміщенням населення. Ще 9 вересня 1944 р. між урядами Української РСР та ПКНВ було підписано угоду про евакуацію українців з Польщі і поляків з УРСР (аналогічні угоди були укладені 9 вересня 1944 р. з БРСР і 22 вересня з Литвою)[24]. Незважаючи на заяви обох сторін про те, що така евакуація повинна відбуватися добровільно, фактично ж створювалися такі умови, які спонукали українців і поляків до переселення. За період з 1945 по 1950 рр. Польщу залишило понад 500 тис. українців та представників інших національностей, а СРСР – 1,5 млн. поляків[25].

Уточнення кордону продовжувалось. 15 лютого 1951 р. в Москві було укладено договір між СРСР і Польщею про обмін ділянками

державних територій. Радянський Союз передав Польщі території загальною площею 480 км^2.

Лінія кордону на ділянці, якою поступався СРСР проходила від точки розташованої на радянсько-польському кордоні на річці Сан, приблизно за 3,9 км (по прямій) на північний схід від впадіння річки Волосати в Сан і приблизно за 0,5 км на південь від церкви населеного пункту Журавин, далі на північ, а потім у північно-західному напрямку, дотикаючись радянсько-польського кордону в точці за 3,8 км на схід від церкви населеного пункту Юречково і за 6,7 км на північний захід від церкви села Лопушниця. На боці СРСР залишились Журавин, Хащув, Гронзева, Нанова, Лопушниця; Польщі – Лютовиська, Михновець, Бистря, Бандров, Колонія, Кросценко і Лисковате.

На ділянці, що відходила до СРСР кордон пройшов від точки розташованої на радянсько-польському кордоні, що за 2,2 км на південний схід від церкви села Вежбиця і за 5,9 км на північний схід від церкви села Корне, далі в північно-північно східному напрямку до точки, яка знаходиться за 2,2 км на захід від залізничної станції Угнув і за 4 км на північний схід від церкви населеного пункту Вежбиця, потім до точки, що розташована за 3,3 км на північний захід від станції Белз і далі на північно-північний схід, дотикаючись до радянсько-польського державного кордону на річці Західний Буг у точці, яка знаходиться за 6,2 км на південний схід від церкви населеного пункту Крилув і за 4,9 км на захід від церкви села Литовиж. На боці СРСР залишались: залізниця Рава-Руська – Кристинополь, а також Угнув, Корчув, Тушкув, Пшемислув, Вежбенж, Русин, Варенж, Угринув, Пясечно. У Польщі залишались – Тарношин, Корчмин, Осердув, Длужнюв, Гульче, Ощув[26].

Незважаючи на те, що по території України кордон з незначними відхиленнями пройшов уздовж лінії Керзона, все ж він далеко не повністю враховував межі етнічного розселення українців. Поза межами України залишилась Холмщина, Сянщина, Підляшшя, Лемківщина – де мешкало понад 700 тис. українців.

[1] *Вэртек В. Шишкану И.* Пакт Молотова-Риббентропа и его последствия для Бесарабии. Сб. документов. – Кишинев, 1991. – С.8.

[2] Вісті. – 1939. – 16 листопада.

[3] Правда. – 1941. – 31 липня.

[4] Известия. – 1943. – 2 березня.

[5] Там же.

[6] *Парсаданова В.С.* Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. – М., 1982. – С.120.

[7] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1974. – T.VIII. – С.14-15.
[8] Известия. – 1944. – 11 января.
[9] Там же.
[10] *Euzebiusz Basiński. Ryszard Nazarewicz.* Sojusz polsko-radziecki a zachodnia granica Polski. – Warszawa, 1987. – S.58.
[11] Правда. – 1944. – 17 января.
[12] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – T.VIII. – С.39.
[13] Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945. – М., 1957. – Т.І. – С.196-198.
[14] *Euzebiusz Raczyński.* W sojuzniczym Londynie – Warszawa, 1965 – S.230-231.
[15] Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945. – М., 1957. – Т.І. – С.202-205.
[16] *Euzebiusz Raczyński.* Вказ. праця – С.231-232.
[17] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – T.VIII. – С.57.
[18] Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945. – М., 1957. – Т.І. – С.397.
[19] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – T.VIII. – С.112-114.
[20] *E.Basiński. Ryszard Nazarewicz.* Sojusz polsko-radziecki a zachodnia granica Polski. – Warszawa, 1987. – S.62.
[21] Там же. – С.67-68.
[22] Sprawa polska w czasie Drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór. dokymentów. – Warszawa, 1965 – S.579.
[23] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – T.VIII. – С.541.
[24] Там же. – С.219.
[25] Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – М., 1957. – вып.XIV. – С.152.
[26] Там же. – С.156-157.

§ 5. Входження Криму до складу України

Після закінчення громадянської війни уряд РСФРР вирішив остаточно залишити за собою Крим. Адже попри всю підпорядкованість уряду УСРР Москві, Кримський півострів мав надзвичайно важливе стратегічне значення. Тут знаходились провідні бази Чорноморського флоту. Крім того,

перефразовуючи відомий вислів У.Черчілля, Крим був "м'яким підчерев'ям" України. Маючи його в своїх руках, Росія замикала південні рубежі України. Але як бути з тим, що більшість населення Криму були не росіяни? За переписом 1897 р. у Таврійській губернії, до якої входив і Крим, мешкало 42,2% українців, 13% кримських татар, 3,8% євреїв, 2,8% болгар, 5,4% німців та представників інших народів[1]. Отже, створювати автономію за національно-територіальною ознакою для переважаючої національної групи українців на кордоні з Україною не мало ніякого сенсу. Ось тому вкотре вдалися до демографічних фальсифікацій. Українців, росіян і білорусів об'єднали в одну національну групу під назвою – "росіяни". В одні національні групи були об'єднані також татари і турки та євреї і караїми. Складається враження, що на словах відкидаючи поділ за релігійною ознакою більшовики саме його поклали в основу виділення певних національних груп. Перепис дав такі результати: всього в Криму було зареєстровано 729 тис. мешканців. З них 51,5% складали росіяни і українці, 25,9% – кримські татари, 6,8% – євреї, 5,9% – німці та інші – вірмени, болгари, поляки, греки[2]. Таким чином шлях до створення територіальної автономії був відкритий. 18 жовтня 1921 р. Голова Раднаркому РСФРР В.Ленін та голова ВЦВК М.Калінін підписали постанову про утворення Кримської АСРР. Перед урядом новоствореної автономії постало завдання відбудови господарства півострова, зруйнованого війною. В цих умовах повною мірою і дало себе знати від'єднання від України, порушення з нею економічних зв'язків і переорієнтація господарського життя на Росію.

В Центральному державному архіві вищих органів влади України зберігається цікавий документ – "Доповідна записка" Комісії по адміністративно-економічному районуванню Криму, яку вона в березні 1923 р. направила до ЦВК Кримської АСРР і відповідно якої автономний уряд півострова прийняв рішення звернутися до України з пропозицією віддати 10 волостей Дніпровського і Генічеського повітів. Які ж аргументи наводять кримські економісти? По-перше, те, що ці повіти раніше входили до складу Таврійської губернії, і тому доцільно було б їх повернути Криму. В чому полягає така доцільність автори розкривають далі. Необхідне було тверде джерело місцевого бюджету: "Комунальне господарство Криму, що підтримується досить незначними асигнуваннями центру, – писали вони, – яких ледве вистачає для підтримання в належному стані уцілілого від зруйнування господарства, не говорячи вже про відбудову зруйнованого, не може розраховувати на підтримку ні з боку промисловості, стан якої критичний, ні з боку нечисленого населення, платоспроможність якого надзвичайно слаба, і тому не може слугувати навіть

безпосереднім базисом для місцевого бюджету, який міг би підтримувати лікувальні центри і пам'ятники мистецтва, збереження яких є державною необхідністю"[3].

Завдяки прилученню 10 українських повітів уряд Криму мав також на меті збільшити й людські ресурси. Адже, попереджали автори доповідної "навіть при єдиній формі військового управління радянських республік нечисельність населення Криму викликає деякі опасіння у відношенні призову до армії по місцевому призначенню..."[4]. Відмова ж віддати ці повіти, на думку членів комісії, могла привести до гальмування нормального економічного і культурного розвитку Кримської АСРР.

Разом з тим, щоб якимось чином зацікавити український уряд в реалізації цього проекту, автори доповідної стверджували (не наводячи при цьому жодних фактичних даних), що продовження лінії кордону між Кримом і Україною буде сприяти посиленню економічних зв'язків і остання зможе завдяки цьому одержувати більше імпортних товарів з півострова[5].

З боку українського уряду і місцевих органів влади ці пропозиції уряду Кримської автономної республіки одержали різко негативну оцінку. Така позиція сприяла тому, що ЦВК Союзу РСР не наважився поставити на розгляд цей проект і кордони між Україною і Кримом залишились без змін.

Слід зазначити, що з часу свого заснування Кримська АСРР за своїм статусом мало чим відрізнялась від місцевих адміністративних одиниць у складі Російської Федерації. А після того, як 10 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв рішення про виселення кримських татар у східні райони, відпала будь-яка необхідність гратися у кримську державність[6]. 30 червня 1945 р. указом Президії Верховної Ради Кримська АСРР була перетворена на Кримську область[7].

Війна стала тяжким випробуванням для населення півострова. Внаслідок смертності та депортацій кількість мешканців скоротилась до 780 тис. чоловік, відповідаючи рівню 1926–27 років. У Криму діяло лише 342 дрібних та середніх підприємств[8]. Для відбудови економіки Кримська область не мала в своєму розпорядженні ні матеріальних, ні людських ресурсів. Щоб полегшити демографічну ситуацію, до Криму спішно направлялися переселенці з України та РСФРР. Переселення в Крим відбувалося в декілька етапів, починаючи з вересня 1944 р. і аж до 1978 р. В 1953 р. з Курської, Воронезької, Рязанської, Сумської та Чернігівської областей переселяли навіть цілі колгоспи. Дані свідчать, що на початок 1945 р. на півострів було переселено понад 17 тис. сімей, а з 1950 по 1954 роки ще 57 тис. чоловік[9]. Проте незвичні умови життя і праці, посуха

1946 р. і неврожай 1947 р. призвели до того, що переселенці стали масово залишати Крим. На їх місце присилали нових, але це не могло змінити на краще демографічну ситуацію. Людських і матеріальних ресурсів не вистачало. За цих умов лише подальша інтеграція економіки Криму в економіку України давала можливість подолати існуючі труднощі. І такий процес активно відбувався.

Оскільки Крим є аграрним регіоном зі специфічними природними умовами, то в розвитку сільського господарства величезну роль відігравало зрошувальне землеробство. "Укрводбуд" розпочинає будівництво Сімферопольського і Старо-Кримського водосховищ. У цей же час проектується і розпочинається будівництво головної водної артерії Криму – Північно-Кримського каналу, який живиться водами Дніпра. Добувна промисловість півострова тісно пов'язується з Україною. Комишбурунський залізорудний комбінат став головним постачальником сировини для "Азовсталі". Балаклавське рудоуправління забезпечувало потреби у збагачених флюсах заводів "Криворіжсталь" і "Запоріжсталь". З України Крим одержував продукти харчування, і в першу чергу хліб.

Отже, в перші повоєнні роки економіка півострова стала ще більше залежати від України. В той же час РСФРР не могла приділити достатньої уваги відбудові своєї Кримської області. Як свідчать дані, в 1950 р. промисловість Криму досягла лише 81% довоєнного рівня[10]. Все ще на повну силу не могли працювати підприємства чорної металургії, залізорудної і хімічної промисовості, не вдалося повністю відбудувати заводи і фабрики легкої і харчової промисловості. По основних галузях промисловості становище виглядало так:[11]

Галузь виробництва	Випуск валової продукції (в %)		
	1940 р.	1945 р.	1950 р.
Залізорудна	100	–	78
Чорна металургія	100	0,5	3,7
Легка промисловість в тому числі:			
трикотажна	100	9,7	63
швейна	100	45	63
взуттєва	100	17	49
Харчова промисловість в тому числі:			
рибна	100	31	83
мукомольно-круп'яна	100	30	37
плодоовочева	100	18	66
випічка хліба	100	30	41

Не досягло в цілому довоєнного рівня і сільське господарство. В 1950 р. посівні площі складали лише 881 900 гектарів, в той час як до війни – 987 400 [12]. Врожайність зернових і технічних культур цілком залежала від погодно-кліматичних умов, можливостей зрошення і внесення хімічних добрив. У 1950 р. в середньому вдалося зібрати лише по 3,9 ц зерна з гектара. Не були відновлені площі під технічними культурами. Тваринництво також не досягло довоєнного рівня. І становище продовжувало погіршуватися. Розуміючи, що уряд РСФРР не в змозі надати необхідної допомоги для виведення області з кризового стану, населення і місцеві органи влади дедалі частіше стали висловлювати бажання про приєднання до України, бачачи в цьому можливість поліпшити становище на півострові. Таким чином, чи не вперше в історії радянського законодавства питання про передачу Криму було порушено не в вищому політичному органі партії, а так би мовити на місцевому рівні.

Після докладного вивчення Рада Міністрів РСФРР дійшла висновку про доцільність передачі Кримської області до складу України. З цією пропозицією вона звернулась до Президії Верховної Ради РСФРР. У свою чергу остання увійшла в зносини з Президією Верховної Ради Української РСР і одержала принципову згоду. Після цього питання про передачу Кримської області Україні було розглянуто на спільному засіданні Президії Верховної Ради РСФРР за участю представників Кримської обласної та Севастопольської міської Рад депутатів трудящих. У прийнятій постанові зазначалось: "Враховуючи спільність економіки, територіальну близкість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, а також беручи до уваги згоду Президії Верховної Ради Української республіки, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки"[13]. Ця постанова була направлена до Верховної ради СРСР.

13 лютого 1954 р. питання "Про подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР" було розглянуто на засіданні Президії Верховної Ради УРСР. В прийнятій постанові підкреслювалось, що "Президія Верховної Ради Української РСР висловлює сердечну подяку Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки за цей великодушний благородний акт братнього російського народу. Український народ з почуттям глибокого задоволення і палкої вдячності зустріне рішення про передачу Криму до складу Української РСР, як нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського

народу, нове свідчення нерушимої братньої дружби між російським і українським народами". Президія Верховної Ради України також постановила: "Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки"[14]. Ця постанова також була направлена до Президії Верховної Ради СРСР. Президії Верховних Рад обох республік діяли у чіткій відповідності до статей 15-б Конституції УРСР та 16-а Конституції РРФСР.

19 лютого 1954 р. в Москві було скликано засідання Президії Верховної ради СРСР за участю представників усіх зацікавлених сторін: Голів Президій Верховних Рад РРФСР М.Тарасова та УРСР – Д.Коротченка, секретарів Президій Верховних Рад І.Зиміна і В.Іваненка, заступників Голів Рад Міністрів відповідно В.Маслова та М.Гречухи, а також від Кримської області перший заступник голови виконкому Кримської облради П. Лялін, голова виконкому Сімферопольської міської Ради Н.Катков, голова виконкому Севастопольської міськради С.Сосницький. Слід зазначити, що на цьому засіданні М.Хрущова не було*. Першим виступив Голова Президії Верховної ради РРФСР М.Тарасов. Обгрунтовуючи прийняте Президією рішення про передачу півострова, він перш за все підкреслив, що Крим є "немовби природним продовженням південних степів України. Економіка Кримської області тісно пов'язана з економікою Української республіки. З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави"[15]. Визнаючи існуючі реалії, М.Тарасов зазначив, що за останні роки господарські і культурні зв'язки між Україною і Кримом ще більше зміцніли. Зачитавши постанову Президії Верховної Ради РРФСР, її Голова просив Президію Верховної Ради СРСР затвердити передачу півострова Україні. У промові-відповіді Голова Президії Верховної ради УРСР Д.Коротченко запевнив, "що з боку українського народу буде приділена належна увага дальшому розвиткові народного господарства Криму і підвищенню матеріального добробуту трудящих Кримської області" [16]. Він також познайомив присутніх з постановою Президії Верховної Ради Української РСР від 13 лютого 1954 р.

У своїх виступах під час обговорення питання заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР Ш.Рашидов та члени Президії О.Куусінен, О.Шверник та інші також підтримали передачу Кримської області Україні.

---

* Це ще раз доводить, що М.Хрущов, який на той час був першим секретарем ЦК ВКП(б), якщо і мав до цього якесь відношення, то лише опосередковане.

На підтримку цього рішення висловився і Голова Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилов.

У цей же день Президія Верховної Ради СРСР одностайно затвердила Указ "Про передачу Кримської області із складу РРФСР у склад УРСР". В ньому наголошувалось: "Враховуючи спільність економіки, територіальну близкість і тісні господарські і культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: "Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР та Президії Верховної ради УРСР про передачу Кримської області із складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки"[17].

26 квітня 1954 р. Верховною Радою СРСР після детального обговорення цього питання був прийнятий закон "Про передачу Кримської області із складу РРФСР в склад Української РСР". Він мав усього два пункти: 1. Затвердити Указ Президії Верховної ради СРСР від 19 лютого 1954 року про передачу Кримської області із складу РРФСР в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки. 2. Внести відповідні зміни в статті 22 і 23 Конституції СРСР". Отже, ми бачимо, що в даному випадку були суворо дотримані всі необхідні вимоги. Передача відбулася не тільки за обопільною згодою, але й за ініціативою самої Російської Федерації. Крім того в жодних з наведених документів немає й згадки про дарунок з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією. Не збігаються ці рішення із святкуванням і хронологічно. То чому ж усе-таки Росія пішла на такий крок? Посилання лише на бажання переважної частини населення півострова не дають повного уявлення про справжні внутрішні причини. Щоб заповнити цю прогалину слід, на наш погляд, звернутися до питання про те, що ж являла собою економіка Криму в першій половині 50-х років.

Вище ми вже зазначали, що на кінець 40-х років економіка півострова так і не вийшла на довоєнні рубежі. На початок 50-х років становище погіршилось. У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань Ураїни зберігається довідка про стан соціально-економічного розвитку Криму, що була підготовлена в січні 1954 р. для тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України О.Кириченка. В сільському господарстві посівні площі порівняно з 1940 р. зменшились на 70 тис. гектарів. Удвічі, порівняно з тим же періодом, зменшилися посіви технічних культур. Із 304 колгоспів лише 3 освоїли польові та кормові сівозміни. Не вдалося досягнути довоєнного рівня врожайності баштанних культур, сіяних трав, тютюну, овочів, картоплі. В 1953 р. зібрали лише

по 47 центнерів цукрового буряка з гектара. Якщо в 1940 р. сади в середньому давали 55 центнерів плодів з гектара і виноградники – 19,6, то в 1953 р. відповідно 20 і 12 центнерів. Зменшились порівняно з 1940 р. і показники у тваринництві. В багатьох колгоспах худоба утримувалася просто неба. План будівництва приміщень для ферм був виконаний лише на 36,5%, а пташників – на 43%. З 3516 тракторів більшість була не відремонтована. Не вистачало майже 1100 тракторів. Низьким був освітній рівень керівників господарств. З 304 голів колгоспів 143 не мали навіть середньої освіти. В 1953 р. був зірваний і план сівби зернових. За станом на грудень лише 27% засіяних площ не вимагали пересіву. Проте зерна колгоспи не мали. Лише на третину вони були забезпечені і насінням картоплі. Внаслідок такого занепаду сільського господарства нижче довоєнного була оплата трудодня. Розрахунок овочами, картоплею, кормами на трудодні припинився зовсім. Розорення в головній галузі господарства, аграрній призвело до того, що бюджет області на 1 січня 1954 р. мав податковий дефіцит на суму 6 млн. 60 тис. карбованців.

Не виконала планів і промисловість. Відставали легка та харчова галузь, будівнича не могла освоїти виділені кошти.

В занедбаному стані знаходилась і охорона здоров'я. За чотири роки до входження Криму у склад України тут було введено в дію лише одну міську лікарню та дві міські санепідемстанції. В лікарнях гостро не вистачало обладнання та меблів. У той же час з 120 млн 598 тис. крб., що були виділені на будівництво, ремонт, благоустрій та придбання устаткування для медичних закладів, вони одержали лише 2,5 млн. крб. Все інше було витрачене на благоустрій кабінетів обласних керівників.

На кінець 1953 р. в області діяло лише 34 хлібо-булочних магазини, 18 м'ясних, 8 молочних, 2 тканини, 2 взуття, 5 швейних виробів, 5 будматеріалів, 10 культтоварів, 28 книжкових, 15 господарських, 6 меблевих. Майже половина сіл взагалі на мала магазинів. Головними торговими центрами були базари, що діяли в районних центрах[18]. Наведені дані переконливо свідчать, що РРФСР так і не змогла надати народному господарству півострова необхідної фінансової і матеріальної підтримки, щоб подолати повоєнну розруху. На фоні цього зрозумілою стає ініціатива Ради Міністрів РРФСР про передачу Україні півострова, який висів пудовою гирею на хворій економіці самої Росії.

Одержавши такий спустошений край, Україна з самого початку вклала значні кошти у відбудову і піднесення його економічного потенціалу. Вже в другій половині 50-х рр. капітальні вкладення в економіку Кримської області складали 2 317,5 млн. крб. Були введені в експлуатацію 183 підприємства гірничорудної, хімічної, енергетичної, легкої і харчової

промисловості. За цей же час було побудовано 745,4 тис. кв. метрів житла. Значними були капітальні вкладнення в економіку півострова і в наступні періоди:

1976-1980 рр. – 5.346 млн.крб.
1981-1985 рр. – 6.314 млн.крб.
1986-1990 рр. – 7.001 млн.крб.

Для порівняння, в Чернівецькій області за той же час вони складали відповідно 1065 млн.крб, 1.271 млн.крб. і 1.844 млн.крб.[20] У цілому ж з часу входження Криму у склад України і до 1990 р. в його економіку було вкладено 30.765 млн. карбованців[21]. Це сприяло швидкому зростанню промислового і сільськогосподарського виробництва, підвищенню добробуту населення півострова. В експлуатацію була введена житлова площа загальним обсягом 4.572 тис.м^2. [22] Кількість лікарняних закладів збільшилась з 104 в 1940 р. до 313 в 1990 р.[23]

За цей же період економіка півострова ще тісніше інтегрувалася в українську і стала ще більше залежати від постачання сировиною, промисловою продукцією та продуктами харчування з України. Перш за все це стосувалося зрошення засушливих, малопридатних для сільського господарства земель. Зараз на півострові зрошується 390 тис. гектарів. Це дорівнює приблизно 20% загальної площі сільгоспугідь. Але на них вирощується понад 50% валової сільськогосподарської продукції[24]. І це за рахунок води Дніпра, що поступає на півострів по Північно-Кримському каналу. В 1988 р. півострів одержав по ньому 2.675 млн.куб.м. Зараз на зрошуваних дніпровою водою землях щороку вирощується 765 тис.т зерна, 372 тис.т овочів, 562 тис.т ягід і фруктів, 218 тис.т винограду тощо[25]. В перерахунку на світові ціни одержувана по каналу вода коштує близько 3 млрд. доларів щорічно.

Залежною від України є і паливно-енергетична база півострова. За рахунок власного виробництва Кримська автономна республіка задовольняє лише 14% потреб. З 8 млрд. кіловат електроенергії 7 млрд.квт. вона одержує з України. Звідси є надходження і промислової продукції. Україна повністю задовольняє потреби Криму в сталевій арматурі, стиролі, етиловому спирті, тролейбусах, автоматичних телефонних станціях, компакт-касетах, цукрі та багато в чому іншому. Про це свідчить співвідношення витратної і прибуткової частини кримського бюджету. В 1992 році вона перевищувала прибуткову на 7,2 млрд.крб.[26]

Сподівання певної частини політичних сил, що активно діють зараз на півострові, і зокрема "Республиканского движения Крыма", що його вихід зі складу України не позначиться суттєво на його економічному

становищі – примарні. Головний їх аргумент, що Крим зможе протриматись за рахунок лікувальних і оздоровчих якостей, не витримує критики. Складна екологічна ситуація, слабка інфраструктура індустрії відпочинку, високі ціни роблять Крим непривабливим для іноземних туристів. У плані зацікавленості іноземних інвесторів Крим займає одне з останніх місць серед інших регіонів України.

Отже, якщо Крим і зміг би переорієнтуватися на Росію, або інші країни СНД, одержуючи звідти енергоносії і необхідну промислову продукцію, то дніпровська вода та електроенергія і надалі будуть міцно з'єднувати півострів з материковою Україною.

[1] Літературна Україна. – 1991. – 5 грудня.
[2] Очерки истории Крымской областной партийной организации. – Симферополь, 1982. – С.98.
[3] ЦДАВО України, ф.1, оп.2, спр.1063, арк.11 зв.
[4] Там же, арк.12.
[5] Там же, арк.13.
[6] Національні відносини на Україні. Запитання і відповіді. – К., 1991. – С.34.
[7] Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. – К., 1974. – С.70.
[8] Літературна Україна. – 1991. – 12 грудня.
[9] Там же.
[10] Народное хозяйство Крымской области. Стат. сборник. – Симферополь, 1957. – С.26.
[11] Очерки по истории Крыма. – Симферополь, 1967. – Ч.IV. – С.126.
[12] Очерки по истории Крыма. – Симферополь, 1967. – Ч.IV. – С.134.
[13] Радянська Україна. – 1954. – 27 лютого.
[14] Сборник законов Украинской ССР. 1938-1979. – К., 1980. – Т.1. – С.41; Радянська Україна. – 1954. – 27 лютого.
[15] Там же.
[16] Сборник законов Украинской ССР. 1938-1979. – К., 1980. – Т.I. – С.41.
[17] Сборник законов и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1975. – М., 1975. – Т.I. – С.104-105.
[18] ЦДАГО України, ф.I, оп.30, спр.3590, арк.82-132..
[20] Народне господарство Української РСР в 1990 році. Стат. щорічник. – К., 1991. – С.409.
[21] Підраховано за: Народне господарство Української РСР, Ювілейний стат. щорічник. – К., 1977. – С.257; Народне господарство Української РСР у 1990 році. Стат. щорічник. – К., 1991. – С.409.
[22] За тими ж джерелами: С.306 і С.134.
[23] За тими ж джерелами: С.426 і С.206.
[24] Голос України. – 1992. – 21 травня.
[25] Там же. – 30 травня.
[26] Радянська Україна. – 1992. – 30 травня.

§ 6. Приєднання Закарпаття

Особливий момент у складанні території сучасної України займає Закарпаття. Після розпаду Австо-Угорської імперії Закарпаття, або Карпатська Русь, як ще називали ці території, опинилось у складі Угорщини. Однак сплеск національної самосвідомості, який охопив усі народи цієї колишньої багатонаціональної імперії, не минув і русинів (самоназва місцевого автохтонного населення). 28 жовтня 1918 р. карпатські русини були прийняті в "Союз пригноблених народів Європи" (Середньоєвропейську Унію), куди входили також чехи, словаки, поляки, хорвати, серби та інші народи, які на той час не мали своєї державності. За членами Унії визнавалося юридичне право на самовизначення.

Однак серед громадсько-активних кіл краю не було загальної єдності у поглядах щодо подальшої державної долі Закарпаття. Вперше питання про державність Закарпаття було винесено на розгляд міжнародної конференції русинів-емігрантів Американською Русинською Народною Радою. Конференція розпочала роботу 12 листопада 1918 р. у м.Скрентоні (США). В її роботі взяли участь 1089 делегатів, які репрезентували майже 120 тис. закарпатців. Їх голоси розподілилися таким чином: за приєднання до Чехословаччини – 67%, до України – 28%, до Росії – 1%, до Угорщини – 1%, за повну самостійність – біля 2%[1]. На основі результатів голосування резолюцію про входження "угрорусинів" на федеративній основі до Чехословаччини було вислано на мирну конференцію в Парижі. Русини на Закарпатті, серед яких також не було єдності щодо подальшої долі, окрім загального прагнення вийти зі складу Угорщини, мали дещо іншу точку зору. Так, як відмічала угорська преса, найбільш радикальні елементи прагнули приєднатися до Росії, а більш помірковані – до великої України[2]. Рух за возз'єднання з Україною набув найбільшого розмаху. Тим більше, що проголошена 1 листопада 1918 р. у Львові Західно-українська Народна Республіка декларувала входження до її складу не тільки Галичини, а й Буковини і Закарпаття.

Значну роль у національно-визвольному русі відігравали народні ради, які почали створюватися восени 1918 р. у переважній більшості населених пунктів Закарпаття. 8 листопада 1918 р. Любовлянська Народна Рада (Східна Словаччина) прийняла постанову про приєднання до України. Її рішення підтримала більшість рад Закарпаття. Найбільш виразно ця вимога була сформульована у заяві Пряшівської Ради. В ній наголошувалося, що "руський народ, жиючий по обох сторонах Карпат от Дунайця і Поправа аж по Тису, соєдиняється з Київською Українською Державою. Київська Русь подає в дненшний день руку братам своїм Галича

та Буковини, соєдиненим уже з матір'ю руських городов со славним Києвом. Най українська земля станеться од нині і нашою, най наші Карпати стануться нині твердиною на Заході для нашої великої общої держави“[3].

Намагаючись приглушити розмах національного руху русинів і не допустити відокремлення Закарпаття, урядові кола Угорщини вжили ряд заходів, спрямованих на підтримку проугорських сил краю. В листопаді 1918 р. в Ужгороді була створена "Рада угорських русинів", яка на своєму соборі прийняла рішення про неподільність Угорщини та програму розвитку Закарпаття у її складі. Прагнучи отримати якомога ширшу підтримку цього рішення, угорський уряд почав розробляти законопроект про автономію "Руської Країни". Для його обговорення 10 грудня 1918 р. власті скликали в Будапешті з'їзд представників краю. Не дивлячись на ретельно підібраний склад, частина його учасників всеж висловилась за приєднання краю до України. Однак більшістю голосів було схвалено меморандум про залишення у складі Угорщини. На підтримку цих заяв 21 грудня 1918 р. Всеугорська Національна Рада (парламент Угорщини) затвердила запропонований урядом Каролі "Народний закон №10 про автономію русинів, які проживають в Угорщині". На його основі розпорядженням уряду було створено "Руський Правительственний Совіт" і оголошені вибори до руського сейму. Однак, скликаний 4 березня 1919 р. в Мукачеві, він так і не прийняв бажаних для Угорщини рішень.

На противагу урядовим намаганням 21 січня 1919 р. в Хусті відкрився 1 Всезакарпатський з'їзд, на якому були присутні 420 делегатів від 175 громад. Основне питання, яке розглядалось на ньому, подальша доля Закарпаття. Переважною більшістю голосів з'їзд прийняв рішення про возз'єднання з Україною. На з'їзді також була обрана Центральна Руська Народна Рада на чолі з Михайлом Бращайком, а також делегація у складі чотирьох осіб для передачі ухвали Хустського з'їзду у Київ. Однак делегація змогла доїхати тільки до Станиславова (Івано-Франківська), де в той час велись переговори між урядом ЗУНР та делегацією УНР про злуку всіх частин українських земель. Однак рішення Всезакарпатського з'їзду виявилися на той час лише добрими побажаннями, оскільки перемога українофільської течії в національному русі Закарпаття викликала негативну реакцію з боку правлячих кіл європейських держав. У січні 1919 р. за згодою Антанти і США почалася окупація Закарпаття. Війська Чехословаччини зайняли, а згодом і анексували західну і південно-західну частину, а королівської Румунії – східну частину Закарпаття.

Перемога в березні 1919 р. революції в Угорщині зняла на деякий час питання територіальної приналежності на Закарпатті. Під назвою "Руська

Країна", на правах федерації воно повинно було залишитися у складі Угорської Радянської Республіки. 12 квітня 1919 р. був надрукований проект Конституції Руської Країни, фактично складений за зразком Конституції РРФСР [4].

Поразка радянської влади в Угорщині знову поставила на порядок денний домагання сусідніх держав щодо Закарпаття. Використовуючи рішення скрентонської конференції русинів-емігрантів, чехословацькі власті провели "виборчу" кампанію за входження Закарпаття до складу Чехословаччини. Її успіху, крім використання такого "агітаційного засобу" як політичний терор проти супротивників, сприяло і те, що найбільш активна частина населення розуміла, що єдиною реальною альтернативою за цих умов є включення Закарпаття до складу Румунії, війська якої теж знаходились на частині території Закарпаття. 8 травня Центральна Руська Народна Рада, яка складалась переважно з представників Пряшівської, Ужгородської та Хустської Рад, на засіданні, яке відбулося в будинку Ужгородської гімназії, прийняла рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Остаточно долю краю вирішила Версальська мирна конференція. 19 вересня 1919 р. на її засіданні було прийнято рішення про включення Закарпаття (під назвою "Підкарпатська Русь") до складу Чехословаччини з умовою надання йому найширшої автономії. Одночасно територія західної і південно-західної частини Закарпаття (Пряшівщина) включалась до складу Словаччини.

На виконання цього рішення 16 листопада 1919 р. чехословацький уряд затвердив Генеральний Статут про врегулювання становища на Закарпатті, який передбачав значну автономію краю. Такий статус краю пізніше був закріплений і в Конституції Чехословацької Республіки від 1920 р. Але на практиці уряд з самого початку порушував проголошену ним автономію. Так, він відмовився повернути Підкарпатській Русі землі, відтяті в січні 1919 р. і чітко визначити кордон між нею і Словаччиною. Зволікання з наданням дійсної автономії уряд цинічно пояснював тим, що "русини не здатні до самоврядування". Тільки у 1938 р. під тиском національного руху та політичних обставин, що склалися, уряд Чехословаччини змушений був надати повну автономію Закарпаттю.

На початку жовтня 1938 р. в Ужгороді розпочалися переговори між представниками політичних партій про формування автономного уряду. Вони були дуже напруженими, оскільки багатонаціональний склад краю зумовлював потяг різних національних громад до відповідних країн. А.Бродій фактично діяв за угорськими інструкціями. С.Фенцик, не ховаючись, радився з польським консулом, А.Волошин, як і переважна більшість націоналістів, орієнтувався на Німеччину. Але не дивлячись на

це, 11 жовтня 1938 р. було сформовано перший автономний уряд Карпатської України, який очолив А.Бродій. А пізніше, після його арешту за звинуваченням у шпигунстві на користь Угорщини, прем'єром став А.Волошин.

Мюнхенська змова створила нові умови для Закарпаття. Воно стало "яблуком розбрату" у взаєминах між сусідніми країнами. Польща боялася, що чи то автономна, чи самостійна Карпатська Україна буде небажаним прикладом для українців Галичини. Радянський Союз, так само як і Польща, розглядав незалежність Закарпаття як загрозу своїм імперським інтересам. Німеччина, яка удавала з себе безкорисливого прибічника закарпатських українців в їх прагненні до створення самостійної держави, насправді тримала Закарпаття як козирну карту у відносинах зі своїми союзниками. Угорщина відверто намагалася повернути землі, що належали їй раніше. Ще в Мюнхені вона домагалася, щоб були позитивно вирішені її територіальні претензії щодо Чехословаччини. Але на той час Угорщині не вдалося реалізувати свої наміри. Однак напруженість у відносинах між Чехословаччиною і Угорщиною навколо Закарпатської України не спадала. Під погано прихованим тиском Німеччини віденський арбітраж передав Угорщині повністю Берегівську і південні частини Ужгородської, Мукачівської, Севлюшської (Виноградівської) областей та Іршавський округ, а також міста Ужгород і Мукачево. Загальна площа цієї території дорівнювала 1523 км2 (12,1%) з населенням 173233 чол. (23,88%)[5].

Таким чином, наприкінці 1938 – початку 1939 р. Карпатська Україна опинилась в доволі складній ситуації. За цих умов її керівники зайняли на їх погляд єдину рятівну орієнтацію – добиватися самостійності "під охороною німецького Рейху". 15 березня 1939 р. за згодою празького уряду розпочав роботу закарпатський сейм. Він підтвердив проголошену напередодні незалежність Карпатської України. Її президентом було обрано А.Волошина. Однак республіка не проіснувала і доби. Вже в ніч з 15 на 16 березня угорські війська вторглися в її межі і після нетривалих боїв окупували все Закарпаття.

Існування Карпатської України – це нетривалий, але багато в чому драматичний період в історії Закарпаття, який істотно вплинув на національну свідомість закарпатських русинів. Така нетривалість її існування була обумовлена перш за все міжнародними причинами. Незалежна Карпатська Україна була на заваді багатьом політичним силам Європи. Так, Польща явно не бажала створення "українського П'ємонту" біля своїх кордонів. 5 січня 1939 р. на зустрічі з А.Гітлером міністр закордонних справ Польщі Ю.Бек прямо заявив, що "...Карпатська Україна може стати гніздом неспокою для Польщі"[6]. СРСР, як і Польща, теж не

бажав створення в цьому регіоні незалежної української держави. Про його реакцію яскраво свідчить виступ Й.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б). У той же час загарбання Закарпаття Угорщиною, яка цього настійливо домагалася, знімало перешкоди на шляху поліпшення німецько-радянських відносин. До того ж у переддень війни Гітлер прагнув забезпечити свої тили. Йому вдалося добитися значного погіршення польсько-угорських стосунків і таким чином підготувати грунт для загарбання Польщі. Захоплення Закарпаття полегшувало також повну анексію Чехословаччини. Крім того, в обмін за приєднання Закарпаття, 13 січня 1939 р. Угорщина приєдналася до Антикомінтернівського пакту. Саме цим комплексом причин пояснюється той факт, що Гітлер вирішив відступитися Закарпаття, і пожертвувати своїми тамтешніми созниками з числа закарпатських націоналістів. Ось чому 12 березня 1939 р. він дав згоду на приєднання Карпатської України до Угорщини.

Перемоги Червоної Армії в ході другої світової війни знову поставили на порядок денний питання Закарпаття. Ще влітку 1942 р. союзники по антигітлерівській коаліції заявили, що не вважають себе зв'язаними Мюнхенською угодою[7]. В свою чергу Радянський Союз з самого початку не визнавав її. Таким чином, Закарпаття формально знову повинно було стати складовою частиною Чехословаччини. В роки війни Й.Сталін неодноразово заявляв про невтручання у внутрішні справи та про визнання суверенітету Чехословаччини над усіма її територіями. Це було закріплено і в договорі про дружбу, взаємну допомогу та післявоєнне співробітництво, який був підписаний 12 грудня 1943 р. у Москві[8]. Але на особистій зустрічі Й.Сталіна та Е.Бенеша, яка відбулася в ті дні, питання про Закарпаття було вирішено відкласти до кінця війни. В дійсності ж Сталін вирішив для себе це питання, бачачи Закарпаття у складі СРСР. З цією метою він повною мірою використав національне піднесення, яке охопило значні кола закарпатської громадськості після вступу на територію краю Червоної Армії. В жовтні 1944 р. тут почали формуватися народні комітети, які в більшості очолювалися комуністами та співчуваючими їм. Вони швидко перебрали функції органів влади, не допускаючи відродження державних органів Чехословаччини. 26 листопада 1944 р. в Мукачево відбувся I з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України, в роботі якого брало участь 663 делегати. На з'їзді було прийнято Маніфест, в якому проголошувалося про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та про возз'єднання з УРСР. Також було прийнято звернення до уряду Радянського Союзу з проханням допомогти трудящим Закарпаття возз'єднатися з Радянською Україною. З'їздом була створена Народна Рада Закарпатської України, як єдина центральна влада на

території Закарпаття[9]. В його постанові також зазначалось про конфіскацію поміщицьких земель та про їх безкоштовну передачу безземельним і малоземельним селянам. 5 грудня 1944 р. Народна Рада видала декрет про ліквідацію прав Чехословацької та Угорської держав на територію Закарпаття[10]. Таким чином йшов процес встановлення радянської влади на Закарпатті. Крім дійсного прагнення населення до возз'єднання, прискоренню цього процесу багато в чому сприяли зовнішні та внутрішні фактори, зокрема, перебування частин радянської армії не тільки на території Закарпаття, але й в суміжних державах – Чехословаччині, Угорщині, Польщі.

Чехословацький емігрантський уряд виявився безсилим зупинити процес виходу краю зі складу республіки, хоч і намагався це зробити. Наприкінці жовтня 1944 р. ним була послана до Закарпаття делегація на чолі з Ф.Немецом та А.Гассалом-Никельборським. Одначе їх спроби відновити в Рахівському, Тячівському, Хустському, Воловському та Севлюшському округах органи місцевого самоврядування Чехословаччини наштовхнулися на протидію з боку народних рад. 5 грудня 1944 р. НРЗУ надіслала Е.Бенешу телеграму з вимогою негайно дати вказівку делегації "залишити межі Закарпатської України". Для її підкріплення, в той же час було видано декрет про заборону зносин з місією Немеця[11]. За таких умов на початку січня 1945 р. чеська урядова делегація була відкликана. Подібний хід подій привів до того, що чехословацький уряд змушений був змиритися з втратою краю. 5 квітня 1945 р. у Кошиці на першому засіданні уряду національного фронту, він фактично відмовився від Закарпаття, заявивши, що "... це питання буде вирішено згідно волевиявлення народу Закарпатської України..."[12].

В цих умовах у Москві розпочалися переговори між урядами Чехословаччини та Радянського Союзу, які повинні були оформити зміну територіальної приналежності Закарпаття. Про дійсне ставлення сталінського керівництва до української державності говорить той факт, що хоч мова йшла про возз'єднання Закарпаття з Україною, ні закарпатська, ні українська делегації участі в цих переговорах не брали. Вони закінчилися підписанням 29 червня 1945 р. договору про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та про її возз'єднання з радянською Україною та протоколу до нього[13]. Згідно з ним кордон між СРСР і Чехословаччиною визначився кордоном, що існував до 29 вересня 1938 р. між Словаччиною і Підкарпатською Україною. Тобто у складі Словаччини залишалась частина українських земель, що опинилися в її складі ще згідно Сен-Жерменського договору.

22 листопада 1945 р. цей договір був ратифікований тимчасовими

Національними Зборами Чехословацької Республіки, а 27 листопада – Президією Верховної Ради СРСР. 22 січня 1946 р. у складі радянської України з'явилась нова область – Закарпатська з центром у м.Ужгороді.

[1] *Химинець Ю.* Закарпаття – земля української держави: Нотатки з історії Закарпаття. – Ужгород, 1991. – С.34.

[2] Шляхом Жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. Зб. документів. – Ужгород, 1957. – Т.1. – С.69.

[3] Цит. за: *Химинець Ю.* Закарпаття – земля української держави. – С.36.

[4] Шляхом Жовтня... – Т.1. – С.166-168.

[5] Державний архів Закарпатської області, ф.19, оп.3, спр.244, арк.1-4.

[6] Цит. по: *Химинець Ю.* Закарпаття – земля української держави. – С.77.

[7] Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – М., 1960. – С.55.

[8] Там же. – С.133.

[9] Перший з'їзд Народних комітетів: Доповіді і резолюції, – Ужгород, 1944. – С.16.

[10] Вісник Народної Ради Закарпатської України. – 1944. – 5 грудня.

[11] Шляхом Жовтня... – Т.IV. – С.89-91.

[12] Известия. – 1945. – 10 квітня.

[13] Радянська Україна. – 1945. – 30 червня.

Висновки

З проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, що не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917-1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П.Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки. Змушені боротися проти зовнішніх і внутрішніх ворогів, вони так і не змогли добитися справедливого вирішення проблеми українських кордонів. Брестським мирним договором укладеним між УНР та країнами Четверного блоку були визначені лише її західні кордони. Навряд чи і їх можна назвати справедливими. Поза межами України залишались етнічні українські землі Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини. Невдачею закінчилася спроба молодої української дипломатії домогтитися створення на цих землях автономного Коронного Краю у складі Австро-Угорщини. Помилкою Центральної Ради стало і те, що вона відмовилася від включення Криму до складу України. Спроба уряду гетьмана П.Скоропадського виправити її майже вдалася, але повстання Директорії звело нанівець ці зусилля.

В центрі діяльності всіх урядів доби національно-визвольних змагань була спроба визначити територіальні межі з радянською Росією. Взявши на себе за умовами Брестського миру зобов'язання шляхом переговорів визначити кордони з Україною, остання проте не квапилася це зробити.

Розраховуючи на силове вирішення проблеми РНК РСФРР в жовтні 1918 р. припинила мирні переговори з урядом П.Скоропадського, а після того, як у грудні до влади прийшла Директорія, поновила військові дії проти Української Народної Республіки. Проголошення акту злуки ЗУНР та УНР суттєво не вплинуло на хід подій і мало переважно декларативний характер. Змушена під тиском несприятливих обставин звернутись в пошуках союзників до Польщі, Директорія, і особисто один з її провідників, С.Петлюра, погодились на невиправдано значні поступки українських земель. Цим самим було фактично денонсувано акт злуки. В той же час правлячі кола Польщі не зрозуміли всю згубність своїх кроків. Це мало трагічні наслідки не лише для українського, але й для польського народу, який у 1939 р. опинився віч-на-віч із двома диктаторськими режимами і став жертвою їх змови.

Проблема кордонів стала актуальною і для уряду радянської України. Мільйони українців, що опинились поза межами УРСР на заході і сході, півночі і півдні, попри всю жорстокість встановленого в Україні тоталітарного режиму, всім серцем прагнули до возз'єднання з нею. Ці свідчення, що зберігаються в архівах органів державної влади, тогочасній пресі є хвилюючою сторінкою історії України.

Друга світова війна перекраяла кордони європейських держав. До УРСР було приєднане Закарпаття. Разом з тим, поза межами України залишились споконвічні українські землі Холмщини, Підляшшя, Сянщини на яких мешкало понад 700 тис. українців. Брутальна депортація і розпорошення їх на західних теренах Польщі під час сумнозвісної акції "Вісла" в 1947 р. стала справжнім злочином комуністичного режиму цієї країни.

Актом історичної справедливості стала передача в 1954 році Україні Криму. Занепад економіки, соціально-культурної інфраструктури, різке зменшення кількості населення внаслідок насильницького виселення корінних мешканців – кримських татар, а аж ніяк не вигадана щедрість "щирого українця" М.Хрущова змусили московські власті передати Крим Україні. Але зараз у намаганні будь-що розіграти кримську карту деякі російські політики ігнорують цей факт, замовчуючи при цьому давню українську і кримсько-татарську присутність на півострові, його об'єктивне господарське тяжіння і економічну залежність від України.

Постання на Сході Європи великої незалежної української держави спричинило значний вплив на зміну геополітичної ситуації в цьому регіоні. Поряд з позитивною оцінкою цього факту, певні політичні і громадські

кола деяких сусідніх країн всупереч міжнародноусталеним правовим нормам висувають до України територіальні претензії. Такі спроби таять загрозу державотворчим процесам не лише в молодій незалежній державі, а миру і стабільності на всьому Європейському континенті. Не маючи жодних територіальних претензій до своїх сусідів, Україна прагне будувати свої стосунки з ними на рівноправних партнерських засадах, не втручаючись у внутрішні справи один одного.

ДОДАТКИ

Універсал
Української Центральної Ради

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою...

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріятові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшости Українцями: Київщина, Поділя, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харьківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронїжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів...

Українська Центральна Рада.
У Київі 7 (20) листопаду року 1917.

Вістник Генерального Секретаріяту Української Народньої Республіки. – 1917, 23 листопада. – № 2.

З записки голови української мирової делегації С.П.Шелухина про мирові переговори з Росією

Уже з початку мирових переговорів з Російською Делегацією виникли сумніви, чи справді більшовикам, при їх цілях та способах ведення війни і взагалі при їх партійних завданнях, потрібен мир з Україною і чи справді вони хотять установити його. Аналіз фактів дає негативну одповідь, зате, що Російська Делегація вперто уникає установлення між Росією та Україною політичних меж, ще більше стверджує се...

...Оскільки Російська Делегація, аби унеможливити заключення миру, ставить для того неможливі вимоги й умови, краще б всього показує питання про межі.

Українська Делегація заявила, що вона проводить політичну межу на підставі етнографічного прінціпу з поправками, яких вимагають державні, економичні, географичні і стратегичні умови, після чого показала ту межу і вказала, в яких місцях її можна поправити. Російська Делегація ні своїх прінціпів не пояснила, ні меж не вказала, а пустилася в безкраї балачки з приводу заяви Української Делегації і оборону пропонованого нею "плебесціту". Тим часом Совітський уряд послав по прикордонному раінові озброєних агітаторів, та ватаги червоної гвардії з кулеметами, і, пригрожуючи, шляхом террору став вимагати голосування за Росію й під владу Совітського Уряду. Неслухняних били, розстрілювали, сажали по тюрмах, залякували погрозами. В Мглині посадили в тюрму 150 українців за те, що вони заявили про своє бажання бути при Україні, Набравши вимушених приговорів більше тисячи, Совітський Уряд прислав їх своєму уповноваженому Раковському і сей в переговорах про межі довго на них посилався поки мусів помиритися з тим, що ми ні таких приговорів, ні розвязання громадською одиницею інтересу цілої держави визнати не можемо. На решті, погодившись з Українською Делегацією на етнографічнім прінціпові, Російська Делегація показала таки свою межу, але-ж таку, аби не дойти до миру. Так, наприклад, вона спропонувала таку державну межу, що нею одрізує до Росії навіть 5 повітів Волині. Після довгих суперечок, нарешті вона спропонувала межу, так, що Чернигів од неї стояв би в 40-50 верстах, а Харків – 24 верстах і од Чернигівщини повинно було б одійти до Росії 4 повіти, а також українські частини Курщини та Вороніжчини і навіть частини Харківщини та Катеринославщини. При таких межах існування Української Держави стало б неможливим.

Російська Делегація з сим і не ховається. Так, генерал Одинцов відверто заявив, що така межа потрібна для походу проти України, а Раковський висловився в тім змислі, що се потрібно для економічного поневолення України Росією, щоб вона була на завше залежною од неї. З сиї мертвої точки переговорів ми ось уже три тиждні ніяк не можемо з'їхати. Для вияснення справи з етнографичною межою була обібрана мішана Комісія, але ж коли за вісім засідань експерти прийшли до згоди, то на 9 засідання вони одмовилися підписати про се протокола і заявили, що вони не можуть погодитися в цілому на те, що сталася згода по частинам.

Оскільки Російська Делегація касує можливість миру, можна бачити ще й ось з чого. Українська Делегація, на підставі вищевказаного прінціпу й поправок до його, пропонує од Донщини таку межу: од ст.Оскол до Коротояка, далі Бутурлиновка – Васильово – Гарачий – Круглий – Абазів – Казанська – Красноярський (на Дону) – Макієвка – Степанівка (на Калитві) – Устьбілокалитвенська – Камінська – Дарьєвський – Ростов на Дону, а далі на південь в 10 верстах од ж.д. до ст.Кошовської і од неї до Єйська. Російська Делегація в своїм проекті одступила на захід в ріжних місцях на 125-150-200 верст од української етнографичної межі і захопила тілько Донецькі каменоугольни басейни звиш 20.000 кв.верст з українською людністью. Сею межою вона одрізала од України каменоугольні копі і металургичні заводи, що мають руду з Катеринославщини і тим розрізала національний і економічний організм України. Свою межу в сім місці вона веде так: Волчанск – ст.Тополя – далі по межі Купянського повіту до Нижньої Серебрянки, потім по р.Айдору до Старобільська – Ново-Айдор – Калиновські хутори (біля Бахмута) – Государів Байрак – ст. Ясиновата, потім по р. Калміусу до Маріуполя. Треба заважити, що так званий Таганрогський округ ще годів з 30 перед сим був частиною Катеринославської губ. – це місце пробування українських запорожських казаків. Коло 30 років тому назад Російський уряд, щоб позбавити жидів права жити там і не видавати просе обмеження нового закону, прилучив сей округ до Донщини, де жидам жити заборонено.

Проведення кордону по українському проекту зоставляє для Росії 15% здобичи вугілля і 30% антраціту, тоб-то як раз те, що потріблялося по за Україною, що ж до залежей, то їх зоставляє для Росії 25% вугілля і 50% антраціту. Ся межа не руйнує тісного звязку єдности українських металургичних підприємств, які володіють рудниками і коксовим проізводством. Без такої єдности вся промисловість, істнуюча на Українській теріторії була б засуджена на загибель, бо залізна і марганцева руда залягає тільки на правім березі Дніпра.

Росія звідси не брала і вказаної кількости угля, користуючись деякою кількістю антраціту. Так було до війни, так мусить бути і після війни, бо Росія має дуже багато всякого свого топлива, як-то лісу, торфу, нефті і свого угля в Московсько-Рязанськім раіоні. Україна ж крім угля, ніякого иншого топлива не має. Проведення кордону по російському проєктові забирає од України майже все топливо. Україна споживає 75% всієї здобичи топлива на півдні, а проектована Російською Делегацією межа зоставляє Україні всього до 25% здобичи угля і ні одного хунта антраціту, що до залежі, то її зоставалося б тілько 40% виробу його. Залізні шляхи України вживають нормально 70% всеї потреби донецького углю всіх залізниць колишній Росії, а межою, яку проектує Російська Делегація, зоставлялося б тільки 25%. Сим Російським проектом межі одрізувалося б до Росії углю 65% і весь антраціт. Україна, яка иншого топлива не має, в такому разі мусила б економічно загинути. В ній вся металургична промисловість або повинна була б стати, абож мусіла б закабалитися Росії. Залізні шляхи, сахарні заводи, водопроводи, електрика, всі фабричні предприємства, як і все на Вкраїні, що живе угляним топливом, мусіло б зруйнуватися, загинути, або закабалитися Росії.

Росія до війни в українськім каменнім углі не нуждалася і майже не потрібляла його. Коли б Росії поки що виникла яка потреба в українськім вуглі, чого не може бути, як тілько Росія візьметься за розумну експлоатацію своїх копей угля, торфяників, лісу, та нефті, то на сей випадок Українська Делегація спропонувала Російській скласти особливий торговий договір про вивіз углю, але ж Російська Делегація ні на що не йде і вимагає свого, аби позбавити Україну можливости розвиватися і існувати незалежно од Росії. На сім справа з сею межою, як і з иншими, так і зпинилася.

Мушу завважати, що з здійсненням проекту Російської Делегації Росії одійшло б так багато української людности, що Україна багато теряла б: з свого боку, а разом з тим, сею анексією утворився б грунт для національних заколотів.

Неможливі вимоги ставляться Українській Делєгації Російською з очевидним наміром затягти переговори і установлення меж, щоб сякимтаким способом може діждатися часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під большовицьку владу...

ЦДАВО України,
ф.2607, оп.2, спр.2, арк.22-25.

Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність Українських Земель бувшої Австро-Угорської Монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918

Артикул I. Назва

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка.

Артикул II. Границі

Простір Західно-Української Народньої Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармориш, – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга*, Etnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherr Czernig, herausgegaben von der K.K.Direktion der administrativen Statistik. – Wien, 1855, Maßstab 1:86400.

Артикул III. Державна суверенність

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республіку...

Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – С.45-46.

Універсал Директорії Української Народньої Республіки

Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м.Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців

* Прізвище барона Черніна подано в оригіналі у помилковій транскрипції.

бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою – в одноцільну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Од нині во-єдино зливаються століттям одрізані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Од нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м.Києві

Голова Директорії:
Володимир Винниченко

Члени:
Симон Петлюра
Панас Андрієвський
Андрій Макаренко
Федір Швець

Нова Рада – 1919, 11 (24) січня. – № 16.

Главные основания соединения Крыма с Украинской Державой

1). Крым соединяется с Украиной на правах автономного края под единой Верховной властью Его Светлости Пана Гетмана.

2). Все подданые Украинской Державы в пределах Крыма и Крымского Края в пределах Украины пользуются одинаковыми правами.

3). Все права международные и международных договоров и соглашений, все управление Армии и Флотом принадлежат Пану Гетману и Украинскому Правительству, причем Армия Крыма формируется на

принципе территориальном и в мирное время имеет пребывание в пределах Крыма.

4). Крымский Край имеет свое Краевое Правительство и Краевое народное собрание, а также право местного законодательства, в пределах компетенции Краевого Правительства.

5). Все таковые местные Законы, одобренные Краевым народным собранием получают силу по утверждении их Паном Гетманом непосредственно. Им же утверждается назначение высших должностных лиц Краевого Правительства.

6). В области народного просвещения, религиозности, национальности, торговли и промышленности, земледелия и сельского хозяйства, Крымский Край является вполне самостоятельным и на него не распространяются общие законы Украинской Державы.

7). Все пути сообщения, за исключением железных дорог, а также использование естественных сил Края принадлежит всецело ведению Краевого Правительства.

8). Краевое Правительство назначает и взымает все прямые налоги за исключением подоходного и назначает всякого рода местные сборы и повинности.

9). Окружные и мировые Судебные Учреждения и следственные власти находятся в ведении Краевого Правительства. В Симферополе учреждается особая Крымская Судебная Палата, Верховной кассационной и аппеляционной Инстанцией является Украинский Державный Сенат.

10). Краевое Правительство имеет свой самостоятельный бюджет.

11). Таможенная граница и единая таможенная система являются общей со всей Украиной. В Крымском Крае устанавливается общая с Украиной валюта, единый Государственный Банк, общие косвенные налоги и на окладные сборы, общие с Украиной правила для торгового флота, общая эксплуатация железных дорог, почты и телеграфа.

12). На Крымский Край распространяются действия всех гражданских и уголовных законов Украины, причем изъятия из этих законов вызываемые местными условиями, проводятся в законодательном порядке через Краевое народное Собрание и утверждаются непосредственно Гетманом.

13). Все военные и торговые порты находятся в ведении Украинского Правительства, которое несет все расходы по их содержанию.

14). Краевое Правительство имеет право определения государственного языка и в его полном ведении находятся все городские и земские самоуправления.

15). В ведении Краевого Правительства находятся все вопросы народного здравия и вопросы организации труда.

16). В ведении Краевого Правительства состоят все государственные имущества Крыма за исключением удельных или принадлежащих отдельным ведомствам. Управление отдельными имуществами присоединяется к существующему Управлению делами на Украине, а имущество принадлежащее отдельным ведомствам поступает в ведение подлежащих ведомств Украинской Державы.

17). Украинская Держава несет на себе все расходы по содержанию Армии и Флота, военных и коммерческих портов, железных дорог, почты и телеграфа и всех учреждений, которые ведают общими, а не исключительно местными краевыми вопросами.

18). При Министерствах Иностранных Дел, Военном и Финансовом учреждаются особые отделы по Крымским делам.

19). При Его Ясновельможности Пане Гетмане состоит особый Статс-Секретарь по Крымским делам с соответствующим секретариатом. Этот Секретарь участвует с правом голоса в заседаниях Совета Министров по всем вопросам затрагивающим интересы Крымского Края.

Этот Статс-Секретарь назначается Его Светлостью Паном Гетманом из числа трех кандидатов, представляемых ему Крымским Краевым Правительством.

ЦДАВО України,
ф.1064, оп.1, спр.17, арк.90.

30.V.1918 р.

Представникові Цісарської Німецької
Держави, Дійсному Тайному Радникові
Фрайгерру д-ру Мумму фон-Шварценштейну

Копія до представника Австро-Угорського
уряду графа Форгача

Ваша екселенція.

Маємо честь повідомити про те, що уряд Української Держави вважає конче потрібним, щоб Кримський півострів було включено до складу Української Держави.

Крим тісно зв'язан економично, політично і етнографічно з життям і населенням України. Українська Держава з свого боку ніколи не зможе нормально розвиватись без злуки з Кримом. Правда, коли проголошено було III Універсал Української Народної Республіки, там було зазначено, що до Української Держави належить тільки північна Таврія без Криму. Але перш за все Універсал зазначив тільки головні частини Української

території, маючи на увазі, що її землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднаються пізніше. Через те по Третьому Універсалу не зазначено було ні Холмщину, ні частин Курської, Воронезької губерній, Області Війська Донського, ні Бесарабщини... Такий спосіб встановлення кордона спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді Українська Республіка розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само і Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав бути теж федеративною одиницею Росії і таким чином автори III Універсалу розуміли, що зв'язку з Кримом, цим стратегічним і економічним форпостом України, Українська Держава не губить. Нині ж, коли остаточно стала Україна на шлях цілковитой політичної незалежности, зв'язок з Кримом, яко федеративної одиниці не відбувшоїся Всеросійської Федерації, може увірватися цілком, і тому тепер, коли українські війська, за допомогою дружнього нам німецького війська захопили Крим в свої руки, повстало питання про приєднання Криму до Української Держави.

При тому, стоючи на прінціпі самовизначення, не порушувати волі населення, нарешті розуміючи ріжні відміни в життю Крима, український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутися на автономних підставах, відповідно до чого проект має розробитися, знаючи настрої значної більшости населення Крима, маючи на увазі інтереси тої людности і її стародавні зв'язки з Українським урядом, не має жадного сумніву, що воля населення Криму може бути висловлена тільки за злуку з Україною.

Тим більше неприємні де-які заяви п.Командуючого Корпусом німецьких військ, що перебувають в Криму, буцім то Крим, і навіть вся Таврія не належать до Української Держави.

Вважаючи на серйозність справи, Уряд України бажав би порозумітися в цій справі, щоб запобігти зазначених заяв і відповідних вчинків...

Управл. Міністерством Справ Закордонних

Д.Дорошенко

Директор Департаменту

Льоський

ЦДАВО України,
ф.3766, оп.1, спр.186, арк.30.

Договор между делегатом Директории Б.Курдиновским и премьер-министром Польши И.Падеревским

(24 мая 1919 г., Варшава)

Принимая во внимание положение, создавшееся на Украине и опасность, угрожающую основным принципам ее национального существования, украинское правительство обращается к Польскому государству с просьбой оказать помощь и поддержку украинскому народу в деле его национального освобождения.

...Украинское правительство настоящим берет на себя обязательства заключить с польским правительством договор, основанный на следующих основных принципах.

1). Украинское правительство, не чувствуя себя в настоящее время правомочным решать судьбу Восточной Галиции, заявляет, что оно отказывается от всех своих прав на эту область.

2). Ввиду векового влияния польской культуры в западных частях Волыни, граница которых более или менее совпадает с руслом р.Стырь, они должны быть включены как неотделимая часть в пределы границ Польского государства.

3). Польша принимает обязательство признать права Украины на независимость при условии образования украинского правительства, признанного польским правительством.

Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.II. – М., 1964. – С.234-235.

Декларация Верховного совета Антанты о временных восточных границах Польши

(8 декабря 1919 г., Париж)

Главные союзные и дружественные державы, признавая важным возможно быстрое прекращение настоящего состояния политической неопределенности, в котором находится польская нация и не предрешая позднейших договоров, имеющих определить окончательные восточные границы Польши, объявляет о своем признании прав польского правительства приступить на условиях, предусмотренных договором с

Польшей от 28 июня 1919 г., к организации надлежащего управления территориями бывшей Российской империи, находящимися на западе от ныне описываемой линии.

От точки, где бывшая граница между Россией и Австро-Венгрией примыкает к р.Бугу, и до пункта, где она пересекается административной границей между Бельским и Брест-Литовским уездами, вниз по течению Буга; отсюда на север, эта административная граница идет до пункта, где она образует острый угол, приблизительно в 9 км на северо-восток от Мельника, отсюда к северо-востоку до пункта течения Правой Лесны, где русло последней пересекается лесной дорогой, проходящей с юга на север приблизительно в двух километрах к западу от Скупова. Имеет быть установленной на территории линия, оставляющая за Польшей деревни Верполе, Столбцы, Пещатку и Вольку и пересекающая железнодорожную магистраль Бельс – Брест-Литовск в точке пересечения последней с шоссе из Высоко-Литовска в Клещи. Отсюда на север до точки пересечения шоссе из Нарева в Наревку с железнодорожной линией Гайсиновка – Свислочь имеет быть установленной линия на территории и вдоль упомянутой выше лесной дороги; отсюда на северо-восток до пункта, находящегося в 4 километрах на север от Яловки, где р.Свислочь сливается с рекой, протекающей через этот город; [здесь] имеет быть установленной линия на территории; отсюда – вниз по течению Свислочи, а затем вверх по течению Ляшонки, затем вверх по течению р.Лиховки приблизительно до 1,5 км на запад от Баранова; отсюда на север, на северо-запад до пункта железнодорожного пути Гродно – Кузница, находящегося приблизительно в 500 м на северо-восток от разветвления Келбасны имеет быть установленной линия на территории; отсюда на северо-запад до пункта, находящегося по течению Лососьны, приблизительно в 2,5 км на юго-запад от ее впадения в Неман. [Здесь] имеет быть установленной линия на территории; отсюда вниз по течению Лососьны, а затем вниз по течению Немана, затем вверх по течению до его истоков и р.Игорки, протекающей через Варвишки; отсюда на западо-юго-запад до пункта по течению Черной Ханчи (Марышки) близ Студянки; [здесь] имеет быть установленной линия на территории, следующая вдоль притока левого берега; отсюда вверх по течению Черной Ханчи до точки, находящейся приблизительно в 2,5 км на восток от Зелвы, отсюда на север до пункта шоссе Берзинки – Копцево, находящегося приблизительно в 2 км к юго-востоку от Берзников; [здесь] имеет быть установленной линия на территории; отсюда к северо-западу до самого южного пункта северной административной границы Сувалковского округа, приблизительно в километре к северо-западу от Пуньска.

Линия имеет быть установленной на территории и проходит в общем параллельно линии мелких озер между Берзниками и Жегарами и приблизительно в 2 км на востоке от этих озер, направляясь на запад до пункта расположенного на озере Голодиша, приблизительно в 2 км к северу от Жегар, и пересекая озеро от его северо-западного берега и оставляя Пуньск за Польшей. Отсюда к северу административная граница от Сувалок до пункта где она соприкасается с бывшей границей между Россией и Восточной Пруссией*.

Права, которые Польша могла бы предъявить на территорию, находящуюся к западу от указанной линии, точно оговорены.

Составлено в Париже 8 декабря 1919 г.

Председатель Верховного совета
союзных и дружественных держав
Клемансо

Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т.II. – М., 1964. – С.431-432.

Договор
между правительством Польской Республики и правительством С.Петлюры

(21 апреля 1920 г., Варшава)

Правительство Польской республики с одной стороны, и правительство Украинской народной республики – с другой, в глубоком убеждении, что каждый народ имеет естественное право на самостоятельное решение своей судьбы и определение своих отношений с соседями, одинаково воодушевленные желанием утвердить принципы миролюбивого, дружественного сосуществования в целях благополучия и развития обоих народов, – согласились на следующие решения:

I

Признавая право Украины на независимое государственное существование в границах, которые на севере, востоке и юге будут определены на основе договоров между Украинской народной республикой и

* "Линия Керзона" на участке Гродно – р.Буг совпадает с намеченной настоящей декларацией границей.

соответственно граничащими с нею соседями, – Польская республика признает верховной властью Украинской народной республики с главным атаманом господином Симоном Петлюрою во главе.

II

Границы между Польской республикой и Украинской народной республикой будут определены следующим образом: на севере от р.Днестр вдоль р.Збруч, а затем по бывшей границе между Австро-Венгрией и Россией до Выжгрудка; от Выжгрудка на север по Кременецким холмам, а затем по линии, проходящей восточнее Здолбунова, вдоль восточных административных границ Ровенского уезда, далее на север вдоль границы бывшей Минской губернии до пересечения ее рекой Припять, а затем по Припяти до ее устья. Что касается Ровенского, Дубенского и части Кременецкого уезда, которые теперь принадлежат Польской республике, то о них позднее последует более точное соглашение.

Более детальное определение пограничной линии должно быть произведено специальной польско-украинской комиссией, состоящей из соответствующих специалистов.

III

Польское правительство признает за Украиной территории расположенные на восток от пограничной линии, указанной в ст.II данного договора, – до границ Польши 1772 г., которыми Польша уже обладает или которых добъется от России силой оружия или дипломатическим путем.

IV

Украинское правительство обязуется не заключать никаких международных договоров, направленных против Польши, то же обязательство берет на себя правительство Польской республики по отношению к Украинской народной республике...

Управляющий
Министерством иностранных
дел УНР

Андрей Ливицкий

Управляющий
Министерством иностранных
дел Польши

Ян Домбский

Документы и материалы по истории
советско-польских отношений. –
Т.II. – М., 1964. – С.656-658.

Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны, и Польшей – с другой

(18 марта 1921 г., Рига)

...Россия и Украина, с одной стороны и Польша – с другой, руководимые желанием прекратить возникшую между ними войну, ...заключить окончательный, прочный, почетный и основанный на взаимном соглашении мир, решили вступить в мирные переговоры... и согласились в нижеследующем:

Ст. II

Обе договаривающиеся стороны согласно принципа самоопределения народов, признают независимость Украины и Белоруссии, а также соглашаются и постановляют, что восточную границу Польши, т.е. границу между Россией, Белоруссией и Украиной, с одной стороны, и Польшей – с другой, составляет линия:

...далее в общем направлении к железной дороге Олевск – Сарны, пересекая ее между станцией Остки и станцией Сновидовичи, оставляя на стороне Украины деревни Войтовичи, Собичин, Михайловка и Будки Снов, а на стороне Польши деревни Радзивиловичи, Рачков, Беловижская, Беловиша и Сновидовичи;

далее в общем направлении на д.Мышаковка, оставляя на стороне Украины деревни Майдан, Голышевский, Задеревье, Мариамполь, Жолны, Кленовая и Рудная Клен, а на стороне Польши деревни Дерт, Окопы, Нетрева, Воняче, Перелысянка, Новая Гута и Мышаковка;

далее к устью р.Корчик, оставляя д.Млынок на стороне Украины;

далее вверх по р.Корчик, оставляя м.Корец (Н.Место) на стороне Польши;

далее в общем направлении на д.Милятин, оставляя деревни Поддубцы, Киликиев, Должки, Параевка, Улапиановка и Марьяновка на стороне Украины, а деревни Богдановка, Черница, Крылок, Майково, Долга, Фридерланд, Куражский поруб и Милятин на стороне Польши;

далее вдоль дороги из д.Милятин в г.Острог, оставляя деревни Мощановка, Кривин и Соловье на стороне Украины, а деревни Мошаница, Бодовка, Вильбовно, г.Острог и дорогу на стороне Польши;

далее в общем направлении на м.Белозорка, оставляя на стороне Украины деревни Б.Боровица, Степановка, Баймаки северные и южные, Лиски, Сивки, Волоски, м.Ямполь, деревни Дедковцы, Вязовец и

Кривчики, а на стороне Польши деревни Боложевка, Садки, Оборы, Шкроботовка, Паньковцы, Грибова, Лысогорка, Молодьков и м.Белозорка;

далее к р.Збруч, оставляя дорогу и деревню Щасновка на стороне Польши;

далее вдоль р.Збруч, до впадения ее в р.Днестр. ...

Ст. III

Россия и Украина отказываются от всяких прав и притязаний на земли, расположенные к западу от границы, описанной в ст. II настоящего Договора. Со своей стороны, Польша отказывается в пользу Украины и Белоруссии от всяких прав и притязаний на земли, расположенные к востоку от этой границы...

Документы внешней политики СССР. -
М., 1959. - Т.III. - С.618-642.

Протокол
Междуведомственного совещания по вопросу о выделении Гомельской губернии и установлении границ с Украиной 25 февраля (1919 г.) при Экономическо-Правовом отделе Народного Комиссариата по внутренним делам

Присутствовали:

Представители Советского Украинского правительства *Иванов* и *Мальцев*

Представитель Наркомвнудел *Спасский*

Уполномоченный Совнаркома по делам Белоруссии и Литвы *С.Гопнер*

Она же была главным докладчиком. Обратила внимание присутствовавших на то, что тактически, в целях большей экономии сил, административные центры необходимо приурачивать к промышленным центрам, в коих естественно донимирует пролетариат. По ее мнению будущая Гомельская губ. должна войти в состав Великороссии. Притязания Черниговщины на Гомельскую губ. по меньшей мере не основательны. Переходя к положению северных уездов Черниговской губ. докладчик полагает, что уезды лежащие севернее стратегической линии

Гомель – Брянск – Суражский, Новозыбковский, Мглинский и Стародубский должны быть присоединены к Великороссии. В основу решения вопроса о присоединении должно быть положено не то или иное изъявление воли населения (плебисцит), а соображения исключительно государственного порядка.

Иванов – представитель Украинского Советского правительства указывает, что принцип решения вопроса о границе между Украиной и Великороссией рассматривался в украинском Совнаркоме: уезды, губернские центры которых лежат на территории Великороссии, должны отойти к Великороссии.

Председатель оглашает телеграмму Раковского и ответ на нее Наркоминдел. В телеграмме указывается, что северные уезды Черниговщины должны остаться временно за Украиной, Белгородский и Грайворонский – отойти к Великороссии.

Гопнер запрашивает представителей Украинского Правительства о широте предоставленных им полномочий при решении вопроса об установлении границ между Украиной и Великороссией.

Решили: из состава Черниговской губернии передать в Гомельскую губернию Суражский и Новозыбковский уезды условно Мглинский и Стародубский впредь до выяснения вопроса об образовании Брянской губернии.

Далее совещание рассмотрело вопрос о Грайворонском и Белгородском уездах.

Иванов пытался защищать, доказывая, что эти уезды имеют большее экономическое и культурное тяготение к Харькову, чем к Курску.

Гопнер подходит к данному вопросу с экономической и тактической точки зрения: в экономическом отношении Белгородский уезд, как богатый хлебный центр, имеет огромное значение только для Великороссии, оставаясь незначительным для Украины; в тактическом отношении в случае военных неуспехов Украины, Великороссия раз отказавшись от претензий на Белгородский уезд, тем самым потеряет возможность предъявления претензий в будущем.

Председатель оглашает телеграммы Раковского и Грановского в которых указывается, что со стороны украинского правительства не встречается препятствий к включению Грайворонского и Белгородского уездов в состав Курской губернии.

Совещание переходит к установлению границы между Украиной и Великороссией. По предложению Председателя граница устанавливается старая, межуездная, с изменениями, намеченными настоящим совещанием, за исключением Новозыбковского уезда, где граница

проходит от крайнего пункта западной границы Черниговской губернии в восточном направлении – от слияния рек Снова и Истрицы, приблизительно у города Горска (на украинской стороне) по реке Снов и ее притоку Ревна, приблизительно до хутора Коссовича на... юго-западной границе Стародубского уезда в восточном направлении.

Предложение принимается единогласно.

Останавливаясь на границе между Доном и Украиной, совещание вносит пожелание об установлении старой междуобластной границы. Границей между Украиной и Крымом должен служить Перекопский перешеек.

Совещание начато в 8 час. 20 мин., закончено – в 12 час. 30 мин.

ЦДАВО України,
ф.2, оп.1, спр.18, ч.1, арк. 109-110.

Протокол
заседания рабоче-крестьянского правительства Украины 10 марта 1919 г.

Слушали:

"О границах с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой"

Постановили: Договор о границах с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой, подписаный тов. Ивановым в Москве подтвердить.

ЦДАВО України,
ф.2, оп.1, спр.18, арк.70.

28 ноября 1923 г. Комиссия по административно-экономическому районированию Крыма направила в адрес ЦАТК УССР письмо и копию докладной записки № 3879 адресованной на имя Крымского ЦИК, согласно которой КрымЦИК на своем заседании от 22/III.1923 утвердил принятый КАЭРК вариант об отнесении к Крыму 10 волостей Украины.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

В неоднократных попытках определения северных границ Крыма неизбежно приходилось сталкиваться с присоединением к Крыму части

территории расположенной и объединяемой в настоящее время губерниями Украины...

Коммунальное хозяйство Крыма, поддерживаемое слишком незначительными ассигнованиями Центра, которых едва достаточно для поддержания в надлежащем состоянии уцелевшего от разрухи хозяйства, не говоря уже о восстановлении разрушенного, не может рассчитывать на поддержку ни со стороны промышленности, состояние которой критическое, ни со стороны малочисленного населения, платежеспособность которого чрезвычайно слаба, и, потому не может служить даже непосредственным базисом для местного бюджета, который мог бы поддержать лечебные центры и памятники искусства, сохранение которых является государственной необходимостью.

Административное строение бывшей Таврической губернии в отношении объединения уездов, было в значительной степени основано на правильных принципах и, уже потому можно безошибочно заявить, что в защиту отторжения Мелитопольского, Днепровского и Генического уездов в целом их составе от Крыма не было и нет никаких данных, что в свою очередь еще яснее обнаруживается при нынешнем административном делении самой Украины, когда ближайшим украинским административным центром, предполагаемой к присоединению территории является Екатеринослав, расположенный от нее в расстоянии 331 версты, а ближайшим Крымским центром – Симферополь, лежащий в 158 верстах...

Даже при единой форме военного управления Советских Республик малочисленность населения Крыма представляет собою некоторое опасение в отношении призыва в армию по местному назначению и это опасение существует при присоединении к Крыму прилегающего района, который даст 75-85 тысяч человек. Предполагаемая к присоединению территория... равна 375000 десятин... указанная территория с ее почвенными особенностями, внесет заметные улучшения в сельское хозяйство полуострова, значительная часть южного берега которого занята культивированием табаководства, садоводства и виноградарства. Предполагаемая территория состоит из следующих частей бывшего Мелитопольского (ныне Генического) уезда: Павловской, Петровской, Ново-Григорьевской, Ново-Троицкой, Ново-Дмитриевской, Рождественской, Юркуйской волостей с площадью 347 200 десятин. Днепровского уезда: Громовской, Перво-Константиновской и части Второ-Константиновской волостей с площадью 127 800 десятин. Общая численность всех волостей в 1916 г. достигала 90 813 человек с очень разным национальным составом. Так еще в 1897 г. русские составляли в Днепровском уезде 94,9% и в Мелитопольском 88,6% всего населения,

тогда как другие национальности имеют ничтожное распределение; из них наиболее видное место занимают немцы, которые составляли в уездах в первом – 1,3%, во втором – 5,2%.

...Требование о присоединении к нему (Крыму – авт.) территории отторгающей от него часть промыслов (соляных – *авт.*) диктуются угрозой приостановки нормального экономически-культурного развития Крым.ССР. ...с увеличением в настоящее время роли местного бюджета, финансовые органы Крым.ССР приобретут новый контингент налогоплательщиков, что несомненно имеет значительное подспорье в материальные ресурсы будущего экономического положения Крым.ССР которое будет способствовать поднятию уровня благосостояния и его культурного развития.

Продуктивная экономическая смычка Крыма с Украиной возможна только при удлинении линии соприкосновения обеих республик. В настоящее время главным пограничным пунктом через который сухопутьем перевозились в полуостров продукты в которых он ощущал острую нужду – является шестиверстный Перекопский перешеек. Если же принять во внимание, что некоторые расположенные вблизи перешейка административные единицы, как сельсоветы и волисполкомы выставляли на перешейке заградительные отряды с директивами не пропускать в Крым предметов сельскохозяйственной продукции Украины, каковые факты имели место, то станет еще очевиднее необходимость и целесообразность присоединения к Крыму указанной территории последствием чего является граница, проложенная на материке длинной до 200 верст, что в свою очередь будет служить прочной базой для широкого товарообмена между обеими республиками.

Проект границы между Крымской Социалистической Советской Республикой с одной стороны и Украинской Социалистической Советской Республикой с другой

На западе проектная граничная линия начинаясь от берега Черного моря в том пункте, где от него отходит западная межа земель дер.Алексеевка (Чурюм), идет на север, частью по линии дачи генеральной межи III/I (Щетинцы) доходит до дачи генеральной межи К/7 (сел. Калан Чак) и огибая последнюю с востока доходит до речки Каланчак; далее по речке Каланчак до границы дачи генеральной межи Ч/2 (с.Чаплинка);

далее по южной границе дачи генеральной межи Ч/2 до Ч/4 далее следует на север по межам этой дачи, сворачивая на восток и идет по межам дачи землеустройства Ч/2 далее по межам дач генеральных меж и следуя все время на восток доходит до границы бывшего Мелитопольского уезда, захватывая земли селений; Перво-Константиновка, Григорьевка, Павловка, Строгановка, Ивановка, Ново-Николаевка, Ново-Покровка, Громовка, Воскресенка, Сергеевка, Ново-Троицкое и Стража далее сворачивая на север в пределы бывшего Мелитопольского уезда и идет по северным границам следующих волостей: Павловской, Петровской и Ново-Григорьевской до границы Давыдовской волости и следуя по западной и южной границам этой волости доходит до берега лимана Утлюкского; далее следуя по берегу лимана Утлюкского и Генического пролива доходит до Арабатской стрелки...

ЦДАВО України,
ф.1., оп.2, спр.1063, арк.10-13.

О внешних границах УССР

Необходимость изменения ныне существующей государственной границы УССР диктуется целым рядом причин, как административного, экономического, так и политического характера. Проект по урегулированию внешних границ УССР с БССР и РСФСР, выдвигаемый Украиной можно разбить на две следующие части:

А. ИЗМЕНЕНИЕ ГРАНИЦЫ УССР В ЦЕЛЯХ СПРЯМЛЕНИЯ ПОСЛЕДНИХ И БОЛЕЕ УДОБНОГО ПОСТРОЕНИЯ, В СВЯЗИ С ЭТИМ, АДМИНИСТРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

а) Включить в состав Волынской губернии УССР незначительную часть территории Минской губернии БССР, находящуюся на правом берегу р.Словечно и вклинившуюся узким и длинным уступом в территорию Волыни, с коей указанная местность вполне тождественна по естественно-историческим условиям.

б) Передать Минской губернии БССР территорию, находящуюся за левым берегом р.Словечно в составе бывшей Гладковической волости, Коростенського Округа, Волынской губернии УССР.

Выделение указанной местности вполне рационально по следующим мотивам: неудобства сношения населения с административными учреждениями Волыни в особенности в весеннее и осеннее время при разливе реки Словечно.

б) Передать Минской губернии БССР часть бывшей Словечанской волости, Коростеньского Округа, Волынской губернии с селеньями Жидовка и х.Посток, ввиду того, что указанная территория сильно вклинилась в Минскую губернию. Новая граница должна быть проведена вблизи Уроч. Большая Речица, Толкачи, Брод., Б.Смолково, Уроч. Воронов, х. Дуплиха, Уроч. Кожушница, Уроч. Свиноровой и Уроч. Жидово.

Передать Минской губернии БССР часть бывшей Юровской волости, Коростеньского Округа, Волынской губ., вклинившуюся в территорию БССР и показанную на 3-х верстной карте под следующими названиями: Урочище Кривулька и Островок "Козины Ноги", причем граница должна проходить немного ниже острова "Козины Ноги", а также в состав Минской губ. С.-Западную часть указанной Юровской волости, по тем же основаниям, причем граница должна быть проведена в направлении с Запада на С.-Восток по линии Урочищ обозначенных на 3-х верстной карте под названием – "Дом Стражника" и Болото Погребище, Курганы, Каменица, Плеска и Ясное.

Уступаемые местности Волынской губернии УССР вполне подходят к естественно-историческим и экономическим условиям Минской губернии БССР.

д) Включить в состав Черниговской губернии УССР Семеновскую волость, Новозыбковского уезда, Гомельской губернии (РСФСР), ввиду того, что м.Семеновка является крупным промышленным центром, где широко развито кустарное производство. Пограничные районы Сновского и Н.-Северского округа (Костобобровский и Холменский) экономически тесно связанный с м.Семеновкой и однородны по национальному составу населения. М.Семеновка в то же время находится в оживленных торговых отношениях с Окружиыми Центрами – Сновском и Н.-Северском, с последним она имеет непосредственное железнодорожное сообщение. Современная граница губернии отрезывает м.Семеновку от своего района тяготения, находящегося в Черниговской губернии УССР.

Кроме того присоединение к Черниговской губернии м.Семеновки с тяготеющими к ней населенными пунктами спрямит существующие на этом участке границу. В составе населения м.Семеновки преобладают украинцы.

е) Включить в состав Черниговской губернии (УССР) селение Зноб-Трубчевскую, Трубчевского уезда, Брянской губернии (РСФСР), с установлением границы по реке Зноби, ввиду того, что Трубчевский уезд, Брянской губ. вдается с Севера в угол, образуемый Н.-Северским Округом, Черниговской губернии и Стародубским уездом, Гомельской губ. В

результате такого вклинения получается сильное скривление границы, которую необходимо смягчить.

ж) Включить в состав Черниговской губернии (УССР) части волостей Севского уезда, Брянской губ. (РСФСР), а именно: с.с. Фатевиж, Барановка, Демьяновка, Муравейно и Толстодубово Лемешковской волости и с.с. Никитское, Степное и дер.Грудскую, Подывотской волости. Указанное исправление границы, вызывается следующими обстоятельствами: по линии селений Парони, Шалимовки и Каменки, Середино-Будского района, Н.-Северского Округа - Черниговской губ. (УССР), Севский уезд, Брянской губ. (РСФСР), вдается двумя клиньями в территорию Украины и так как выдающиеся клинья Севского уезда безспорно тяготеют к торгово-промышленным пунктам Черниговской губ. (Середина-Буда и Марчиха-Буда). Следует спрямить границу за счет присоединений к Черниговской губ. указанной части Севского уезда, Брянской губернии.

Б. ИЗМЕНЕНИЕ ГРАНИЦЫ УССР ПО МОТИВАМ ОДНОРОДНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО СОСТАВА ПРИЛЕГАЮЩИХ ЧАСТЕЙ ТЕРРИТОРИИ РСФСР С УССР И ЭКОНОМИЧЕСКОГО ТЯГОТЕНИЯ

К указанной группе проекта, выдвигаемого УССР, относятся более или менее значительные изменения существующей государственной границы Украины с Курской и Воронежской губерниями, в основу коих был положен, главным образом, национальный момент, корректируемый экономическим тяготением, в случаях если таковое ярко выражено в сторону РСФСР, ввиду чего к УССР подлежит присоединению вся пограничная полоса территории указанных губерний РСФСР, в коей украинское население является преобладающим.

В целях более точного установления новой государственной границы УССР и РСФСР по национальному принципу необходимо детально остановиться на этнографическом составе Курской и Воронежской губ.

По имеющимся на Украине данным, картина расселения украинской национальности за пределами ныне существующей границы УССР представляется в следующем виде:

ГЛАВНЕЙШИЕ СТАТИСТИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ О НАСЕЛЕННОСТИ УКРАИНЦЕВ В ПРИГРАНИЧНЫХ К УКРАИНЕ УЕЗДАХ РСФСР

к) Сплошные украинские поселения сосредоточены в ближайших УССР уездах. Ввиду неполноты данных переписи 1920 г. об украинском

населении уездов с наибольшей численностью украинцев, приведем общие данные 1897 года. Не рассматривая уезды Курский, Дмитриевский, Тимский, Фатевижский и Шигровский Курской губернии, Воронежский, Задонский и Нижнедевицкий, Воронежской губ., где украинцы встречаются лишь в очень малом количестве, получим следующее:

	Территория в кв. верстах	Населен. в тыс.		% украинцев	
		всего	в т.ч. укр	во всем населен.	только в сель. насел.
10 уездов Курской губ.	26771,4	1604,5	523,3	32,6	33,7
9 уездов Воронежской губ.	47780,4	1967,1	854,1	43,4	46,9
Всего:	74551,8	3571,6	1377,4	38,5	40,6

В эту таблицу вошли уезды из коих в каждом украинцев было не менее 5.000 человек. Как видно из таблицы общая численность украинцев доходила почти до 1.377.000, составляя более 1/3 всего населения.

Обратимся теперь к последовательному обозрению каждой губернии.

1. Курская губерния. Единственным источником сведений о национальном составе Курской губернии по переписи 1920 года являются изданные Курским Губстатбюро "предварительные итоги переписи населения 28/VIII - 1920 г." В этом издании приведены данные о распределении числа хозяйств по родному языку домохозяина и указано население, "Предварительные итоги" выделяют лишь две группы хозяйства, следуя языку домохозяина: "русские" и "другие" хозяйства. Русские соответствуют великорусским; другие очевидно охватывают все прочие. Несмотря на это судить по этим данным о количестве украинского населения все-же представляется возможным и вот почему: перепись 1897 года установила, что в сельских местностях Курской губернии живет почти исключительно русское и украинское население. А по данным этой переписи в сельских местностях губернии было:

	абсол.	%%
Всего населения	2.149.486	100,0
Русских	1.648.169	76,4
Украинцев	502.234	23,4
Прочих	4.082	м. 0,2

А поэтому возможные ошибки при пользовании этими данными едва ли могут быть больше дробных долей процента.

Далее сопоставим данные переписи 1920 года с данными 1897 года беря только сельские местности.

Уезды	Общее число населения		% украинцев	
	1920	1897	1920	1897
1. Грайво-ронский	184.947	168.276	52,4	60,4
2. Путивль-ский	165.574	154.178	56,2	55,3
3. Ново-Оскольский	181.183	154.853	55,1	51,8
4. Суджанский	162.851	132.723	52,9	43,3
5. Корочан-ский	183.039	148.789	16,6	34,4
6. Рыльский	184.136	152.819	32,2	32,2
7. Белгород-ский	178.856	147.735	29,5	24,1
8. Обоянский	204.250	168.765	11,5	11,5
9. Старо-Оскольский	162.838	180.892	2,1	9,4
10. Льговский	151.569	125.718	7,2	4,6
Итого в 10 уездах	1.759.243	1.484.254*	32,4	33,7

* В оригіналі зазначена саме ця цифра, хоча вона і не співпадає з загальною сумою – 1534748.

Таким образом за 23-х летний промежуток времени численность украинцев поднялась с 500.00 почти до 570.000 или на 13,9% в то время как все население возросло на 18,6%, что и сказывается в понижении относительной численности украинцев.

В одном из рассматриваемых уездов, именно: в Льговском, нет ни одной волости, где бы украинцы составляли большинство. Сосредоточены они, главным образом, в Шептуховской волости, примыкающей к Суджанскому уезду, в количестве 1.041 хозяйств с 6.000 приблизительно, населения. Хотя Шептуховская волость и входит в полосу сплошного украинского расселения, однако, поскольку мы имеем дело с поволостными данными, мы в дальнейшем не включаем Льговского уезда в таблицу.

Характер украинского расселения и степень густоты украинцев в общей массе населения может быть выяснен с полной точностью при пользовании поселенными данными; поскольку же таковых не имеется, переходим к рассмотрению поволостных итогов. Сначала приведем несколько общих сведений:

Уезды	Число волостей		Число хозяйств независ. от нац. домохозяина			Украинских хозяйств в вол. с преобл. украинцев		Население украинских волостей	
	общее	в т. ч. с пр. укр. нас.	всего по всем волостям	в т.ч. вол. с преобл. укр. насел.					
				абс.	%	абс.	%	(душ	об.п.)
1. Грайворонский	17	10	31060	18700	60,1	16603	88,7	114928	102000
2. Путивльский	15	9	29241	16902	83,8	16528	97,8	92664	90700
3. Н.-Оскольский	11	6	29742	18654	62,7	13575	72,8	110388	80900
4. Суджанский	12	6	28979	16176	55,8	13928	86,1	89817	77200
5. Корочанский	15	2	29969	8152	10,5	2663	80,1	21407	16200
6. Рыльский	19	6	32994	10667	10,2	10341	96,8	62127	58200
7. Белгородский	14	3	32143	6858	21,3	4747	69,3	39068	27300
8. Обоянский	14	1	32710	2272	6,9	1168	51,4	15127	7800
9. С.-Оскольский	15	1	29034	725	2,6	578	79,8	4066	3250
Итого	132	44	274872	94103	34,2	80131	85,1	550122	464550

Сопоставляя таким образом, данные по 44 волостям, в каждой из которых украинцы составляют абсолютное большинство, с остальными

данными видим, 1) что % украинцев в большинстве случаев очень высок, 2) что выделенный район по количеству населения составляет только 1/3 населения девяти уездов, 3) что в пределах этого района всего населения насчитывается на 20 тысяч менее того, сколько по приблизительным расчетам должно быть украинцев в пределах губернии. Кроме того, последняя (10) графа таблицы показывает, цифры тут даны приблизительные, вычисленные на основании числа хозяйств и округлены, что за пределами 44 волостей находится еще более 100 тысяч украинцев. Названные 44 волости могут быть приняты в качестве полосы сплошного украинского расселения в тесном смысле слова. Как видно из прилагаемой картограммы рядом с этими волостями расположены другие, в которых украинцы составляют уже менее половины населения. В этих волостях очевидно, имеются и полосы сплошного расселения и отдельные островки украинцев среди все возрастающего числа русских. Наконец, далее уже должны быть уже лишь отдельные украинские островки среди сплошного русского расселения, установить местонахождение которых за отсутствием последних данных не предоставлается возможным.

Наиболее сплошной массой расселены украинцы в Путивльском уезде, где ими заняты следующие волости:

	населен.	% украинцев
Бурынская (1)	11560	80,6%
Грузчанская (2)	13368	100,0
Глушецкая (3)	10834	100,0
Казачанская (4)	17253	100,0
Клепальская (5)	4773	99,6
Николаевская (8)	5163	100,0
Ново-Воскресенская (8)	5988	100,0
Ново-Слободская (11)	11836	99,9
Успенская (13)	11879	100,0

Кроме того % украинцев составлается более 1/4 (25,1%) в Пригородней волости (12), вблизи самого Путивля. Остальные волости заняты русскими, за исключением Берюховской, в которой живут, надо полагать, по преимуществу не русские, а белоруссы, имеющие местное название “горгонов”, (“Список нас. мест. по свед. 1862 г.” XX Курской губ. стр. 11).

В Рыльском уезде – % украинцев так же высок, при чем и тут они

сосредоточены в одном месте, на небольшой территории между Сумским Округом и р.р. Сеймом и Спагостью ими заняты волости:

	населен.	% украинцев
Глушковская (1)	13376	99,1
Кобыльская (2)	7344	99,9
Кульбакинская (3)	9402	93,1
Спагостьская (4)	14481	96,9
Сухановская (5)	7198	99,5
Теткинская (6)	10327	93,5

Кроме того 150 дворов принадлежит украинцам, в соседней с Глушковской и Волобуевской волости.

Украинское население Суджанского уезда несколько более разрежено:

	населен.	% украинцев
Беловская (1)	19488	88,8
Гонтаровская (3)	10349	87,9
Крениченская (7)	10699	99,9
Миропольская (9)	16378	57,7
Замостянская (4)	19691	100,0
Ново-Ивановская (10)	13212	83,7

Кроме того Улановская (12) волость населена украинцами на 1/4 (25,7%) и Б.-Солдатская (2) почти на 1/3 (31,7%). Вытянутая по направлению к Курску часть уезда населена почти исключительно русскими. Рядом с Беловской волостью в Обоянском уезде находиться волость –

	населен.	% украинцев
Пенская (1)	15127	51,4

Топографическая номенклатура, в соседних с Пенской, волостях уезда заставляет предполагать, что украинцы встречаются в них в большом количестве: тут мы находим ряд "Буд" (Рыбкина, Долгие) сл. Долженкову и т.п.

Грайворонский уезд вклинивается в Харьковскую губ., по численности в нем украинского населения стоит на первом месте:

	населен.	% украинцев
Александровская (1)	7287	80,5
Борисовская (2)	3159	99,9
Высоковская (4)	7760	100,0
Вопровская (5)	14816	98,5
Головчанская (6)	19139	70,0
Иванова (10)	4010	99,9
Красно-Яругская (12)	14297	97,3
Грайворонская (7)	20274	90,0
Стригуновская (16)	10757	67,4
Ракитнянская (17)	19438	91,4

Чисто русских волостей в Грайворонском уезде только две – Буровская (16655 душ об.п.) и Солдатская (5237 душ.об.п.). В остальных 5 волостях % украинцев колеблется между 10% и 50%.

Для Грайворонского уезда характерно то, что никакая его часть, за исключением разве лишь Буровской волости, не может быть отнесена к полосе сплошного русского расселения.

В соседнем Белгородском уезде украинцам принадлежат волости:

	% украинцев
Безсоновская (1)	63,4
Толоконская (2)	53,1
Тамаровская (3)	96,2

Кроме того в волостях Высловской (4), Масловской (5), Муромской (6), Никольской (7), Сабиненской (8) и Шебекинской (9) украинцев от 8 до 40%. Особенность украинского расселения в Белгородском уезде заключается в том, что от находящегося в юго-западном углу уезда украинского массива тянуться нити более редких поселений охватывающих центр уезда и самый Белгород почти со всех сторон. Результатом этого явлается то, что лишь две волости – Волховецкая и Пушкарская ближайшие к Белгороду, населены исключительно русскими.

Через южную часть Корочанского уезда и северо-восточную Белгородского проходит полоса заселенная русскими почти вплоть до границы с Харьковской губернией. Украинское население уезда сосредоточено в северо-восточной и восточной его частях, примыкающих к Ново-Оскольскому уезду. Волостей с украинским большинством две.

	населен.	% украинцев
Кащеевская (1)	9864	70,8
Радьковская (2)	11543	96,7

До 45% украинцев в Богдановской (3) волости, 45,4% в Пестуновской (4), 21,8% в Нечаевской (5), 17% в Пригородской (6), 19,4% в Алексеевской. Русских волостей без примеси украинского населения[7].

В Новооскольском уезде % украинцев значительно выше, подобно Грайворонскому уезду Новооскольский может быть признан территорией со сплошным украинским населением, среди которого русские поселения представлены лишь в виде более или менее значительных вкраплений.

	населен.	% украинцев*
Б.Троицкая (1)	17672	60,3
В.Халанская (2)	10567	64,1
Булоновская (3)	16583	72,8
В.Михайловская (4)	23954	74,2
Слоновская (10)	20745	83,1
Чорнянская (11)	21467	78,3

Наконец, в Старо-Оскольском уезде имеется лишь 1 украинская волость, находящаяся в южной части уезда.

	населен.	% украинцев
Орышковская (1)	4066	79,8

---

* Далее наиболее высокий % украинцев в волости Ольшанской (8) (43,1%), Волтовской (5) - (43,3%) и Пригородной (9) - 27,7%).

Воронежская губерния. Данные переписи 1920 года о национальном составе губернии не опубликованы насколько нам известно. Поэтому приходится руководствоваться данными 1897 года и использовать некоторые указания, встречающиеся в литературе.

Составляя в 1897 году почти половину сельского населения губернии (во взятых нами ранее границах) (46,9%) и немногим более 2/5 всего населения, с городским (43,4%), украинцы в главной своей массе занимали 4 уезда – Бирюченский (247,2 тыс.), Валуйский (201,9 тыс.), Острогожский (327,5 тыс.) и Богучарский (253,6 тыс.), насчитывая в этих уездах, таким образом, почти 737,8 тыс*.

Кроме того около 50 тыс. было в уезде Бобровском (47839 д.об.п.) и более 60 тыс. (66066) в Павловском.

В одном из изданий Воронежского Губстатбюро имеется указание на то, что процент украинцев изменился очень мало, именно понизился с 86,2 до 85,0 (Из К.Воронов. Грамотность населения Вор.губ. по Всероссийской переписи 1920 г. стр. 171 и след.).

Предполагая, что % украинцев остался в общем прежним получим для 1920 года следующие цифры, по округлении:

Уезды (в стар. гран.)	Население	В том числе	
		абсол.	%
Бирюченский	206750	145750	70,5
Валуйский	201900	103200	61,1
Острогожский	327500	295700	90,8
Богучарский	335900	274800	81,8
Итого	1072050	819450	76,2

Приведенные цифры (графы 3 и 4), конечно, не более, чем результат грубого подсчета. Однако в конечном итоге действительные величины должны быть близки к определенным путям этого вычисления, так как, повторяем, нет достаточных оснований полагать, что украинское

* При підрахунку автори вочевидь припустились помилки. Загальна кількість українців, що мешкали в цих чотирьох повітах за наведеними цифрами складає – 1030,2 тис. чоловік.

население губернии за последнюю четверть века, в особенности до голодного года имело линию развития, существенно отличающуюся от той, по какой шло русское население.

На прилагаемой карте отмечены районы, области населены по преимуществу украинцами, на основании картографического материала новейшего времени.

Таким образом, количество украинцев, живущих в губерниях Воронежской и Курской в области сплошного украинского расселения, может быть определено следующими цифрами:

в Курской губернии по данным переписи 1920 года и вычислениям	464 660
в Воронежской губернии по данным переписи 1920 года и вычислениям	819 450
всего	1 284 000

Изданный ЦСУ СССР в 1924 г. "Сборник сведений за 1922 год" дает возможность внести некоторые коррективы в ранее приведенные числа. Так по данным указанного сборника общая численность населения Курской и Воронежской губерний, а также общая численность украинцев на указанной территории определяется (для 1920 г. следующими цифрами):

Губернии	Общ.числен.населения	Число украинцев
1. Курская	2 691 156	628 008
1. Воронежская	3 071 950	1 076 052
	5 763 106	1 704 060

Ранее же приведенная (предположительно) нами численность украинцев составляла по Курской губ. – 570 000, по Воронежской губ. – 819 000. Таким образом разница в цифрах показывает, что надо предполагать наличие или более высокого % украинцев в пределах сплошного украинского расселения в этих губерниях или большую величину пространства, занятого украинцами, или же и то и другое вместе. Отсутствие поуездных итогов по Воронежской губ. не дает возможности сколько нибудь уточнить цифры по этой губернии, в виду чего приведен лишь приблизительный подсчет, применительно к современному административному делению.

Как видно из прилагаемой карты № 2, вместо прежних уездов Бирючского, Валуйского, Острогожского и Богучарского, созданы новые уезды, из коих часть сохранила прежние названия, Схематические новые и старые уезды, по занимаемой ими территории находятся в следующем соотношении:

Новые уезды	Части прежних:
Острогожский	= 2/5 Коротичского + 2/5 Вирбоч. + 1/6 Остр.
Валуйский	= 2/5 Бирюч. + Валуйский
Россошский	= 1/5 Бирюч. + 5/6 Острогожского
Богучарский	= 1/2 Богучарск.
Калачевский	= 1/2 Богучарского

Общая численность украинцев в названных уездах составляет не менее чем 900 000, при чем % их колеблется сравнительно в небольших пределах, как то:

Острогожский	- 70%-75%	Богучарский	- 90%-95%
Валуйский	- 60%-65%	Калачевский	- 70%-75%
Россошский	- 90%-95%	По всем уездам	85%-88%

Как видно из вышеприведенного очерка украинцы более или менее плотной массой заселяют всю пограничную с УССР полосу РСФСР, охватывая Путивльский, Рыльский, Суджанский, Грайворонский, Белгородский, Корочанский и Ново-Оскольский уезды Курской губернии; Острогожский, Валуйский, Россошский, Богучарский и Калачевский Воронежской губ.

Однако, как видно из прилагаемой карты № 2 места сплошного украинского населения занимают лишь часть территории вышеприведенных уездов за исключением Богучарского и Россошского уездов, сплошь заселенных украинцами, остальные же части территории, вышеуказанных 12-ти уездов заселены или смешанными украино-русским населением или же исключительно русскими; последнее обстоятельство имеет место в Путивльском, Рыльском и отчасти в Грайворонском уездах Курской губернии, где мы имеем точную границу, отделяющую украинцев от русских.

Таким образом наличие проработанного картографического материала дает возможность довольно точно установить этнографическую границу украинской национальности, а вместе с тем и наметить новую государственную границу УССР.

Согласно принятого основного принципа, коий должен быть положен в основу изменения государственной границы УССР, а именно национальный, новая граница должна быть проведена с Запада на Восток следующим образом: от границы Черниговской губернии по реке Сейму несколько восточней Суджи, далее на юго-восток к Белгороду западней Белгорода и на Юго-Восток вплоть до встречи с существующей государственной границей УССР; далее, учитывая тот же национальный признак государственная граница, начиная от 8-го Меридиана должна пойти в Северо-Западном направлении несколько восточней Валуек и далее севернее Корочи, изменяя постепенно направление на Северо-Восток и от линии железной дороги Новый Оскол, Елец идет на Юг до села Успенского, от коего имеет дальнейшее направление на Северо-Восток и Восток, охватывая большую часть Острогожского уезда до встречи с границей Калачевского уезда, откуда берет направление на юг западней Павловска до восточной границы Россошского уезда, Воронежской губернии до ст.Лиски далее проходит по границе Острогожского уезда, от города Павловска новая граница проходит на Юго-Восток северней села Нижний Мамон и далее до встречи с губернской границей Воронежской губернии.

Указанной границей в территорию УССР включаются местности Курской губернии и Воронежской губернии с преобладающим украинским населением, однако, проведенная, таким образом, государственная граница по своей конфигурации и наличии целого ряда экономических признаков, имеет крупные дефекты и является не законченной. Так оставляя часть Белгородского, Корочанского и Валуйского уездов, не включенные, вышенамеченной, новой государственной границей в состав УССР, образуют территорию глубоко вклинившуюся в пределы УССР, создавая этим самым неудобства администрирования в присоединяемой территории и искусственно отрезав экономически тяготеющие однородные с Харьковской губернией местностью, каковыми являются перечисленные части 3-х уездов.

Вышеприведенные соображения выдвигают вопрос пересмотра границы также и в пределах Купянского округа.

В целях воссоединения Юго-Западной части Валуйского уезда (Воронежской губернии) с остальными массивами уезда, подлежащего включению в состав УССР, а также дабы достигнуть наиболее целесообразной конфигурации новой государственной границы в пределах Корочанского уезда (Курской губернии) необходимо новую границу провести насколько западнее гор. Корочи в Юго-Западном направлении по этнографической линии украинско-русского расселения, до встречи с

границей Белгородского уезда; в отношении же Северо-Восточной части Белгородского уезда (Курской губернии) доминирующее значение в необходимости присоединения этих частей к Украине приобретает экономические моменты и целый ряд чисто хозяйственных соображений. Однако, учитывая то обстоятельство, что экономические обоснования, говорящие в пользу присоединения указанной части Белгородского уезда, являются общими для всей пригpаничной полосы Курской губ., подлежащей присоединению к Украине по чисто национальным соображениям, то представляется вполне целесообразным вопрос о Белгородском уезде особо не выделять и обобщить таковой с вопросом присоединения всей вышеуказанной полосы.

Лучшим показателем силы экономического тяготения является направление грузовых потоков, а именно: прибытие и отправление грузов по направлению из Украины и в Украину для большей части станций Грайворонского и Белгородского уездов в 1913 г. составляли:

	Грузопоток и % к общему прибытию или отправлению	Из Украины	В Украину
От	Глушково Рыльского уезда	59,8	25
“	Суджи	77,2	13
“	Юсупово Грайворонского уезда	72,4	97
“	Готня	82,0	71,9
“	Хотомыжск	55,6	53,4
“	Однoробовка	53,0	74,5
От	Новоборисовки	48,6	58,8
“	Ракитная Белгородск. уезда	70,7	65,5
“	Наумовня	4,3	75,4
“	Долбино	66,4	68,6
“	Белгород	77,4	69,0
“	Топлинка	82,0	87,1
“	Томаровка	33,6	56,2
“	Ветка Нежеголь Боткино	55,7	34,9
“	Шебекено	77,7	32,9

Таким образом мы видим, что по станциям Грайворонского и Белгородского уездов подавляющая масса грузов [идет] или из Украины или в Украину, что и указывает на торгово-экономическое тяготение этих уездов к Харьковской губернии.

Кроме того в рассматриваемой южной полосе Курской губернии

преобладает сахарная промышленность. Так, согласно имеющихся данных в этой полосе расположено 14 сахаро-заводских предприятий, перерабатывающих в довоенное время 5.569.415 берк., в настоящее время действуют 10 заводов с общей годовой производительностью около 1.300.000 берк. Все эти 14 заводов, как по своему положению так и по условиям своего существования составляют в сущности только часть общего массива свекло-сахарного района Левобережной Украины и во всех отношениях тесно связаны с последней.

Так сахарные заводы питающиеся железнодорожной свеклой, а таковых 12 из всего числа (14) заводов разбираемой нами полосы, получают из непосредственно прилегающих к ним районов около 30% гужевой свеклы, остальные же 70% свеклы привлекаются по железной дороге из районов более или менее отдаленных от заводов, т.е. естественно из них таких, где свеклосеяние наиболее развито.

Таким источником снабжения железнодорожной свеклы для указанных заводов могла явиться Украина, а именно соседние части Харьковской, Полтавской, Черниговской губерний. И в настоящее время около 90%, а может быть и более всей привозимой свеклы эти заводы черпают из Украины. В виду того, что в настоящее время благодаря размежеванию районов свеклоснабжения между заводами разных областей на основе их географических границ, заводы пограничной полосы Курской губернии являются отрезанными от всех коренных районов свеклоснабжения, то вполне естественно, что такое разделение заводов и питающих из земель должно тяжело отразиться на деятельности указанных заводов, в виду чего, исходя из интересов сахарной промышленности, эти заводы необходимо связать с естественной сырьевой базой, что возможно лишь путем присоединения их во всех отношениях к заводам Украины.

Сахарная промышленность всей России всегда, что и вполне естественно, тяготела к основным своим центрам, главным образом, к Киеву (Контрактовая Ярмарка) так и к филиалам последнего – Харькову и Сумам. Это тяготение обусловливалось целым рядом существенных моментов: Киев, Харьков, отчасти Сумы, являлись административными центрами местопребываний правлений сахарных заводов, что в свою очередь диктовалось наличием здесь центров снабжения и финансирования. Все источники снабжения техническими принадлежностями и свекло-сахарными семенами концентрировались всегда в Киеве и отчасти в Харькове. Снабжение топливом исходило из Харькова, финансирование в виде главнейших банков, субсидировавших сахарную промышленность сосредотачивались также в указанных центрах.

Обслуживание заводов интеллектуальными силами, производство всяких исследований, экспертиз, консультаций по общевозможным вопросам, вызывающимися сложной жизнью свекло-сахарного предприятия шло главным образом, из богато обставленных научных и технических учреждений Киева и Харькова.

Все вышеприведенные условия обуславливающие нормальное развитие свекло-сахарных предприятий в полной мере, но может быть несколько в ином выражении сохранились и в настоящее время, т.к. во всем этом заводы нуждаются теперь также, как и раньше и пожалуй нужда эта теперь более острее и настойчивее, ибо мы живем в эпоху восстановления разрушенной промышленности.

Таким образом, условия сельско-хозяйственной и промышленной деятельности однородностью национального состава в полной мере обуславливают единство между рассматриваемыми частями Курской и Харьковской губерний, а также говорят за необходимость воссоединения этих частей в одно целое в пределах УССР.

Кроме всех мотивов, говорящих за необходимость изменения государственной границы УССР экономического и этнографического порядка, изложенных в настоящей докладной записке, Центральная Административно-Территориальная Комиссия ВУЦИКа имеет в своем распоряжении целый ряд документов исходящих от самого населения приграничной с УССР полосы территории РСФСР, в коих последние ходатайствуют о включении в состав Украины, в виду близости более мощных в культурном и экономическом отношении украинских центров, удобств, связи, торгово-промышленного тяготения к национальной общности.

Так, например, еще в 1920 г. крестьянский съезд Грузчанской волости постановил ходатайствовать о присоединении к Конотопскому уезду Черниговской губернии в виду экономического тяготения последнего и отдаленности от своего уездного центра. Далее, такие же ходатайства были возбуждены и Казачанской волостью того же уезда, а также Грайворонской волостью Грайворонского уезда (Телеграмма НКВД УССР 966/2436 от 3-го июля 1920 г.). Аналогичные ходатайства поступили и от Томаровской волости, Белгородского уезда, Глушецкой, Буринской волости, Путивльского уезда (телеграмма НКВД УССР № 915/2424 от 8-го июля 1920 г.). В отношении Грузчанской и Козачанской волостей Курская Губадмкомиссия 4 апреля 1921 г. высказалась за удовлетворение ходатайства, в виду действительного тяготения этих волостей к Черниговской губернии, но Президиум Губисполкома указанного постановления комиссии не санкционировал, указав последней

на ненормальное ее отношение к вопросу. Однако, такой отказ не ослабил рвения означенных волостей, которые возбудили вновь этот вопрос в Москве, отправив для этой цели ходоков. Из переписки видно, что НКВД РСФСР и Курской ГИК опасались даже волнений в предотвращение которых были приняты соответствующие меры (отношение Пред. Админ. Комиссии ВЦИК от 8/VI-22 г. и от 10/VIII-22 г. № 996)...

22-го марта 1923 г. административная комиссия по районированию Грайворонского уезда с участием представителей от УИК, Упродкома, УЗУ, УВК, УСНХ и УСТ постановила: "учитывая экономическое и бытовое тяготение Грайворонского уезда к гор. Харькову, как главному экономическому базису, присоединение к Харьковской губернии считать необходимым, просить Президиум УИК'а утвердить постановление и войти с ходатайством перед Губадминистрацией для санкционирования постановления". Это постановление было также принято и на заседании Президиума Грайворонского Исполкома от 29-го марта 1923 г. № 17, утверждено Пленумом УИК'а от 15/IV 1923 года.

Белгородский исполком в ответ на отношение Харьковского Губотдела Управления о возможности присоединения Белгородского уезда к УССР (14-го августа 1923 г.) уведомляет: "по вопросу о возможности присоединения Белгородского уезда к Харьковской губернии УИК вполне разделяет мнение ГСУ, изложенное в отношении № 2 221 и принципиально согласен на рассмотрение этого вопроса и т.д.".

В последнее время (18/IV-24 г. № 994) на имя ВУЦИК'а поступило вторичное ходатайство от населения Грайворонской волости, коим последние в прилагаемом протоколе общего Собрания категорически настаивают на окончательном разрешении поднятого ими еще в 1920 г. вопроса о присоединении к Харьковской губернии.

Отмеченные факты лишний раз подтверждают о назревшей необходимости исправления существующей государственной границы УССР.

Таким образом в виду всего изложенного в состав УССР должны быть включены следующие части территории БССР и РСФСР (см. карт. № 3).

1. Незначительная часть территории Минской губернии БССР, находящаяся на правом берегу реки Словечно.

2. Семеновская волость Новозыбковского уезда Гомельской губернии БССР.

3. Селение Знобь-Трубчевская, Трубчевского уезда, Брянской губернии РСФСР.

4. С.с. Фатевиж, Бараковку, Демьяновка, Муравейно и Толстодубово, Лемешковской волости с.с.Никитское, Степное и деревня Грудская Подывотской волости, Севского уезда, Брянской губернии РСФСР.

5. Часть Путивльского уезда Курской губернии РСФСР, а именно волости – Бурынская, Грузчанская, Глушецкая, Казаченская, Николаевская, Ново-Воскресенская, Полово-Слободская, Пригородная и Успенская.

6. Часть Рыльского уезда Курской губернии РСФСР, а именно волости – Глушковская, Кобыльская, Кульбакинская, Спагостьская, Сухановская и Теткинская.

7. Часть Суджанского уезда Курской губернии РСФСР, а именно волости – Дедовская, Контаровская, Замостянская, Криниченская, Миропольская, Ново-Ивановская и Улановская.

8. Пенская волость, Обоянского уезда Курской губернии РСФСР.

9. Весь Грайворонский уезд Курской губернии РСФСР, за исключением Буровской и Солдатской волостей.

10. Весь Белгородский уезд Курской губернии РСФСР.

11. Часть Корочанского уезда Курской губернии РСФСР, а именно волости – Кощеевская, Нечаевская, Пригородная, а также южные волости уезда.

12. Часть Ново-Оскольского уезда, Курской губернии РСФСР, а именно волости – Б.Троицкая, Б.Халапская, Булановская, Б.Михайловская, Слоновская, Чернянская, Ольшанская и Болтовская.

13. Весь Валуйский уезд Воронежской губернии РСФСР.

14. Южная часть Острогожского уезда.

15. Весь Росошский уезд Воронежской губернии РСФСР.

16. Весь Богучарский уезд Воронежской губернии РСФСР.

17. Северо-Западную и Юго-Западную части Павловского уезда Воронежской губернии РСФСР.

18. Южную часть Калачевского уезда Воронежской губернии РСФСР.

Части территории УССР подлежащие передаче БССР:

1. Территории, находящиеся за левым берегом реки Словечно в составе части бывш. Гладковичской волости Коростенского Округа Волынской губернии.

2. Часть бывшей Словечанской волости, Коростенского Округа Волынской губернии с селениями “Жидовка” и “Н.Посток”.

3. Часть бывшей Юровской волости Коростенского Округа Волынской губернии, показанная на трехверстной карте под названием: "Урочище Кривулька" и островом "Козины ноги".

4. Северо-Западная часть Юровской волости, Коростенского Округа Волынской губернии.

Председатель Центр.Админ.-Терр.
Комиссии ВУЦИК'а
(Черлюнчакевич)

Зам. Пред. Госплана
(Полоз)

Верно:

ЦДАГО України,
ф.1., оп.2, спр.1063, арк.10-13.

Строго секретно

17 августа 1924 г.

Членам и кандидатам ЦК и Президиума ЦКК
тов. *Квирингу*

По поручению т.Сталина посылается Вам для ознакомления записка Юго-Восткрайкома о присоединении Шахтинского и Таганрогского округов к Юго-Востоку.

Пом. секретаря ЦК *Л.Мехлис*

Членам и кандидатам ЦК и ЦКК

Еще давно возбужден вопрос о крайней необходимости передачи части Шахтинского и Таганрогского Округов от Украины (Таганрогский, Белокалитвенский, Екатерининский и Александро-Грушевский районы) отторгнутых от Донской области в 1920 году.

...После тщательной подготовки вопроса в крае, предварительных переговоров Юго-Востока с Украиной и пленумом Донецкого губкома, которые решительно высказались против передачи Юго-Востоку указанных районов, по нашему ходатайству постановлением Политбюро вопрос был передан на разработку специальной комиссии под председательством тов.Цюрупы, после чего Политбюро на заседании от 11 июля единогласно постановило признать желательным передачу Юго-Востоку Александро-Грушевского и Таганрогского районов с тем, чтобы сократить при том

территорию с превалирующим украинским населением. На основании этого решения Юго-Восточные краевые органы взялись за пересмотр предъявленных ранее границ и, как то обозначено на прилагаемой карте, сократили территорию с первоначально предполагаемым населением в 470000 до 370000, не поднимая никакой кампании среди населения края, а также в отходящих районах.

Однако, по директиве Украинского ЦК члены ЦК КПУ и местные организации Донбасса подняли большую шумиху вокруг постановления Политбюро ЦК и поставили этот вопрос на обсуждение всех местных организаций, начиная от Бахмута, Луганска и т.д., и вынося резолюции протеста против решения Политбюро, и даже опубликовывая эти резолюции на страницах печати, создавая тем самым общественное мнение против постановления ЦК РКП. В резолюциях попавших на страницы печати и других украинских материалах мы не нашли ни одного нового довода, который не фигурировал бы на заседании Политбюро ЦК и был там упущен.

По поручению Юго-Восточного Крайкома мы, нижеподписавшиеся, этой запиской желая ввести в курс вопроса членов и кандидатов ЦК и ЦКК, сообщаем следующее:

Проведя в данное время экономическое районирование Юго-Востока, мы все же не создали экономически целостной и вполне законченной единицы. Причиной тому служат три фактора: во-первых, не создан в составе края такой округ, который бы явился промышленным ядром и рабочим кулаком Юго-Востока, обеспечивающим пролетарскую руководящую линию в типичной сельско-хозяйственной области с компактной массой казачьего населения (Кубанские, Черноморские, Терские и Донские казаки); во-вторых, Северо-Западная часть края (Донецкий и Морозовский округа бывш. Донской Области) не районированы и край не округлен как целостная область, что невозможно сделать без Каменска, куда тяготеют указанные два округа; и в-третьих, в отношении топливного хозяйства и энергетики край остается также необеспеченным. Устранение этих препятствий и окончательное оформление целостной экономической области, правильно построенной, достигается лишь при условии присоединения к Юго-Востоку частей Шахтинского и Таганрогского округов Донецкой губернии, что дает Юго-Востоку еще новых 30000 рабочих сосредоточеных в основном ядре края. Тогда бы как раз мы достигли основной своей цели и получили крестьянский край, замкнутый в рабочее влияние (Александро-Грушевск, Новороссийск, Краснодар). Состав Александро-Грушевских и Таганрогских рабочих имеет исключительную ценность еще и потому, что на протяжении всей гражданской войны он составлял главную опору Советской власти в борьбе с казачеством.

История расчленения Расчленение Донской области и присоединение частей ее к вновь создаваемой в то время Царицынской губернии с одной стороны и Александро-Грушевского и Таганрогского районов Украине, с другой, носило спешный характер во время военной обстановки без достаточного учета всех моментов экономического тяготения и вызывалась временными политическими соображениями потерявшими свое значение в данный момент, а именно:

а) "расказачить" Дон и тем ослабить гнездо белогвардейской опоры;

б) объединить весь Донецкий угольный бассейн в единую "угольную" губернию по производственному, главкистскому, в то время принципу.

Рассмотрим насколько существенны теперь те причины, которые в 1920 г. легли в основу расчленения Донской области, а также те доводы, которые выставляются ныне украинцами против решения Политбюро ЦК.

Расказачивание Вряд ли теперь, на седьмом году существования Советской власти можно говорить о борьбе с казачьей опасностью путем механического расчленения. Напротив, проведение сейчас районирования Юго-Востока, объединившего в одну целую единицу казачий Дон, Кубань и Терек, как бы вносит один из элементов примирения казачества с Советской властью.

"То, что не удавалось Каледину, Деникину и другим, – говорит казачество, – объединить нас, прекрасно выполнено Советской властью". Здесь, как-бы налицо своеобразный "национальный признак" Юго-Восточной области и, конечно, присоединение спорных территорий с 370000 населения, в том числе казаков, вряд ли в состоянии создать "казачий" вопрос в состоявшемся уже объединении казачества Юго-Восточного края с населением свыше 7000000 человек. Наоборот, это с одной стороны удовлетворяет своеобразное "национальное" стремление казачества, а с другой стороны усиливает рабочими Таганрога и Александро-Грушевска пролетарскую базу края.

Национальный момент Переходя к вопросу о национальных признаках присоединяемых территорий, надо сказать, что как общее правило в пограничных линиях неизбежно существует национальная пестрота. Где бы не провести пограничную линию Украины с Юго-Востоком, украинский элемент обязательно будет иметь место, ибо на Юго-Востоке имеется (по переписи 1920 г., недостаточно полной, в общем украинцев 11%, из них по Ставрополю 29% по Кубани 14%, Тереку 14%, Черноморью 6,9%, Дону 22,1%). В отдельности мы имеем в спорных территориях украинское население по Александро-Грушевскому району примерно 20-25%, что никак не дает право Украине настаивать здесь на национальном признаке, что же касается Таганрога, то в последний момент,

согласно постановления Политбюро ЦК сузить отходящую к Юго-Востоку территорию с украинским населением, нами намечена такая граница, по которой в Таганрогском районе вместе с городом Таганрогом присоединяется к Юго-Востоку 210000 чел. (перепись 1923 г.), из которых около 70-80000 украинцев, что и составляет около одной трети в Таганрогском районе. И если считать совместно с Александро-Грушевским районом, то из 370000 общего населения, украинцев будет около 120000 человек, т.е. меньше 30%. Таким образом, совершенно несомненное экономическое тяготение указанных районов к Юго-Востоку нисколько не противоречит национальному моменту и не создает никаких политических осложнений для большинства населения отходящих районов, а наоборот, правильно разрешает национальный вопрос, ибо этот вопрос существует также и для великорусской национальности.

Угольное хозяйство

Одной из основных причин разделения Донской области в 1920 г. и единственным теперь аргументом украинцев против постановления Политбюро ЦК о передаче Александро-Грушевского района Юго-Востоку – это неделимость Донецкого бассейна, как единого угольного хозяйства. В настоящее время это единство давно уже нарушено, поскольку угольное хозяйство Донецкого бассейна расчленено и управляется 4 крупнейшими государственными хозорганами (НКПС, Донуголь, Химуголь, Югосталь) независимыми друг от друга, не считая мелкой кустарной добычи и аренды частных лиц. Кроме того, поскольку Донуголь является организацией не украинской, а союзной, постольку он может работать и на Юго-Востоке также, как на Украине. Причем совершенно невозможно связывать вопросы определения границ между республиками, расчитанные на долгие годы, с теми или иными формами управления промышленности, которые часто меняются. Если даже в связи с передачей угольных районов возникает вопрос о разделении Донугля, то ничего страшного в этом нет для того, чтобы отвергнуть постановление Политбюро ЦК, без проведения которого невозможно правильное устройство Юго-Восточного края, тем более, что компетентный, больше всех заинтересованный в вопросах управления промышленностью, тов. Дзержинский при обсуждении в Политбюро этого вопроса доказывал, что при настоящих условиях сохранение единства Донбасса не является столь уж необходимым – наоборот, создание двух угольных районов может вызвать и усиление производительности и удешевление продукции и даст возможность их взаимной проверки. Блестящим подтверждением этому служит тот факт, что вынужденное прекращение Донскими организациями аренды шахт Донбасса из-за неприемлемых условий в прошлом году, сразу подняло цены угля на рынках Юго-Востока в 2-3 раза, доведя его до уровня

цен нефти, и вместе с тем создало в Боково-Хрустальском районе, благодаря невывозу угля на Юго-Восток, громадные запасы, обесценивающиеся от лежания. Присоединение Александро-Грушевского района к Юго-Востоку, как наиболее заинтересованному в потреблении добычи угля этого района безусловно устранит эту ненормальность.

Экономическое

Переходя к вопросу об экономическом тяготении Александро-Грушевского, Таганрогского районов к Юго-Востоку, мы можем указать еще на следующее:

а) Таганрогский порт на 9/10 обслуживает нужды Юго-Востока и в то же время не представляет для Украины никакой ценности при наличии у нее портов Мариупольского, Одесского, Николаевского и Бердянского;

б) Таганрогский рейд составляет одно целое с портами Ростов и Ейск в смысле портового управления гирлового канала и землечерпательных работ для создания глубокого морского канала;

б) Таганрогская обрабатывающая промышленность (кожевенная и маслобойная) питается сырьем и управляется Юго-Востоком, и металлургическая снабжает Юго-Восток металлом для выделки сельскохозяйственных машин, труб для транспорта и т.п.

г) Единственный довод украинцев против передачи Таганрога, что он является хлебной базой для Донбасса, настолько несерьезен, что на нем не стоит останавливаться;

д) Александро-Грушевский уголь на 70% потребляется на Юго-Востоке для транспорта, местных заводов, отопления городских домов, крестьянского потребления и проч.;

е) Энергетическая связь с Ростовом, Белокалитвенской и Александро-Грушевской, которые должны обслуживаться по плану Гоэлро Юго-Восток, постройка которых не включена в пятилетний план Украины, как не имеющая для нее никакого значения и без которых ростовский округ лишается всяких хозяйственных перспектив;

ж) Подъездной путь к Ростову по шлюзованному Донцу обслуживает исключительно (85%) Екатерининский район, как район кустарной добычи угля и могущий стать вместе с тем энергетической базой для электрификации окружающих сельских служащих районов;

з) Железнодорожная линия Таганрог-Ростов связывает эти два города в единое целое для удобства управления которой еще до районирования Юго-Востока возбужден вопрос НКПС о передаче ее Северо-Кавказским дорогам, т.е. Юго-Востоку;

и) Неразрывная торговая и кредитная связь этих районов с Ростовом. Даже представители бахмутских организаций сносятся с этими районами через Ростов и никакое запрещение, как то имело место по Хлебопродукту

не может заставить районы Александро-Грушевский и Таганрогский обращаться не к Ростову, а к Бахмуту.

Отношение украинцев

Лучшим доказательством связи спорных районов с Юго-Востоком и правоты нашей точки зрения служат мнения и решения украинских работников:

1) Тов. Петровский и тов. Скрыпник на заседании Политбюро заявляли: первый о том, что можно передать Юго-Востоку Таганрог, но оставить Александро-Грушевск, а второй – отдать Александро-Грушевск, но оставить Таганрог. Мотивы: в первом случае неделимость Донбасса, во втором – национальное соображение.

2) Президиум Украинского Госплана (протокол 22/V.22 г.) постановил "считать необходимым дополнительно разработать вопрос возможности передачи Юго-Восточной области узкой полосы по Донцу с Белой Калитвой – "В отношении Таганрога Украинский Госплан считает, что Юго-Восточная область имеет ряд серьезных оснований претендовать на Таганрог и сельскохозяйственную часть Таганрогского округа в силу старых торговых связей Таганрога с Ростовом, а также в силу общности сельскохозяйственной структуры Таганрогского района с Юго-Восточной областью.

3) Украинская комиссия по районированию постановила "что же касается присоединения к Юго-Восточной области города Таганрога и земледельческой части округа. комиссия признает факт экономического тяготения и тесной связи Таганрога с Ростовом, особенно сказывающейся в пользовании Таганрогским рейдом для перегрузки грузов на океанские суда".

4) В трудах Украинского Госплана по районированию читаем: о Шахтинском округе – "округ этот присоединен к Донецкой губернии для объединения со всем Донецким бассейном его антрацитной части, несмотря на значительное тяготение и историческую связь с Донской областью".

О Таганроге – "промышленность развита лишь в Северной части, захватывающей часть каменноугольных залежей и в окружном центре городе Таганроге очень важном порте на Азовском море, рейд которого обслуживает еще Ростовский и Ейский порты".

Отношение Госплана СССР

Кавказская секция Госплана СССР на основании подробной разработки вопроса в Госплане постановила:

"Александро-Грушевский, Екатериненский, Каменский районы Донецкой губернии, Таганрогский порт, город Таганрог и тяготеющая к городу Таганрогу часть Таганрогского округа представляют единое хозяйственное целое с Ростовским районом". Решение это целиком поддерживается тов. Кржижановским, довольно много работавшим над этим вопросом.

Заключение

Протест украинцев против решения Политбюро является ударом по экономическому районированию Юго-Востока, и ни в коем случае Центральный Комитет не может идти по этому пути, ибо такие колебания на первых же порах районирования могут привести к срыву величайшей важности реформы районирования, целесообразности перестройки старого административного деления сообразно экономическим признакам. Не надо забывать какое значение вопросу районирования придавал 12 партсъезд, а до него тов. Ленин. Еще в 1922 г. на Пленуме ЦК 17 мая, где тов. Рыков выступал с докладом по районированию, первоначальный проект которого был составлен профессором Александровым, украинские товарищи выступали тогда вообще против районирования и создания экономически целесообразных областей в республике, опасаясь, что экономическое районирование может привести к пересмотру границ республик, построенных по национальному признаку.

Тогда тов. Ленин со всей своей решимостью выступил в поддержку тов. Рыкова и против украинцев, заявляя, что социализм не может быть построен на административном экономическом делении, установленном в старину, и что, наконец пора взяться за создание целесообразно построенных административных экономических районов, что и было принято подавляющим вольшинством ЦК.

От имени Юго-Восточного Краевого Комитета,
члены бюро Крайкома *Микоян*
Эйсмонт
Колотилов

ЦДАГО України,
ф.1, оп.20, спр.1813, арк. 70-72.

Генеральному секретарю ЦК КП(б)У
тов. *Л.М.Кагановичу*

От Секретаря Старобельского Окрпарткома
Д.Казачкова

...у нас на границе с Северо-Кавказом творятся вопиющие безобразия о которых дальше молчать нельзя. Старобельская организация поручила мне, пользуясь присутствием в Москве всех представителей, поставить ребром вопрос о прекращении этих безобразий, принимающих уже форму преступлений. Это тем более позорно, что безобразия творятся не на границе Румынии или Польши, а Украинской и Российской Социалистической Советской Республикой.

Третий год уже пошел, как мы начали продвигать вопрос о разрешении наших пограничных противоречий, но этот воз и ныне там, а безобразия вытекающие отсюда с каждым днем накапливаются. Сначала вопрос ставился в Донецком Губкоме и Губисполкоме (1924/25 г.), но там по случаю расформирования губернии отнеслись к этому вопросу спустя рукава; затем этот вопрос ставился на Совнаркоме Украины (июнь п.г.), но и здесь он маринуется больше года. Мне думается, что этот вопрос застрял где-либо под сукном, но у нас есть товарищи, которые рассуждают иначе: они говорят, "что вопрос тормозится потому, что Северо-Кавказские представители авторитетнее перед Москвой, нежели наши, украинские". Я, конечно, стараюсь рассеивать такое, в корне неверное и политически вредное толкование, но все мои доводы исчерпываются, т.к. волынка слишком затянулась.

...Таким образом, наш районный центр – поселок Меловое, расположен у самой железной дороги и представляет из себя очень крупный торговый пункт, не уступающий по товарообороту нашему окружному центру – Старобельску. Районный центр Северо-Кавказа расположен в верстах 8-ми от ж.д. и это есть ни что иное, как большая слобода Маньковка, тяготеющая к Меловскому рынку.

Чтобы помешать этому тяготению в 1924 г. местные власти Северо-Кавказского Края пытались ставить милицейские заставы, которые не пропускали на нашу сторону выезжающих на базар крестьян. На этой почве происходили эксцессы и был случай однажды, когда крестьянин огрел милиционера лопатой. Тогда это головотяпство было прекращено и представители Северо-Кавказа начинают вести борьбу экономическим путем.

Так как в верхней части поселка Мелового, в том самом месте, где находится рынок земля Северо-Кавказского края выходит за линию ж.д. влево, то северо-кавказцы путем налогового послабления перетягивают на этот небольшой участок часть торговцев, торгующих в ларьках, для которых перестройка не требовала больших затрат. От этого переселения выходило так, что часть базара оказалась почти на путях ж.дороги, но основная часть рынка осталась, конечно, на старом месте. От этого увеличилось движение людей на ж.д.путях и однажды произошел на путях несчастный случай: маневрирующим паровозом был убит человек, причем ноги убитого оказались на нашей стороне, а голова на стороне Северо-Кавказа. И вот при большом скоплении народа, между нашей милицией и Северо-Кавказской начинается спор о том, кому составлять протокол и убирать труп.

Таких курьезов бывает немало. Нет необходимости говорить о том,

что борьба с хулиганством и уголовщиной здесь очень затруднена, т.к. наша милиция часто парализуется тем, что преследуемый перебегает на сторону Северо-Кавказа и преследование кончается.

Другой курьезный пример могу привести следующий: во время первомайской демонстрации собираются наши к полотну ж.д. и северокавказцы, но линии ж.д. не переходят, а митингуют обособленно.

Но это все из области политических ляпсусов, а экономические неувязки бывают гораздо серьезнее. Я своевременно сообщал в ЦК в политписьмах и выносили соответствующие постановления о недопустимых методах борьбы с нами в области хлебозаготовок. В прошлую хлебозаготовительную кампанию Северо-Кавказ чинил нам препятствия в подаче вагонов, благодаря чему сгорели сотни пудов хлеба, лежавшего под открытым небом. Приходилось хлебозаготовителям нашим перевозить хлеб на ст.Зориновка, находящуюся на нашей территории, неся при этом совершенно непроизводительные расходы. В этом году такой метод борьбы Северо-Кавказ начинает повторять (копию телеграфного сообщения об этом прилагаю). Если ко всему этому добавить, что при двойственности властей в этом крупнейшем экономическом центре нет достаточного наблюдения за регулированием цен, то становится жутко. Кто же в конце концов, должен будет нести ответственность за всю происходящую там неразбериху. Ведь в этом районе заготавливаются крупнейшие партии скота, хлеба, птицы, яиц и проч., а нашего (советского) глаза при этом нет. Лучшим исходом из этого положения будет присоединение к нам Маньково-Калитвенского района на что в свое время Северо-Кавказ соглашался, когда шел разговор об отделении от Донбасса Шахт и Таганрога. Здесь находятся т.т. Толмачев и Позерн и они должны подтвердить это (дело было в моем присутствии).

Население Маньково-Калитвенского района состоит на 70-80% из украинцев, а нашего Меловского района целиком украинское. Помогите, Лазарь Моисеевич, разрешить этот вопрос. Другого более удобного момента не будет и тянуть нельзя. Миллеровский округ (Северо-Кавказского края) имеет большую узловую станцию Миллерово и ряд станций по направлению Чертково. Именно: Боченково, Маньчевская, Сысоево, Шелбусовка, Маньков, а у нас Чертково единственный выход.

С коммунистическим приветом

Д.Казачков

Москва, 26 октября 1926 г.

ЦДАГО України,
ф.1, оп.20, спр.2228, арк.25-26.

В Президиуме ЦИК Союза ССР

Очередное заседание Президиума ЦИК Союза ССР состоялось 16 октября под председательством М.И.Калинина.

В заключение было принято постановление "О границах УССР с РСФСР и БССР" регулирующее их границы. Оно было внесено соответствующими ЦИК союзных республик.

Известия. – 1925. – 17 октября.

Действия и распоряжения правительства СССР

Постановление Президиума Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик об урегулировании границ Украинской Социалистической Советской Республики с Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Белорусской Социалистической Советской Республикой.

...Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР в соответствии с пунктом "б" ст. 1 и ст. 6 Конституции Союза ССР постановляет:

1. В состав Украинской Социалистической Советской Республики включается следующая часть территории Белорусской Социалистической Республики:

Территория, подведомственная Зосинцовскому сельскому совету Королинского района Мозырского округа.

2. В состав Украинской Социалистической Советской Республики включаются следующие части территории Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: а). Семеновская волость, Новозыбковского уезда Гомельской губернии; б) селение Знобь, Трубчевской волости, Почепского уезда, Брянской губернии: в) Фатевиж, Барановка, Демьяновка, Муравейное, Толстодубово (бывшей Лемешковской волости) и Сельцо-Никитское, Сытное, деревня Грудская (бывшей Подыводской волости); г) весь бывший Путивльский уезд (с г.Путивлем), за исключением бывшей Крупецкой волости в старых ее границах; д) бывшая Криничанская волость, бывшего Суджанского уезда, Курской губернии, е) южная часть Грайворонской волости, Грайворонского уезда, Курской губернии; ж) южная часть Муромской волости, Белгородского уезда, Курской губернии и з) Троицкая волость и часть Уразовской волости, Валуйского уезда Воронежской губернии.

3. В состав Белорусской Социалистической Советской Республики передаются нижеследующие части территории Украинской Социалистической Советской Республики: а) северо-западная часть территории Олевского района с деревней Войткевичи, Коростенского округа, с проведением границы от впадения р.Купели в р.Студенку и далее вблизи урочища Погребище, Курган, Каменица, Плоска, Ясное; б) северная часть территории Олевского района с деревней Кошице, Коростеньского округа, по границе урочища Кривульки и острова Козьи Ноги; в) северная часть территории Словечанского района, Коростеньского округа с дер. Жидовка и хут. Пластов с проведением границы от урочища Антоновский Остров и далее на урочище Бол.Речица, Толкачи, Смолково, Воронов, Дуплиха, Жидова; г) северная часть Овручского района, Коростеньского округа, лежащая на левом берегу р.Словечно, между деревнями Тажин и Новая Рудня.

4. Передаются в состав Российской Социалистической Федеративной Советской Республики нижеследующие территории Украинской Социалистической Советской Республики: а) Федоровский, Николаевский (с г.Таганрогом), Матвеево-Курганский, Советинский, Голодаевский районы и восточная часть Екатеринославского района Таганрогского округа; б) Глубокинский, Ленинский, Каменский, Усть-Белокалитвенский, Владимирский, Сулинский, Шахтинский (с г.Шахты) районы и части территории Сорокинского и Алексеевского районов Шахтинского округа.

5. В связи с переходом указанных в п.4 настоящего постановления Шахтинского и Таганрогского округов Украинской Социалистической Советской Республики к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике считать границы между Украинской Социалистической Советской Республикой и Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой в силу настоящего постаносления по следующей линии:

Сорокинский район рекой Северный Донец, разбивается на две части, из коих северная отходит к РСФСР, а южная остается в пределах УССР; далее граница идет по реке Северный Донец вплоть до впадения в нее р.Б.Каменка. Станица Гундоровская в установленных границах землепользования отходит к РСФСР, причем при установлении внешних границ землепользования ст.Гундоровской рудники не входят во внутренюю черту и остаются за УССР. Дальше граница идет по р. Б.Каменка, причем хутора Н.Шевырев и Плешаков отходят в РСФСР, а хутора Власов и Королев остаются за УССР з тем, что землепользование всех этих хуторов остается без изменения до производства землеустроительных работ. Далее граница идет между землепользованием совхоза

"Красная Могила" (бывш. Провалье) и хуторами Каволевка, Платово и Гуково, отсюда граница идет по меже С.Криничанской (б. Бирюково), захватывая хутор Добрыднев, т.е. по границе Шараповского района. Далее, проходя по территории Алексеевского района и оставляя в пределах УССР землепользование ст. Остежовой и хуторов Н.Ефремовского, Н.Александровского и В.Тузловского, границы доходят до Таганрогского округа и, проходя по старой окружной границе Шахтинского и Таганрогского округов на протяжении пяти верст, по направлению р.Тузлово по районной границе между Голодаевским и Дмитровским районами до реки Миус. Далее граница идет по р. Миус по границам землепользования между селами Мариновкой, Григорьевкой и Голодаевкой так, что сс. Мариновка и Григорьевка остаются в пределах Украинской Социалистической Советской Республики, а с.Голодаевка отходит к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике.

Проходя далее по границе землепользования немецких колоний Вищлеровки, Мариенгейм и Густав Фельд, причем эти колонии отходят к Российской Социалистической Федеративной Советской Республике, граница идет по Амвросиевской районной границе до речки Средний Еланчик. Далее граница устанавливается по землепользованию села Покрово-Киреевка, хуторов Екатеринославского, Слюсарево до балки Грузский Еланчик, оставляя северо-западную часть Екатеринославского района в пределах УССР. Далее граница идет по балке Грузкий Еланчик вплоть до границы Мариупольского округа.

Председатель Центрального
Исполнительного Комитета Союза ССР

М.Калинин

Москва, Кремль, 16 октября 1925 г.

Известия. – 1926. – 31 января.

19/24 октября 1928 г. Президиум ЦИК Союза ССР рассмотрел вопрос об урегулировании границ УССР и РСФСР в районе Брянской, Курской и Воронежской губерний.

Постановили: 1. Во изменение постановления Президиума ЦИК Союза ССР от 16 октября 1925 г.

а) включить в состав УССР кроме частей территорий РСФСР указанных в постановлении Президиума ЦИК Союза ССР от 16 октября 1925 г. следующие населенные пункты РСФСР: сел. Рашковичи и Смокаревка

Хинельской волости Севского уезда Брянской губернии, сел. Старицы, Прилепки и Огурцово Муромской волости Белгородского уезда Курской губернии, сел. Великая Рыбица, Мирополье, Студенки, Запселье, Пенянки, Александрия, Васильевка и Новая Деревня Миропольской волости Грайворонского уезда той же губернии;

б) не включать в состав УССР, оставив в границах РСФСР сел. Знобь Трубчевская Трубчевской волости Почепского уезда Брянской губернии и сел.Грудское, бывш. Подыводской волости Севского уезда той же губернии.

2. Постановление Президиума ЦИК Союза ССР от 16 октября 1925 г. (лит. "г" п. 2-й) об оставлении в составе РСФСР бывш. Крупецкой волости бывш. Путивльского уезда Курской губернии в старых ее границах оставить без изменений.

Также оставить без изменений границы сел Уразово, Шведуновки, Герасимовки, Долговки и Константиновки Уразовской вол. Валуйского уезда Воронежской губернии.

ЦДАВО України,
ф.1, оп.4, спр.1199, арк.4.

Секретарю ЦИК Союза ССР
А.Енукидзе

Глубокоуважаемый Авель Софронович!

По поручению Григория Ивановича обращаюсь к Вам со следующим вопросом. Сейчас у нас работает местная Паритетная Комиссия по распределению имущества и установлению точных границ между УССР и РСФСР в районе Путивля. В процессе работы этой Комиссии возникает очень много спорных вопросов, на которые Вам следовало бы обратить внимание:

1). Товарищи из руководящих местных парторганов и уездных Парткомов РСФСР отзывают лучшие партийные силы с той территории, которая отходит к УССР и на это имеются неоднократные жалобы наших уполномоченных, в частности члена ВУЦИКа Пашковского.

Надо сказать, что при передаче Шахтинского и Таганрогского округа мы строго выполнили директивы партии и никого из партработников к отходящей территории не отозвали.

2). Снимают некоторый технический и научный персонал, в частности землемеров, агрономов и т.д.

3). Зачастую доходит до чистейшего абсурда, увозят кой-какие

материалы, в том числе и медные колокола, о чем свидетельствует телеграмма нашего уполномоченного.

На все вышеуказанное просьба обратить внимание и немедленно дать распоряжение по существу, дабы Комиссия имела возможность скорее закончить работу.

Комиссия работает без инструкции. Мы, конечно, не можем выработать надлежащей инструкции сами, так как право разрабатывать инструкции принадлежит Союзной Комиссии Тер-Габриеляна. Со своей стороны нашел возможным дать указания, чтобы таковая инструкция была разработана, ибо нам придется в будущем не только с РСФСР, но и с БССР неоднократно сталкиваться с подобными вопросами...

С коммунистическим приветом
Секретарь Украинского ЦИКа
Буценко А.

ЦДАВО України,
ф.1, оп.3, спр.620, арк.17.

Секретный дополнительный протокол к договору о ненападении между Германией и Советским Союзом

По случаю подписания Пакта о Ненападении между Германией и СССР нижеподписавшиеся представители обеих Сторон обсудили в строго конфеденциальных беседах вопрос о разграничении их сфер влияния в Восточной Европе. Эти беседы привели к соглашению в следующем:

1. В случае территориальных и политических преобразований в областях, принадлежащих прибалтийским государствам (Финляндии, Эстонии, Латвии, Литве), северная граница Литвы будет являться чертой, разделяющей сферы влияния Германии и СССР. В этой связи заинтересованность Литвы в районе Вильно признана обеими сторонами.

2. В случае территориальных и политических преобразований в областях, принадлежащих Польскому государству, сферы влияния Германии и СССР будут разграничены приблизительно по линии рек Нарев, Висла и Сан.

Вопрос о том, желательно ли в интересах обеих Сторон сохранение независимости Польского государства и о границах такого государства будет окончательно решен лишь ходом будущих политических событий.

В любом случае оба Правительства разрешат вопрос путем дружеского согласия.

3. Касательно Юго-Восточной Европы Советская сторона указала на свою заинтересованность в Бессарабии. Германская сторона ясно заявила о полной политической незаинтересованности в этих территориях.

4. Данный протокол рассматривается обеими Сторонами как строго секретный.

Москва, 23 августа 1939 г.

За Правительство Германии	Полномочный представитель Правительства СССР
И.РИББЕНТРОП	В.МОЛОТОВ

Вэртек В., Шишкану И.
Пакт Молотова–Риббентропа и его последствия для Бессарабии. Сб. документов. – Кишинев: Университета, 1991. – С.8.

Предложения Молдавского Обкома, Совнаркома и Президиума Верховного Совета МАССР по установлению границ МССР

не ранее 10 июля 1940 г.

Молдавский Обком КП(б)У, Совнарком и Президиум Верховного Совета МАССР просят установить территорию Молдавской Советской Социалистической Республики в следующих границах:

СЕВЕРНАЯ ГРАНИЦА МССР

Граница между УССР и Молдавской Республикой проходит от реки Прут между селами Богданешты и Лопатник параллельно реке Лопатник на север между селами Коржеуцы и Тринка, оставляя село Тринка в составе Молдавской Республики.

Проходя между селами Каракушаны и Константиновка линия границы огибает село Константиновку с северо-запада и поворачивает на юго-восток в направлении между селами Нижние Холохоры и Тырновка и далее на восток между селами Михайляны и Глинная, оставляя село Глинная в составе Молдавской Республики.

Далее к юго-востоку от села Ротунда линия границы проходит по границе Хотинского и Белицкого уезда с западной стороны от села Паладия на север и огибая село Ходороуцы, поворачивает на восток между селами Клокушна и Волочинец параллельно железной дороге, следуя далее до реки Днестр по границе между Сорокским и Хотинским уездами.

Границу в восточной части Молдавской ССР установить на территории бывшей Молдавской АССР, исключив следующие районы: Кодымский, Балтский, Песчанский как остающиеся в составе Украинской ССР.

Граница Молдавской ССР в этой части обозначается на прилагаемой карте Молдавской АССР и проведена по границам Кодымского, Балтского и Песчанского районов.

Границу южной части Молдавской ССР установить по Килийской волости, с включением в состав МССР Ренийской, Болгарадской, Измаильской волостей и города Измаила.

Дальнейшую границу МССР до реки Днестр установить по границам существующих Аккерманского, Кагульского и Бендерского уездов.

Предлагая южную границу с включением города Измаила в состав Молдавской ССР, – Обком, Совнарком и Президиум Верховного Совета исходят из следующих соображений:

1. Население Ренийской, Болгарадской, Измаильской волостей составлет в большинстве молдавское.

Город Измаил является центром культурного и экономического тяготения Ренийской, Болгарадской, Измаильской и части Кагульского уезда.

Секретарь Молдавского Обкома КП(б)У	БОРОДИН
Председатель Совнаркома МАССР	КОНСТАНТИНОВ
Председатель Президиума Верховного Совета МАССР	БРОВКО

Державний архів Російської Федерації,
ф.7523, оп.11, спр.201, арк.51 (далі ДАРФ).

Справка председателя Верховного Совета Украинской ССР М.Гречухи в Президиум Верховного Совета СССР

О ПРОЕКТИРОВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ МОЛДАВСКОЙ ССР, В ЧАСТИ ТЕРРИТОРИИ, ПРИЛЕГАЮЩЕЙ К УКРАИНСКОЙ ССР

Ознакомившись довольно обстоятельно с имеющимися в нашем распоряжении, далеко не точными, но довольно близкими к истине статистическими, географическими и этнографическими данными, можно прийти к следующему выводу:

1. Северная часть Буковины 474.617 человек жителей населенная, главным образом, украинцами или, как их называют, русинами и гуцулами и незначительной частью народов других национальностей, ничего общего не имеющих с коренной частью молдавского народа, и поэтому не вызывает никакого сомнения в том, что вся северная часть Буковины должна входить в состав Украинской ССР.

2. Нет также нужды доказывать целесообразность присоединения и Хотинского уезда к Украинской ССР, где проживают главным образом украинцы (теже русины и даже гуцулы) за исключением незначительной части молдаван, рассеяных по всему уезду и более компактно сосредоточенных в 16-ти населенных пунктах Бричанской волости и в 7-ми населенных пунктах Секурянской волости.

Таким образом, северную часть границы Молдавской ССР следует спроектировать по границе Хотинского, Бельцевского и Сорокского уездов, с перечеслением их из Хотинского уезда в состав Молдавской ССР Старобедражской, Лопатинской, Бурланештской, Фетешской, Тринковской, Тырновской и Единецкой коммун Бричанской волости и Барладянской, Михлашанской, Ходороуцкой, Окницкой коммун Секурянской волости, что как будто-бы не вызывает особенных противоречий и со стороны товарищей из Молдавии.

3. В отношении Аккерманского уезда.

В Аккерманском уезде числится 368.252 человека жителей, из них: 39,1% – украинцев и русских, 41,3% – болгар, немцев, гагаузов и евреев и только 19,6% – молдаван. Исходя из этого, я считаю, что Аккерманский уезд также должен быть присоединен полностью к Украинской ССР.

4. В отношении Измаильского уезда.

В Измаильском уезде числится 255.909 человек жител;ей. Из них: 34,7% украинцев и русских, 32% молдаван и 33,3% болгар, гагаузов и других национальностей. А если взять народонаселение отдельно по каждой волости Измаильского уезда, то станет очевидным, что в Килийской и Измаильской волостях проживает от 50 до 65% украинцев и русских и только 25-30% – молдаван.

Я считаю, что Измаильский уезд должен быть присоединен к Украинской ССР, исходя из следующих соображений:

а) сам город Измаил населен почти исключительно украинцами и, частично, русскими.

б) что 33,3% болгар и гагаузов, живущих в уезде, как словянские племена имеют больше общего и в правах и в быту с украинцами, чем с молдаванами;

в) что большая незамерзающая водная магистраль – Дунай – соединена с Черным морем, может быть эффективно использована имеющейся на территории Украинской ССР речной и морской флотилией и нет смысла делить Дунай на сферы влияния как с точки зрения экономической, так и стратегической.

Несколько слов в отношении официальных данных Румынской переписи населения за 1930 год, и в особенности, в части национального состава. Я подхожу к этим так называемым официальным данным переписи в высшей степени критически и безусловно сомневаюсь в их точности.

Достаточно сказать, что даже Румынский авторитет – профессор Нистора, которого, во всяком случае, нельзя заподозрить в благосклонности к народам, населяющим Бессарабию, – в своей статье "Национальные меншинства в Румынии" ("Minoritätile in România"), опубликованной в румынском журнале "Generatia Unirii" за 1929 год считает, что данные официальной румынской переписи 1927 года, проводимой самими же румынскими чиновниками, неправильные, намного преуменьшающие "Румынский элемент".

Данные переписи 1927 года, как видите, не опубликованы, а опубликованы данные переписи 1930 года, которая повторно была проведена в 1930 году, с соответствующими коррективами, бесспорно, в оправдание насильственного захвата Бессарабии.

Какое же у нас основание верить данным переписи 1930 года, а не данным переписи 1927 года, проведенной тоже румынскими чиновниками, и,видимо, совсем не в пользу народа, населяющего Бессарабию.

Я, безусловно, склонен взять как сугубо ориентировочные неопубликованные данные румынской переписи 1927 года.

А эти данные свидетельствуют, что в Бессарабии проживает:

Уезды	Национальности в %							Русских и украинцев вместе взятых
	Молдаван	Украинцев	Русских	Болг. и гагауз.	Евреев	Немцев	Прочих	
Аккерманский	19,6	14,1	25,0	17,0	4,0	17,1	3,2	39,1
Бендерский	54,5	5,6	12,9	15,7	6,6	2,8	1,9	18,5
Белецкий	69,5	8,6	7,8	-	12,5	-	1,6	16,4
Измаиловский	32,5	20,3	24,0	18,0	3,1	-	2,1	44,3
Кишиневский	76,9	1,0	5,9	-	14,4	-	1,8	6,9
Кагульский	42,4	1,2	6,5	42,0	2,5	3,1	2,3	7,7
Оргеевский	89,0	1,8	1,1	-	7,7	-	0,4	2,9
Сорокский	76,4	8,9	3,7	-	10,3	-	0,7	12,6
Хотинский	48,3	37,0	3,5	-	11,0	-	0,2	40,5
Итого	57,7	11,5	9,8	8,0	8,8	2,7	1,5	21,3

Из этой таблицы видно, что Аккерманский уезд имеет только 19,6% молдаван, а русских и украинцев, вместе взятых – 39,1%.

Хотинский уезд имеет 48,3% молдаван, русских и украинцев, вместе взятых – 40,5%.

Измаильский уезд имеет – 32,5% молдаван, а русских и украинцев – 44,3%.

А если эти цифры рассматривать в разрезе отдельных областей, то картина будеть еще разительнее. Тут не могут бросить обвинение такого порядка, что неправильно будет обобщать данные об украинцах и русских. Я же считаю, что именно правильно будет считать их вместе и вот почему:

во-первых, потому, что и по праву и по обычаю, украинцы и русские там стоят ближе друг к другу, чем к молдаванам;

во-вторых, потому, что они живут вместе компактными массами, в то время, как молдаване живут отдельными селами;

и, наконец, в-третьих, – потому, что румыны, с целью увеличения “румынского элемента” в Бессарабии, искусственно переводили украинцев в молдаван и последних брали вместе с румынами в рубрику “румын”.

И, кроме того, румыны были больше заинтересованы как раз, в

уменьшении украинцев, а не русских. А украинский народ, запуганный еще царским правительством, боясь гнева румынских властей, в свою очередь, называл себя русскими или даже русскими хохлами.

Исходя из этого мы считаем, что отделять так украинцев от русских нельзя и неправильно будет.

4. И, наконец, вопрос о территории Молдавской АССР.

В Молдавской АССР числится 572.339 человек жителей, из них: 30,2% – молдаван, 12,8% – прочих национальностей и 57% – украинцев, населяющих сплошной массой Кодымский, Песчанский, Ананьевский, Валегоцуловский, Красноокнянский, Чернявский, Балтский и Котовский районы, и отдельными сельсоветами в остальной части районов, прилегающих к Украинской ССР.

Я считаю нецелесообразным оставление этих, чисто украинских районов и сельсоветов, в составе Молдавской ССР, имея в виду хотя бы и то, что при создании Молдавской ССР там не будет украинского языка, а, наоборот, во всех школах и учреждениях должен будет вводиться как обязательный молдавский язык. А упомянутые мною районы вплотную прилегают к районам Украинской ССР.

Таким образом, я вношу предложение спроектировать государственную границу Молдавской ССР в таком виде:

Территория Молдавской ССР с северо-запада граничит с Черновицкой областью. Граница между Украинской ССР и Молдавской ССР проходит на северо-восток от реки Прут между населенными пунктами Лопатник, оставляя его на стороне Молдавской ССР, и населенным пунктом Богданешты, оставляя его на стороне Украинской ССР. Далее граница идет параллельно реке Лопатник на север между селами Коржеуце, оставляя его на стороне Украинской ССР, и Тринка, оставляя его на стороне Молдавской ССР.

Далее граница проходит между колодцами Каракушены, Константиновка, огибая село Константиновку на северо-зададе и поворачивает на юго-восток в направлении между селами Холхоры и Тырново на стороне Молдавской ССР. Далее граница идет на восток и проходит юго-восточнее села Ретунда.

Далее граница проходит с западной стороны села Паладье на север и огибает село Ходорауцы, оставляя его на стороне Молдавской ССР, и поворачивает на восток, проходя между Клокушна и Окница, оставляя село Окница на территории Молдавской ССР и село Клокушна на стороне Украинской ССР, следуя далее по прямой на восток до реки Днестр, оставляя на территории Украинской ССР села: Секуряны и Волошково, а в Молдавской ССР хутор Бырново.

Отсюда государственная граница Молдавской ССР идет на юг по реке Днестр до границы бывшей Молдавской АССР, проходит по границе бывшей Молдавской АССР, оставляя на стороне Украинской ССР районы – Балтский, Колымский, Песчанский, Ананьевский, Валегоцуловский, Чернявский и Котовский бывшей Молдавской АССР.

От южной границы бывшей Молдавской АССР государственная граница Молдавской ССР проходит вверх по реке Днестр на северо-запад от села Раскавцы, оставляя его на стороне Украинской ССР, и село Чобручи севернее от границы по реке Днестр на стороне Молдавской ССР.

Далее граница идет на юго-запад, пересекая большую почтовую и транспортную дорогу Каушаны-Аккерман, и поворачивает на северо-запад, оставляя на стороне Молдавской ССР с севера – село Фиштальница и на стороне Украинской ССР на юге село Симонешты, далее пересекает реку Копчак, оставляя на стороне Молдавской ССР село Ермоклия с севера границы и его на стороне Украинской ССР село Берхоя с южной стороны.

Далее граница поворачивает на юго-запад, пересекая большую почтовую и транспортную дорогу Каушаны-Манзыр и проходит между селами - с севера село Токуз, оставляя на стороне Молдавской ССР, и с юга село Ильянка, оставляя его на стороне Украинской ССР.

Затем граница поворачивает на северо-запад, оставляя на территории Молдавской ССР на север от границы села – Тараклия, Бяймаклия, Батырь, на стороне Украинской ССР на юг от границы села – Чага, Троица, Бахмутка.

Отсюда граница поворачивает на юго-запад, оставляя на стороне Молдавской ССР села – Селемет, Чимишлия, Топал, и на стороне Украинской ССР с юга границы – села Богдановка, Ново-Богдановка, Чокур-Манжир.

Отсюда граница идет на юго-восток, пересекая железную дорогу, ведущую на Аккерман, пересекает реку Лунгуцу, проходит в двух километрах от села Чок-Майдан, оставляя его на стороне Украинской ССР, и далее проходит в трех километрах от села Башкалия, оставляя его на стороне Молдавской ССР.

Далее граница поворачивает на юго-восток восточнее села Авдарма, оставляя его на стороне Молдавской ССР, пересекает реку Лунга и железную дорогу, ведущую на Болгард.

Отсюда граница проходит на юго-восток, оставляя на территории Молдавской ССР станцию Кульмя в двух километрах от границы, проходит по прямой на юго-восток в двух километрах от села Кульмя, оставляя его на стороне Украинской ССР, и далее пересекает большую почтовую и транспортную дорогу Тарутино-Чадыр-Лунг.

Далее граница поворачивает на юго-запад, оставляя на стороне Молдавской ССР село Таврица в двух километрах от границы. Отсюда граница поворачивает на юго-восток, пересекая большую почтовую дорогу на Чадыр-Лунг-Тарутино, оставляя на стороне Украинской ССР село Исирлия в четырех километрах от границы, и далее идет по прямой на юго-запад до села Дмитровка, оставляя его на стороне Украинской ССР, и села Валя-Пержей на стороне Молдавской ССР.

Отсюда граница поворачивает на запад, оставляя село Ново-Троян, пересекает большую почтовую и транспортную дорогу Ново-Троян – Чадыр-Лунг и идет по прямой на запад и в 12 километрах от села Ново-Троян граница идет на юг, оставляя на стороне Молдавской ССР село Тараклия.

Далее граница идет по прямой на юг, оставляя на стороне Молдавской ССР село Татар-Копчак и село Кубей, пересекая большие почтовые и транспортные дороги Кубей-Ново-Троян и Кубей-Пандаклия. Далее граница южнее Кубея поворачивает на запад и проходит по границе Измаильского и Кагульского уездов, до стыка с рекою Прут, а затем идет на север по реке Прут и граничит с Румынией.

Кроме этого в проект постановления следует внести следующую, довольно существенную оговорку.

При подробном описании и окончательном установлении границы, все населенные пункты с преобладающим количеством украинцев и смежные с Украинской ССР, подлежат к присоединению их к Украинской ССР и, наоборот, все населенные пункты, с преобладающим количеством живущих в них молдаван и смежных с территорией Молдавской ССР, подлежат присоединению их к Молдавской ССР.

22 июля 1940 г.
г.Москва
М.Гречуха

ДАРФ,
ф.7523, оп.11, спр.201, арк.58-68.

